॥ श्रीश्री६मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगौड़स्वामीति विलोकरयितनामगुरुचरणारविन्देभ्योनमोनमः ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृतवेददीपनामभाष्यसहिता उदात्तादिस्वरचिह्नसमन्विता ॥

॥ श्रीशुक्लयजुर्वेदः (वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा)॥

॥ काश्यधीतवेदादिश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा सण्टोक्य संशोध्य च प्रकाश्यते ॥

॥ कलिकाताराजधान्यां सत्ययन्त्रे १७९९ शकाब्दीयश्रावणे लौहदन्तैः सीसकाक्षरैः मुद्रयितुमारब्धा ॥

शक. 1799

श्रीगणेशाय नमः। प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं त्रिलोक्यौवटमाधवीयम्। यजुर्मन्त्रनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेच्छया ॥ १ ॥ दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि। त्रिलोक्योविदहीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासोमन्दमतीन्मनुष्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा[1] व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरोवेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। एवं परम्परया सहस्रशाखो[2] वेदोजातः। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो[3] यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्तां विद्यां विधायोद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये[4] वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः[5] पाठितवान्। तथा च श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति[6]। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्यन्दिनः। यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते। तं माध्यन्दिनं

१——चतुर्धेत्यत्रास्ति संशयः। गद्य-पद्य-गीतीति त्रिविधरचनापरिचयात् त्रिधेव विभक्तुं शक्यते अतएव त्रयीत्याख्यायते। अथर्ववेदस्तु आङ्गिरसाथर्वणा तेभ्यः तत्त्वरसादेव समचिनो दित्यके। २——सहस्रशब्द इह बहुपर्यायः त्रि० ३, १। ३——याज्ञवल्क्यः१ चरकः२ आह्वरकः३ कठः४ प्राच्यकठः५ कपिष्ठलकठः६ आष्टलकठ७ उपमन्युः८ आरावणः९ वारायणः१० वार्तान्तवेयः११ श्वेताश्वतरः१२ मैत्रायणः१३—इति त्रयोदशशिष्येभ्यः प्रधानेभ्य इति यावत्। ४——अन्ये प्रधानातिरिक्ताः औचः१ आपस्तम्बः२ बौधायनः३ सत्याषाढः४ हिरण्यकेशः५ औधेयः६—इति षट्। अत्रापि आपस्तम्बादीनां खाण्डिकेयेति प्रसिद्धिः। ५——जाबालः१ गौधेयः२ काण्वः३ मध्यन्दिनः४ शापेयः५ तापनीयः६ कापालः७ पौण्ड्रवत्सः८ आवटिकः९ पामावटिकः१० पाराशरः११ वैरेयः१२ वैनेयः१३ औधेयः१४ गालवः१५—इति पञ्च[illegible]भ्य इति यावत्।
६—— बृहदार० माध्य० ५, ५, २२।

वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्त्तमाना[redacted]पि माध्यन्दिना उच्यन्ते। अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'—इति[1] स्वशाखाध्ययनं विहितम्। तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम्। अन्यथा दोषश्रवणात् 'एतान्यविदित्वा योऽधीते ऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्तं[2] वा पद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति[3] कात्यायनोक्तेः। ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च। 'अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते'—इत्युक्तेश्च[4]। तस्मादिदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानञ्चावश्यकमन्यथा फलवैफल्यात्। तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चनर्चः। तत्र ऋचा[redacted]रपादावसानानामादश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्। यजुषां षडुत्तरशराद्यरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन 'दैवेकमित्[redacted]५ छन्दो बोद्धव्यम्। तदधिकानां 'होतायक्षदिन्द्रस्तिमभिहीत्यादीनां'[6] नास्ति [redacted] प्राजाछन्दःकल्पना[7] [redacted] स्येति[8] पत्या वा। द्वि[redacted] तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः। ऋक् यजुषी पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् विस्तरभयान्नोच्यते। [redacted] द्वौ तत्रचरौ। तृतीयश्चतुरक्षरः। चतुर्थो द्विपदश्चन्दः। पञ्चमो न[redacted] दर्शपौर्णमासमन्त्राः। यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः। यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः। तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति। तत्र यद्यपि अन्वाधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधिकारादन्वाधानमन्त्रावक्तुमुचितास्तथापि धानि पवमानि

1——श० ब्रा० ११, ५, ६, ७। 2——'भवत्यथान्तराश्वमर्त्तं' इति मु० पाठः। 3——अनुक्र० १, १। 4——अनु० १, १। 5——'छन्दः' इत्यधिकस्य 'गायत्री'-इत्यधिकारानन्तर' 'दैव्येकम्। आसुरी पञ्चदश। प्राजापत्याष्टौ। यजुषां षट्। साम्नां द्विः। ऋचां त्रिः'—इत्यादि छ० ३, २-८। 6——अ० २१ क० ४६। 7——वस्तुतो दैव्यं कमित्यादीनामृच्च्वेवास्ति चरितार्थता, यजुःषु छन्दोभान एव। 8——'प्राजापत्य'—इति मु० पाठः। 9——१, २, ८।

छयोविधेयास्ताअन्वाधानस्यैवासिद्धेः पवमानेष्टीनाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वाद्दादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं युक्ताः ते चेषेत्वादयः ॥—तत्रेषेत्वेति द्विपदस्त्राचरो मन्त्रः। तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः शाखादेवता पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः। शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम्[१]। 'अभिमानिव्यपदेशास्त्विति व्याससूत्रे ... तोऽब्रुवन्निति श्रुतेश्च। तस्माच्छाखोखापयःस्रुक्स्रुवादीनामपि देवतात्वम्। तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं 'ममाग्ने वर्च' इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात्[२]। दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्र[redacted] दधि शीतु दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं [redacted]मानेभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः तदर्थं पलाशशाख[redacted]इति[३] श्रुत्वा पलाशस्य [redacted]

• अथ मन्त्रार्थः—[redacted]छिनद्मि ॥ इषत्ते काङ्क्षन्ते सर्वेव्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इट्। श्रुत्वा वृष्टिर्व्याख्याता कर्मणि क्विप्। [redacted] तदाह यदाहेषेत्वेति[४] श्रुतेः ॥ 'पश्चाद्खाश्च्छिनत्ति शामिलीं वेषेत्वोर्जेत्वेति वा छिनद्मि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति वोत्तरदिति[५] कात्यायनोक्तेः। छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्तव्यम्। कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता तच्छेदने इषेत्वोर्जेत्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येकः पक्षः। इषेत्वेति च्छेदनार्थो मन्त्रः[६]।

१——मतान्तरमेतत्, वस्तुतः श्रुतिवर्णनादिकपर्यालोचनया जडानामप्युपासनादिकमेवोपलभ्यते स्फुटम्। यथैवोक्तं भगवता यास्केनापि—''अथाकारचिन्तनं देवानामित्यादि दे० १, ६। अतएव 'वृत्रस्यनिष्ठमिति (ऋ० १, ७, २, २०)' मन्त्रव्याख्यानावसरे चोक्तम्—''तत्त्वोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्येवमादि॥ २——शा० सू० २, १, ५। ३——का० २, १, ३। ४——श० ब्रा० १, ७, १; ८, २, १०। ५——१, ७, १, २। ६——४, २, १, ३।

ऊर्ज्जेत्वेति सन्नमनार्थः। सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम्। इदं पश्चात्कर्मित्यर्थः॥ ऊर्ज्जे त्वा॥ शाखैव देवता। हे शाखे 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि। किमर्थम्? 'ऊर्ज्जे' ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः ऊर्ज्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति। यद्वा। प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतोजलात्मको रसऊर्ज्ज-शब्देनोच्यते। तस्मै रसाय त्वामनुमज्मि। योवृष्टादूर्ग्सोजायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः[२]। एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरीष्यमाणमन्नं बल-

यजुर्वेदाय नमः॥ हरिः ॐ॥ इषेत्वोर्ज्जेत्वावायवस्थदेवोवःसविताप्रार्पयतुश्रेष्ठतमाय

कर्म्मणआप्यायध्वमघ्न्याइन्द्रायभागम्प्रजावतीरनमीवाअयक्ष्मामावस्तेनईशतमाघशꣳसो

ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातबह्वीर्य्यजमानस्यपशून्पाहि॥ १॥

करमाज्यचौरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव। 'इषेत्वोर्ज्जेत्वेत्याहेषमेवोर्ज्जं यजमाने दधातीति तित्तिरिवचनात्॥ कात्यायनः[३] —'मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति'। वायुर्देवता। वा गतिगन्धनयोः। वान्ति गच्छन्ति वायवो-गन्तारः। हे वत्साः यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत। मातृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः।

२—७. १. २। ३—४, २, ७।

…त्वान्मोऽत्पि दीक्षणीयप्रायणीयादिष दर्शपौर्णमाससापि-

यद्वा । वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रचालनष्ठीवनादिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति । एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः[1]। स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वं तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायवस्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवस्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । यद्वा । तृणभक्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायं काले वायुवद्वेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः[2] 'देवोवइति मातॄणाम् एकां व्यक्त्यैन्द्रस्रवति माहेन्द्रंवेति' । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां पृथक् कृत्य देवोवइति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसम्बन्धि दधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवोवइति मन्त्रस्येन्द्रो देवता । षू प्रेरणे । सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावो वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्मणे । चतुर्विधं कर्म । अप्रशस्तं । प्रशस्तं । श्रेष्ठं । श्रेष्ठतमञ्चेति । लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्यादिकमप्रशस्तम् । लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । स्मृत्युक्तं वापिकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम् । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः[3] ॥ हे अघ्न्याः गावः गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं दधिरूपहेतु[4] क्षीरम् आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत । ओ प्यायि वृद्धौ । वो युष्मानपहृतुँ स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो माभूत् ॥ अघशंसः अघेन तीव्रपापेन

१——'तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रोवान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः'—इति नि० दे० १, ५ ।

२——४, २, ९, १० । ३——१, ७, १, ५ । ४——"हविर्हेतुरूपम्"—इति मु० पाठः ।

भक्षणादिना अंसो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत हिंसको माभूत्। कीदृशीर्युष्मान्? प्रजावतीः बहुपत्याः। अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासान्ताः अनमीवाः कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः। किञ्च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात भवत॥ का०१ —'यजमानस्य पशूनित्यस्या-गारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति'। हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशूनरक्ष सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात्पाहि रक्ष शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्त्वित्याशयः यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम् यथा शालग्रा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशो-पचारान् विदधतइत्युक्तं प्राक्॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया। 'इषे' इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप्। कित्त्वादुपधायागुणाभावः। तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्। चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनु-दात्तौ सुप्पिताविति तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिरित्युदात्तत्वम्। तस्मिन् सत्युदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः॥ यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बलीयानिति न्यायेन विभक्तिगतउदात्तएव प्रबलः॥ तथा सतानुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्पन्नम्। 'त्वा' युषिभर्जनार्थस्य युषसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेतिरूपम्। तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्यां त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः॥ 'ऊर्जे' ऊर्ज्जबलप्राणनयोरस्मात् क्विप्। ऊर्ज्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति इत्यूर्क् अन्नम्। 'ऊर्गित्यन्ननामोर्ज्जयतीति' इति सत इति यास्कः[2]। स्वरइषेवत्। संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित

१—४,१,११। २—दे० ४,२७।

इति त्वाशब्दस्य स्वरितत्वं मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्ज्ज इत्युकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरइत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति। अग्निमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम्। एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वराजहनीयाः॥ 'वायव:' वातेर्गत्यर्थात् कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण्। सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोवायुशब्दः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं जसि चेति गुणेऽवादेशे च स्थानेन्तरतमइति परिभाषया उदात्तएव जाते वायवइति मध्योदात्तं पदम्। जसः स्वरितत्वं पूर्ववत्॥ 'स्थ' अस्तेर्लिटि श्नसोरल्लोपइति अकारलोपः। तिङ्ङतिङइति निघातः॥ 'देवः' पचादित्वादच् चितइत्यन्तोदात्तः॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्नसाविव्यनुदात्तो वसादेशः॥ 'सविता' षू प्रेरणे। ण्वुल्तृचाविति तृच्। इडागमः। चित्त्वादन्तोदात्तः॥ 'प्र' उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्याद्युदात्तः॥ 'अर्पयतु' ऋगतौ। हेतुमति चेति णिच्। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुगिति पुक्। पुगन्तेति गुणः निघातश्च। 'श्रेष्ठतमाय' प्रशस्यशब्दादतिशायने तमविष्ठनावितीष्ठन्। प्रशस्यस्य श्रइति आदेशः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। ततः पुनः तमप्। पस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। स्वरितप्रचयाः पूर्ववत्॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः॥ 'आ' उदात्तः॥ 'प्यायध्वम्' ओ प्यायी वृद्धौ। हेतुमति णिच्। तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः। निघातः॥ 'अघ्न्याः' 'अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः'[१]। अघे नञि चोपपदे हन्तेरघ्न्यादयश्चेति यगन्तोनिपातः। सम्बुद्धित्वादामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकी निघातः॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्ये इन्धी दीप्तौ वा। इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः। ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्ययान्तोनिपातः। नित्त्वादाद्युदात्तः स्वरितप्रचयौ च॥ 'भागं' भज भागसेवनयोः अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम्॥ तस्यामिपूर्वइत्यमा सहैकादेशएकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्तएव॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति जनेर्डप्रत्ययः ततष्टाप् तत्रैकादेशोऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः। तस्मात्तदस्यास्त्य-

१—दे० ५, ४३।

ष्मिन्विति मतुप्। मादुपधायामतोर्वोऽयवादिभ्यइति मस्य वः। उगितश्चेति ङीप्। मतुप्ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वरएव। वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥ 'अनमीवा'अम रोगे। अमेरिवइति इवप्रत्ययः। यद्वा। ग्रीवायह्वाजिह्वाग्रीवाप्वामीवा इत्यमेर्वन् प्रत्ययान्तोनिपातः। तस्य नञा बहुव्रीहौ समासस्य वेत्यन्तोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्॥ 'अयक्ष्माः' तद्वत्स्वरः॥ 'मा'निपातत्वादाद्युदात्तः॥ 'स्तेनः' स्तेन चौर्ये। स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः। पचाद्यच्। चित्त्वादन्तोदात्तः॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्ये। छन्दसि लुङ्लङ्लिटइति लङ्। व्यत्ययोबहुलमिति बहुवचनम्। न माङ्योगे इत्यड़भावः। निघातश्च॥ 'अघशंसः' अघ पापकरणे। पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः। अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः। शसि इच्छायामच्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्ये। इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइति कः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोध्रुवशब्दः॥ 'अस्मिन्' इणोदमुगिति एतेर्दमुक्। अन्तोदात्तइदम् शब्दः। तस्मात् ङेः स्मिन् तस्य ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यइत्युदात्तत्वम्॥ 'गोपतौ' गमेर्डोरिति गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। गवां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्येइति पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तस्यस्थमिपां। यासुट्। सलोपोऽलोपश्च। तिङतिङः॥ 'बह्वीः' बहुशब्दात् वोतोगुण वचनादिति ङीष्। वाच्छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥ 'यजमानस्य' पूङ्यजोः शानन्निति यजतेः शानन्। नित्त्वादाद्युदात्तः॥ 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः। अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्चेति दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥ 'पाहि' पा रक्षणे। लोट्। तिङतिङः। एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते॥ १॥

कात्यायनः—'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ विहृहे ति[1]। वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः। 'यज्ञोवै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति[2] श्रुतेः। यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते। हे दर्भमय पवित्र 'वसोः'इन्द्रदेवतायाः निवास

१—४, २, १५,—१६। २—१, ७, १, ९,।

हेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र'[1] त्वम् 'असि'। अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्र मुच्यते ॥ कात्या० 'द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति'[1]। यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः। हे स्थालि मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि । द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्वमुपचर्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुत्पन्नतया मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० 'मातरिश्वनइत्यधिश्रयतीति'[2]। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य तेषूखामधिश्रयति। हे उखे त्वं 'मातरिश्वनः' वायोः 'घर्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासचेष्टां[3] करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः घर्मः दीपकः स्वस्थानेन[4] वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः। हे स्थालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायो

वसोःपवित्रमसिद्यौरसिपृथिव्यसिमातरिश्वनोघर्मोऽसिविश्वधाअसि । परमेणधाम्ना

दृꣳहस्वमाह्वार्मातेयज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

र्घर्मरूपासि ॥ द्यौरसिपृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखायाउक्तम् । अत्र मातरिश्वनः घर्मोसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तदेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि । लोकत्रयरूपत्वात् । किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे त्वं 'दृꣳहस्व' दृढा भव त्वच्छिद्रस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृहि वृद्धाविति धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थं तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद्दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरिव भवति। किञ्च। हे उखे "मा ह्वाः" कुटिला मा भव । ह्वृ कौटिल्ये । यदुखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां वा सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते। किञ्च "ते यज्ञपति" त्वत्सम्बन्धियजमानो 'मा ह्वार्षीत्' कुटिलोमाभूत्

१—४, २, १९ । २ – ४, २, २० । ३——'निश्वासवचेष्टां—इति सु० पाठः । ४——'सञ्चारस्थानप्रदानेन – इति सु० पाठः ॥

त्वद्दिष्टचौरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्नएव यजमानस्य कौटिल्यम्। तच्च त्वद्दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

का० । 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्याङ्करोत्युदग्वेति'[1]। अस्यामुखायां स्थापयनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते । हे शाखापवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि' । पवित्रेण अवघाते[2] सति चौरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य चौरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् । शतसङ्ख्या धारा यस्मिन् । तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां चौरधाराणां शतसहस्रसङ्ख्याकानां सद्भावा-

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्। देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण.....

शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

च्छोधकत्वमादर्तुं वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते'[3] ॥ का० 'देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपतीति'[4] । पयोदेवता दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे चौर 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु । सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्टु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'नुडागमाभावश्चार्षः'[5] ॥ का० कामधुक्षइति प्रश्नइति[6] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारमध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'काम् गाम्' 'अधुक्षः' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

१——४, २, २१। २——'व्यावधाने'-इति मु० पाठः। ३——नि० दै० ४, ४२। ४——४, २, २२। ५——नुडेत्यादि मु० पुस्तके न दृश्यते। ६——४, २, १४

ध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' 'विश्वायुः' शब्देनाभिधेया विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य सम्पूर्णं आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का० 'एवमितरे उत्तराभ्यामिति[२]' । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुच इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा 'सा' 'विश्वधायाः' । डुधाञ् धारणपोषणयोः । विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति चोरदध्यादि-हविर्दानेन पुष्णाति इति विश्वधायाः । असुन् प्रत्ययोणिच्च । णित्वादातोयुक्चिण्कृतोरिति युक् । यद्वा धेट् पाने विश्वा-

साविश्वायुःसाविश्वकर्मासाविश्वधायाः । इन्द्रस्यत्वाभागꣳसोमेनातनच्मिविष्णोहव्यꣳरक्ष ॥ ४ ॥

निन्द्रादिदेवान् चोरादि हव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० 'उखायामातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्यत्वेति[३]' । कथितं चौरमग्ने कृत्वास्य मन्त्रोक्त तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्यात् । हे चोर 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन' सोमवल्लीरसेन 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कश्चित्पुमान् बन्धुत्वे भावितोबन्धुर्भवति । प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन — 'बन्धुत्वे भावितोबन्धुः परत्वे भावितः परः । विषामृतद्वयैवेह स्थिति र्भावनिबन्धनीति । भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्तिं करोति । अमृतत्वेन भावितं जीवनहेतुर्भवति[४] । तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० 'सोदकेनापि दधात्यमृण्मयेन विष्णोहव्यमिति[५] । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' चोरं 'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराअभिमानिन्योदेवताः अतोविष्णुं सम्बोध्य हविषोरक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

का० । 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्याग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति[1] ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अग्ने त्वदनुज्ञया 'व्रतं चरिष्यामि' कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शकेयम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् 'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्यासुट् । लिङ्याशिष्यङ् । अतोयेयः । गुणः । शकेयम् । 'अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति'[7] श्रुतिः ॥इदमहम्॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्गत्य 'सत्यं' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मत्वानइदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयोबोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः ।

अग्ने व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि तच्छकेयन्तन्मे राध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

श्रुतिरपि—'इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्ततइति[8] । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्गत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अतइदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं हुत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचं यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयꣳ सम्मति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति[9] ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र 'त्वां' कः पुरुषो 'युनक्ति' आहवनीयस्योत्तरभागे स्थाप-

१—४, २ २५ । २—४, २, २६ । ३—४, २, ३३ । ४—'जीर्णं सहलहेतुर्भवति'-इति मु० पाठः । ५—४, २, ३४ । ६—२, १, ११ । ७—१, १, १, २ । ८—१, १, १, ४ । ९—२, ३, २, ३ ।

यतीति प्रश्नः। तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः। 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यतुष्टयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्[१]। परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते। का० 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति[२] ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि हे शूर्प वां युवां कर्मार्थमहमाददइति शेषः। 'वेषाय' च। विषॢ व्याप्तौ घञ्। वेषो व्याप्तिः। सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां'

कस्त्वायुनक्तिसत्वायुनक्तिकस्मैत्वायुनक्तितस्मैत्वायुनक्ति। कर्मणेवांवेषायवाम्॥ ६॥

प्रत्युष्टꣳरक्षःप्रत्युष्टाअरातयोनिष्टप्तꣳरक्षोनिष्टप्ताअरातयः। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि॥ ७॥

युवामहमाददे। शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवण्या व्यापाराः। व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः॥ ६॥

का० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति[३]। 'रक्षः' राक्षसजातिः। 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम्। उष दाहे। अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिताराक्षसा दग्धा इत्यर्थः। अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः। रा दाने। हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः। रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः। शूर्पादौ निगूढं 'रक्षोनिष्टप्त'

१—भ० गी० १८, ५६; ९, २७; ४, २४। २—२, ३, १०। ३—२, ३, ११।

निःशेषेण तप्तं संतप्तम्। तप सन्तापे। 'अरातयः' च निष्टप्ताः। अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः॥ का० 'गच्छतुर्वन्तरिक्षमितीति[1]। 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' 'अवकाशम्' 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि। गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः॥ ७॥

का० 'अपरस्य पश्चादनस्तिष्ठन्तसमङ्गि धूरसीति धुरमभिमर्शनमिति[2]। अस्यायमर्थः—'अपरस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः' शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति। तच्च "समङ्गि" सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुरं' बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूर-

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमम्पप्रितमञ्जुष्टतमन्देवहूतमम्॥ ८॥

सीति मन्त्रेण स्पृशेदिति॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते। 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवतीति[3] श्रुतेः। हे वह्ने त्वं "धूरसि" हिंसकोऽसि। तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः धुर्वतेः क्विप्। यतो धूरसि अतो 'धूर्वन्त' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्व' विनाशय। किञ्च 'यः' राक्षसादिर्यागविघ्नेन 'अस्मान्' "धूर्वति" हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि "धूर्व" विनाशय "यं" च "वयं" "धूर्वामः" तमपि 'धूर्व' यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय। शकटस्थिताज्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपक्षोतुमन्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते॥

१—२, ३, १२। २—२, ३, १३। ३—१, १, २, १०।

का० 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चाद्दोषामिति'[1]। शकटस्य दोषे काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो माभूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत्। देवानामसि। हे शकट त्वं "देवानां" सम्बन्धि "असि" भवसि। किम्भूतं 'वह्नितमम्' वह प्रापणे। वहतीति वह्निः वह्नितमं व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम्। तथा 'सस्नितमं' ष्णा शौचे। अतिशयेन शुद्धम्। आदृगमेत्यादिना कि प्रत्ययः। यद्वा। स्ने वेष्टने। दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम्। "पप्रितमम्"। प्रा पूरणे व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम्। 'जुष्टतमं' जुषी प्रीतिसेवनयोः। देवानामतिशयेन प्रियम्। 'देवहूतमम्'। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। देवानामतिशयेन ह्वाट। व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्।*

विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वाताया पहतꣳ रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

अह्रुतमसि। ह्वृ कौटिल्ये। क्तप्रत्ययः। ह्वरेश्छन्दसीति निष्ठायां ह्रुआदेशः। "अह्रुतम्" अकुटिलम् "असि"। आरोहणेऽपि भङ्गभीति र्नास्तीत्यर्थः। "हविर्धानं" डुधाञ् धारणपोषणयोः। हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि। अतो "दृंहस्व" मा ह्वाः मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति। पूर्ववद्व्याख्येयम्। का० 'विष्णुस्त्वेत्यारोहमिति'[2]। हे शकट "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः। का० 'प्रेक्षेत उरुवातायेति हविष्यानिति'[3]। हे शकट "वाताय" "उरु" भवेति शेषः। तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु

१——२, ३, १४, २——२, ३, १५। ३——२, ३, १६।

* "ह्वार्षीत्"-इति मु० पाठः।

वायुसञ्चाराय विस्तीर्णञ्च। शकटस्थ व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वाच्छङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण। किञ्च। वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति। वरुणश्च बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः। 'यद्वै किञ्च वातोनाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरुवातायेत्याह वारुणमेवैतत्करोतीति' तित्तिरिवचनात्॥ का० 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यद्विद्यमानेऽभिमृशेदिति'[1]। व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे व्रीहिनभिमृशेदिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः—'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहत'

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम्।

अग्नयेजुष्टंगृह्णाम्यग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टङ्गृह्णामि॥ १०॥

निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते॥ का० 'यच्छन्तामित्यालभते'[2] इति। 'पञ्च' पञ्च सङ्ख्याकाअङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्तु। अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति॥ ९॥

का० 'देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथा देवतमन्यदिति'[3]। हे हविः 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' 'जुष्ट' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि'। 'अग्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्टं' त्वा 'गृह्णामि'। काभ्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णोहस्ताभ्यां' च। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः।

१—२, ३, १७—१८। २—२, ३, १९। ३—२, ३, २०—२२।

अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषाहि देवानां भागधुक् । अतोग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्त्वादग्रं मनुष्येण कथं गृहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोश्विबाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च सत्यं देवाअनृतंमनुष्याइति[1] श्रुतेः । देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम गृहीष्यतीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तासाम्मिथः कलहोभवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थं मग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देव[illegible]निर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भूतायत्वानारातयेस्वरभिविक्ख्येषंदृꣳहन्तान्दुर्य्याःपृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्त्वा नाभौसादयाम्यदित्याउपस्थेग्नेहव्यꣳरक्ष ॥ ११ ॥

का० 'भूतायत्वेति शेषाभिमर्षणमिति[2] । हे व्रीहिशेष कटावस्थित 'भूताय'भयवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां परिशेषयामीति शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० 'स्वरिति प्राङ्वीचते[3] इति । अहं 'स्वः अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं 'यज्ञोवैस्वरहर्देवाः सूर्य इति[4] श्रुतेः । यज्ञदिवसे देवसूर्य्याः स्वः शब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वः शब्देन यज्ञः । ख्या प्रकथने । 'अभिविख्येषम्' अभितोविशेषेण ख्यापयेयम् पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखोयज्ञभूमीं वीचते । का० 'दृꣳ

१——१, १, २, १०। २——२, ३, २३। ३——२, ३, २४। ४——१, १, २, २३।

ह्न्तामित्यवरोहतीति[1]। 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृꣳहन्तां' दृढा भवन्तु। अनेन मन्त्रेण शकटम् अवहरोयेत्[2]। दुरो-द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहाः हविर्गृहोत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भारेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते। सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते। का० 'गच्छत्यु र्वन्तरिक्षमिति[3] व्याख्यातम्। का०'अपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेतीति[4]। हे हविः 'पृथिव्यानाभौ' मध्ये 'त्वा' 'सादयामि' स्थापयामि। तस्यैव व्याख्यानम् 'अदित्या उपस्थे' इति। उपस्थे स्वाङ्के यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति। एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के 'सादयामि'। हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष'। सुप्तपुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥११॥

पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मिभिः। देवीरापोअग्रे

गुवोअग्रेपुवोग्रइममद्ययज्ञन्नयताग्रेयज्ञपतिꣳसुधातुंयज्ञपतिन्देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० 'कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैः छिनत्ति पवित्रेस्थइति वैष्णव्याविति[5]। वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययोबहुलमिति स्त्रीत्वम्। हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्थः' भवथः 'यज्ञोवै विष्णुर्यज्ञियेस्थइति[6] श्रुतेः। का० 'हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्वइति[7]। 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति। हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि। केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण। 'यो वा अयं पवतएषोच्छिद्रं पवित्रमिति[8] श्रुतेः।

१——१, ३, २५। २——"शकटादवरोहयेत्- मु० पाठः। ३——२, ३, २६। ४——२, ३, २७। ५——२, ३, ३२।
६——१, १, ३, १। ७——२, ३, ३३। ८——१, १, ३, ६।

'सूर्य्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिः उत्पुनामीति सम्बन्धः। वायोः सूर्य्यरश्मिनाश्च पादप्रचालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम्। का० 'सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापइतिः।' उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योतनात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत। किम्भूताः आपः 'अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतोनिम्नप्रदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेपुवः। अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः। यद्वा। अग्रे पिबतीत्यग्रेपुवः। प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः। गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः। किं च 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते। फलभोगाय प्रेरयत। कथम्भूतम् "सुधातुम्" सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं 'यज्ञस्य पतिं' पालयितारम्। एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या। तथा "देवयुवम्"। यु मिश्रणे देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम्। क्विप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम्। 'इदंयुरिदं कामयमानइतिः' यास्कोक्तेः। सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्। क्यचि चेतीत्वे प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वाभावः। अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेवात्वविधानादक्कार्वधातुकयोरिति प्राप्तो दीर्घो न भवति। ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्वं इति प्राप्तस्य वा छन्दसीति विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङुवङावित्युवङ्॥ १२॥

१——२, ३, ३५। २——नि० नै० ६, ३१।

हे आपः 'इन्द्रो' देवः 'वृत्रतूर्ये' तूर्यतिर्वधकर्मा वृत्रवधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत'। आकारश्छान्दसः। सहकारित्वेन प्रार्थितवान्। 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रं' 'वृणीध्वं' वृतवत्यः सहकारित्वेन। का० 'प्रोक्षिताःस्थेति तासां प्रोक्षणमिति[1]। हे आपो यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति। का० 'हविषश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यांस्वेति यथादेवतमन्यदिति[2]। अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम्। 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि'।

युष्माइन्द्रोऽवृणीतवृत्रतूर्य्येयूयमिन्द्रमवृणीध्वंवृत्रतूर्य्येप्रोक्षितास्थ। अग्नयेत्वाजुष्टम्प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि। दैव्यायकर्म्मणेशुन्धध्वन्देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाःपराजघ्नुरिदंवस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

का० 'पात्राणि दैव्यायेति[3]। कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत्। हे यज्ञपात्राणि! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत। किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे। तदेव कर्म विशिष्यते। 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै। किञ्च। 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तक्षादयो 'वो' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं क्षतवन्तः। छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः। 'तदिदं' 'वो' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

१—२, ३, ३६। २—२, ३, ३७-३८। ३—२, ३, ३९।

का० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति[1]। हे कृष्णाजिन त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि। अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम। का० 'अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति[2]। 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतं' कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः। का० 'प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यादित्यास्त्वगिति[3]। हे कृष्णाजिन त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायाः त्वग्रूपम् असि। ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां 'प्रति वेत्तु' प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु। पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवाः ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्थिप्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः। का० 'तस्यामूर्ध्वे निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीतिवा प्रतित्वेत्युभयोरिति[5]। विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रतित्वेति शेषो योजनीयः।

शर्मास्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु।

अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

हे उलूखल त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वाद् 'अद्रिरसि' पाषाणोसि किम्भूतः 'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः मूसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वं हे उलखल तथाविधस्त्वं 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोसि। 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमिस्त्वगस्ति सा त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

१—२, ४, १। २—२, ४, २,। ३—२, ४, ३। ४—१, १, ४, १,। ५—२, ४, ४—५

का० 'हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति[1] । हे हवि: त्वं "अग्ने:" आहवनीयस्य "तनू:" शरीरमसि । यतस्त्वं क्षिप्तं हविरग्निर्भवति अतोहवि: अग्नेस्तनू: । किंभूतं हवि: । "वाचोविसर्जनम्" अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचोविसर्जनम् । अतो 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः। का० 'बृहद्-ग्रावेति मुसलमादत्त इति[2] । हे मुसल त्वं यद्यपि "वानस्पत्य:" दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोसि । तथा दीर्घत्वेन 'बृहत्' मन्यसे । का० 'सइदमित्यवदधातीति[3] । हे मुसल त्वं 'देवेभ्यो' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि बृहद्ग्रावासि वानस्पत्य: स इदं देवेभ्यो हवि:

शमीष्व सुशमि शमीष्व । हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं 'सुशमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व । शम उपशमे व्यत्ययेन शपोलुक् । तुरुस्तुशम्यम: सार्वधातुकइति इडागम: । शान्ति र्द्विविधा । बाह्यतुषापनयनादाद्या सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्त:स्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं संस्कारं कुर्वित्यर्थ: । का० 'हविष्कृदेहीति त्रिराह्वय-तीति[4] । यजमान: पत्नी वान्योवा योव्रीहीनवहन्ति तं सम्बोध्याह्वयते हे "हविष्कृत्" हवि: करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

का० 'आहन्त्यन्योदृषदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः शम्यया दृषदं सकृदुपलमिति'[1]। हे शम्याकृपयज्ञायुधविशेष त्वं 'कुक्कुटोसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि देवानाम्। असुराः कुकेति तान् हन्तुमिच्छन्योऽटति सर्वत्र सञ्चरति सः कुक्कुटः। यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरार्थं[2] तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते। मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः। मधुरं मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जमावद' अन्नं रसस्य यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु। तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसस्य यजमानः प्राप्नोति। ततः

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयꣳ सङ्घातꣳ सङ्घातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयोऽपहतꣳ रक्षो वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

'त्वया' कृत्वा 'वयं संघातं संघातं' 'जेष्म' असुरैः सह क्रियमाणं तं संग्रामं जेष्म जयेम। कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः। सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति संघातो युद्धम्। मनोराग्न एकोऽवृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तस्य शब्देनासुरा म्रियन्ते। ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकावनुगत्वा तेनैव ऋषभेण याजयताम् ऋषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा। तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम्। ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय। तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलाहननमिति श्रुत्योक्ताभिप्रायः। का० "वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति"[3]। हे शूर्प त्वं 'वर्षवृद्धमसि' वर्षेण वृद्धा

१—२, ४, १५। २—'असुरभीत्यर्थं' इति सु० पाठः। ३—२, ४, १६।

तद्युतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम्। वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्। का० 'प्रति त्वेति हविर्वृद्धपतीति[1]। हे हविः "वर्षवृद्ध" शूर्पं "त्वा" त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद्भ्रातृत्वम्। का० "परापूतमिति निःपुनातीति[2]। "रक्षः" "परापूतं" निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम्। "अरातयः" हविः प्रतिकूलाः आलस्यादिप्रवृत्तयः "परापूताः" निराकृताः। का० 'अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति[3]। "रक्षः" "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितं भूमौ पतितं तान् दूरे निःसारयेत्। का० 'वायुर्वइति विविनक्तीति[4]। हे तण्डुलाः "वायुः" सूर्पचालनोत्थः "वः" युष्मान् "विविनक्तु" सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु। का० 'देवोवइति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते[5] इति। हे तण्डुलाः 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् "अच्छिद्रेण

धृष्टिरस्यपाग्नेऽअग्निमामादञ्जहि निष्क्रव्यादꣳसेधा देवयजं वह। ध्रुवमसि पृथिवीꣳदृꣳह

ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय॥ १७॥

पाणिना" पङ्क्तिच्छिद्ररहितेन हस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु। छन्दसोर्भश्छन्दसीति हस्य भः। पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते। किम्भूतः सविता "हिरण्यपाणिः" हिरण्ययुक्ताङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः। यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा॥ १६॥

का० 'धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति[6] च। पलाशशाखायामूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग-

१—१, ४, १७। २—२, ४, १८। ३—२, ४, १९। ४—२, ४, २०। ५—२, ४, २१। ६—१, ४, २५।

उपवेशस्तमादत्ते । हे उपवेष त्वं "धृष्टिरसि" प्रगल्भोसि । जिह्मा प्रागल्भ्ये । तीव्राङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । का० 'अपाग्नेऽग्निमित्यङ्गारान् प्राचः करोतीति'[१] । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्तीत्यामादौ लौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । शववाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा विद्वान्[२] चीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथग् कृत्वा तेषां मध्ये यागयोग्यो हि एकः द्वावग्नी आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते[३] । हे "अग्ने" हे गार्हपत्य 'आमादमग्निम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहिताश्चेति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निःषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः । का० 'आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति'[४] । हे गार्हपत्य 'देवयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् "आवह" समीपमानय । देवाङ्यजन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम् । का० 'कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति'[५] । देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत् । हे कपाल त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततोन पतसि । 'पृथिवीं' भूमिं 'दृंह' दृढीकुरु । पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनोवा 'वधाय' हिंसार्थं । व्यन् सपत्ने इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रु वाची । किम्भूतं त्वां 'ब्रह्मवनि' । वन षण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनिः । तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य भ्रातरस्तैर्वन्यते इति ॥ १७ ॥

१——२, ४, २६ । २——"तथाविधान्"- इति सु० पाठः । ३——"तेषामध्ये याग्योग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात् क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते-इति सु० पाठः । ४——२, ४, २८ । ५——२, ४, २९ ।

का० 'सव्याङ्गुल्या गृह्य ऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति[1]। हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' नाशकरचोवधेनानुगृह्णीष्व। यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व। अङ्गुलीदानासक्तं मा इ इत्यर्थः। का० 'धरुणमिति पश्चादिति[2]। पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति। हे द्वितीयकपाल त्वं 'धरुण' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि'। अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु। यद्यप्येतत्कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षन्दृᳫंह ब्रह्मवनित्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवन्दृᳫंह ब्रह्मवनित्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चितस्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसान्तपसा तप्यध्वम्॥ १८॥

नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते। ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत्। का० 'पुरस्ताद्धर्त्रमितीति[3]। प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत्। हे कपाल त्वं 'धर्त्रं' धारकम् 'असि'। 'दिवं' दृंह। ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम्। अन्यत् पूर्ववत्। का० 'विश्वाभ्यइति दक्षिणतइति[4]। हे चतुर्थकपाल 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि'। एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति। चतुर्थेन दिशो जयति। तद्वत् पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्या-

१——२, ४, ३०। २——२, ४, ३१। ३——२, ४, ३२। ४——२, ४, ३३।

मय:। का० 'सम विभज्य हे दक्षिणतएवमुत्तरतश्चितस्थेति।तर। आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात्। चिञ् चयने क्विबन्तस्य चित इति बहुवचनं। हे कपालविशेषाः यूयं 'चितः स्थ' प्रथमकपालोपचयकारिण: स्थ भवथ। तथा 'ऊर्ध्वचितः' स्थ ऊर्ध्वम् उपहितानां द्वितीयादिकपालानां उपकारिणोभवथ। का० 'भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति[१]। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां 'तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन 'तप्यध्वम्'। तप्तानि भवत। अस्यान्ने स्वदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः॥ १८॥

शर्म्मास्यवधूतꣳरक्षोवधूताअरातयोदित्यास्त्वगसिप्रतित्वादितिर्व्वेत्तु। धिषणासिपर्व्वतीप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तुदिवस्कम्भनीरसिधिषणासिपार्व्वतेयीप्रतित्वापर्व्वतीवेत्तु॥ १९॥

का० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति[२]। यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि। शर्मासि अवधूतम् अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम्॥ का० 'तस्मिन् दृषदं धिषणासीति[३]। तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले पेषणाधारभूते त्वं 'पर्वती' पर्वतात्मिका तद्रूपत्वात्[४] 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा धिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा क्रममाणे। पर्वतवत् धारयसि 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशीं 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमवजानातु। का० 'पश्चाच्छम्यामुपोह्यतुदीचीं दिवइति[५]। दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत्। तां प्रत्युच्यते। हे शम्ये 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्कम्भनीः' स्तम्भनकारिणी

१——१, ४, १४। २——१, ४, १८। ३——१, ५, २। ४——१, ५, ३। ५——"वदुपष्टा"—इति मु० पु० पाठः। ६——१, ५, ४।

त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम्। अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति[1] श्रुतेः॥ का० 'दृषदुपलां धिषणासीतीति[2]। हे उपले उपरितनशिले त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारकासि किं भूता 'पार्वतेयी' पर्वतसमानदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालकरूपा। 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति[3] श्रुतेः। अतः "पर्वती" मातृसमा मां 'प्रतिवेत्तु' जानातु॥ १९॥

का०। "धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति[4]। हे हविः त्वं 'धान्यमसि'। धिनोति प्रीणाति धान्यम्। अतो 'देवान्'

धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धान्देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि॥ २०॥

अस्मदादीन् 'धिनुहि' प्रीणय। का० 'पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति[5]। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः। उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः। व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यापकोबलहेतुर्वायुः। हे तण्डुल 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदृढतायै पिनष्मीति शेषः। एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यं। देवानां सजीवं हविर्भवतीत्यभिप्रायः हविषां प्राणदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः॥ का० 'दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति[6]। प्रसयनं प्रसितिः। षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः। दीर्घामविच्छिन्नां 'प्रसितिमनु' कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभिवृद्ध्यर्थं हे हविः त्वा 'धां' कृष्णाजिने दधामि।

१—१, १, १, १६। २—१, ५, ५। ३—१, २, १. १०। ४—२, ५, ६। ५—२, ५, ७। ६—२, ५ ८।

दधातेर्लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडागमाभावः। यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्ततइति भावः। यद्वायमर्थः पूर्वमस्य हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः हे हविः 'दीर्घा' प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः। किमर्थम्। 'आयुषे' त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम्। 'प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति' यास्कोक्तेरिह पिष्टधारकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते। देवोवइत्यादि मन्त्रशेषोव्याख्यातः। का० 'चक्षुषे त्वेतीक्षते' इति। हे हविः 'चक्षुषे' यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः॥ यद्वा चक्षुषे तव

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् संवपामिसमापओषधीभिःसमोषधयोरसेन॥

सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳसम्मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्॥ २१॥

चक्षुरादिवागिन्द्रियदानाय त्वामीक्षते। हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन क्रियते इति भावः। का० 'पिष्टमात्रेषु निर्वपत्यन्यो महीनांपयोऽसीत्याज्यमिति'। हे आज्य त्वं 'महीनां' गवां 'पयोसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्देनोच्यते। महीति गोनाम॥ २०॥

का० 'पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति'। हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम्। एतानि पिष्टानि 'संवपामि'। पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि। का० 'उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापइतीति'। पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः। ता

१—नि० नै० ६, १२। २—२, ५, ८। ३—'तवेत्य'शो मु० पु० न दृश्यते। ४—२, ५, १०। ५—निघ० २, ११। ६—२, ५, ११। ७—२, ५, १२-१३।

अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात्। 'आपः' उपसर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' 'सं पृच्यन्ताम्'। पृचौ सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु। तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्यारसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'सं पृच्यन्ताम्'। आपोहि ओषधीनां रसः। तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'सं पृच्यन्तां' 'रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति'[1] श्रुतेः। 'मधुमतीमाः' धुर्येपिता आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्योपेताभिः 'सं' पृच्यन्ताम्। अपामोषधीनां परस्परं प्रति हेतुत्वात् सम्यकीभवन्त्वित्यर्थः॥ २१॥

का० 'संयौति जनयत्यै त्वेति'[2]। अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संवपनम्। हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय त्वां 'संयौमि' सम्यग्

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोसि विश्वायुरुरुप्रथा उरुप्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिंसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके॥२२॥

मिश्रीकरोमि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। किमर्थं 'जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणम्। तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि। यद्वा। जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि। का० 'सम्[3] विभज्यास्य हरिण्यालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति'[4]। मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कित पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इदमग्नेः' अग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमपिण्डं स्पृशेत्। 'इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत्। का० 'इषेत्वेत्याज्यमधिश्रयतीति'[5]। हे आज्य 'इषे' इष्यमाणवृष्ट्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः। आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम्। का० 'घर्मोसीति

१—१, २. १, २। २—२, ५, १४। ३—"सं विभज्येति मु० पाठः। ४—२, ५, १५। ५—२, ५, १७।

पुरोडाशमिति¹। हे पुरोडाश त्वं 'घर्मोसि'। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते। अग्न्यभावतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योसि। तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् सविश्वायुः। यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः। का० 'उरुप्रथाइति प्रथयति यावत्कपालमिति²। सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश त्वं स्वभावत 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः। अतइदानीमपि "उरु प्रथस्व" प्रख्यातोभव। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः 'उरु' विस्तीर्णं पुत्रपुत्र्यादिभिः प्रथतां प्रख्यातोभवतु। का० 'अग्निष्टइत्यङ्गारैरभितपतीति³। हे पुरोडाश 'अग्निः' अपचाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक्सदृशमुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु। अतिदाहेन मषीभावोविनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः। अवघातपेषणोत्थः अपघाज्जायमानश्च हविषउपद्रवोजलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः। का० 'देवस्त्वेति श्रपणमिति⁴। हे पुरोडाश 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे'

मा भेर्मा संविक्था अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

अत्यन्तवृद्धे 'नाके' द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधिश्रित्य 'श्रपयतु' पक्वं करोतु। मनुष्यस्य अपक्वत्वं मा भूदित्यभिमत्य देवत्वं त्वत्यतो "दिवि नाकोनामाग्निरस्तीति तित्तिरिवचनान्नाकोनाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

का० 'माभेरित्याशभत इति'⁵। हे पुरडाश त्वं 'मा भेः' भयं मा कुर्वीः⁶। 'मा सं विक्थाः' चलनं मा कार्षीः। ञि भी भये। ओ विजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ। का० "अतमेरुरितिश्रुतावभिवासयति भस्मनावेदेनोपवेषेण वेति⁷। 'यज्ञो' यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात्। तमु ग्लानौ ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरु प्रत्ययः न तमेरुरतमेरुः। भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितोभवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात्। यजमानप्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः। का० 'पात्र्याङ्गुलिमथ्या-

१—२, ५, १९। २—२, ५, २०। ३—५, २, २१। ४—२, ५, २२। ५—२, ५, २४। ६—'कार्षीः' मु० पाठः। ७—२, ५, २५।

सनमामेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगस्थन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। हे पादाङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीतिशेषः। तथा द्विताय त्वा निनयामि। तथा एकताय त्वा निनयामि। पूर्वं कृतश्चिह्नेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा[1] जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या[2] ॥ २३ ॥

का० देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति[3]। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि। का० सव्यं कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरसीति[4]।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि

दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो वधः ॥ २४ ॥

हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः। किम्भूतः स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भञ्जनं पाको मारणमिति यावत् सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः। तथा[5] शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः। किंच वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किं तु वायुसदृशोऽप्यसि। अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति। एवं स्फ्योऽपि खननच्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते। तथा द्विषतो वधः। हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

[1]—ज्ञात्वेति नास्ति क० पुस्तके। [2]—१,२,३,१,। [3]—२,६,१२। [4]—२,६,१४। [5]—तथेति मु० नास्ति। [6]—छन्न क०।

का० पृथिवि देवयजनीति त्वणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति१ । हे पृथिवि हे देवयजनि देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि । का० व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्तऽइति२ । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति यस्मात् गावो यत्र स देशो व्रजस्तं किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का० वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतऽइति३ । हे वेदे ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने

पृथिविदेवयजन्योषध्यास्तेमूलंमाहिꣳसिषंव्रजङ्गच्छगोष्ठानंवर्षतुतेद्यौर्बधानदेवसवित:परमस्यां ।

पृथिव्याꣳशतेनपाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मस्तमतोमामौक् ॥ २५ ॥

वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० बधानेत्युत्करे करोतीति४ । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । छान्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो५ नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति६ । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसङ्ख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मा७दन्धतामिस्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

१——२,६,१५-१६ । २——२,६,१७ । ३——२,६,१८ । ४——२,६,१९ । ५——तामिस्री मु० । ६——१,२,४,१६ । ७——ततोऽस्मा क० ।

का० अपारुमिति द्वितीयं प्रहरतीति[1]। पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्देशस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप बध्यासम्। अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि। अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् व्रजम् वर्षतु बधामीति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥ का० अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमीतिति[2]। हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः। स्वर्गं त्वया न गन्तव्यम् पत्लृ गतौ पतः पुमिति लुङि पुमागमे रूपम्॥

अपारुम्पृथिव्यै देवयजनाद्ध्यासंव्रजं०—०मौक्। अररो दिवंमापप्तोद्रप्सस्तेद्यांमास्कन्व्रजं०—०मौक्॥२६॥

गायत्रेणत्वाच्छन्दसापरिगृह्णामित्रैष्टुभेनत्वाच्छन्दसापरिगृह्णामिजागतेनत्वाच्छन्दसापरिगृह्णामि।

सुक्ष्माचासिशिवाचासिस्योनाचासिसुषदाचासूर्जस्वतीचासिपयस्वतीच॥२७॥

का० द्रप्सस्तऽइति तृतीयमिति[3]। हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥२६॥

का० पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति[4]। यस्मात्प्रदेशादरत्निमात्रा- मितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य। ते प्राग्

१—२,६,२१। २—२,६,२२। ३—२,६,२३—२४। ४—२,६,२५।

विष्णुं निपात्य छन्दोभिरभितः पर्य्यगृह्णन्निति[1] श्रुतेः । हे विष्णो त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः[2] छन्दोदेवता दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीयएव पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्द्धां चक्रुस्तदा देवाम् पराजयं प्राप्ताञ्ज्ञात्वा भूमिमसुरा विभेजुः[3] तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावन् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राचं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तन्नामैर्नामेति[4] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति[5] । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्य्यम् । हे वेदे त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता चासि । क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उपद्रवस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः । स्योना सुखरूपासि । स्योनमिति सुखनाम[6] । सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः । ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥२७॥

१——१,२,५,६ । २——तैत्ति० का० । ३——विभुज का० । ४——१,२,५,१७ । ५——२,६,३१ । ६——निघ० ३,६,१५ ।

का० पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति[1]। अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता। कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यतऽइत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते[2]। पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम[3] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर त्वं शृणु अनुगृहाणेति[4] शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची। संग्रामो वै क्रूरमिति[5] श्रुतेः। विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप्। तस्येति

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम्। यामैरयँश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो

अनुदिश्य यजन्ते। प्रोक्षणीरासादय द्विषतो वधोऽसि ॥ २८ ॥

क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थे षष्ठी। विसृपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्द्रो ऐरयन् प्राक्षिपत् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यन्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। यां चन्द्रमसि

१—१,२,६,३२। २—१,२,५,१८। ३—निघ३,३,२२। ४—अनुगृहाणेति वा क०। ५—१,२,५,१९।

ब्रह्मणा दधुरिति[1] श्रुतेः ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । प्रोक्षणीरासादयेति आग्निध्रं[2] प्रति प्रैषः । प्रोक्षन्त्यऽआभिरिति प्रोक्षण्यः आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का० द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति[3] । हे स्फ्य त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

का० स्रुवं[4] प्रतप्य पूर्ववदिति[5] । यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का० वेद्यामन्तरतः प्राक्सम्मार्ष्ट्यनिशित इतीति[6] । हे स्रुव त्वमनिशितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णोऽतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये[7] तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नक्षित् । क्षिणु

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै

सम्मार्ज्मि । प्रत्युष्ट०—० । अनिशिता सि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥ २९ ॥

हिंसायाम् सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित् । अत एव त्वां सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि । मृजू शुद्धौ । किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः[8] । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन् प्रत्ययः । किमर्थं सम्मार्ज्मि । वाजेध्यायै ञिइन्धी दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन स्रुवेणाज्य

१——१,३,५,१९ । २——अग्निधं सु० । ३——२,६,४२ । ४——आज्यस्रुवं क० । ५——२,६,४५ । ६——२,६,४६ । ७——अस्मद्विषयेये क० । ८——५,३,१,२ ।

गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते। तद्दीप्त्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुच इति[1]। अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः। प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। अनिशितेत्यपि व्याख्यातम्। स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसंमार्जनम्। स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात्। योषा वै स्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः[2]। जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

का० पत्नीꣳ संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण विहृता परिहरत्यधीवासोऽदित्यै रास्नासीतीति[3]।

अदित्यै रास्नासि विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्जे त्वादब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि। अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

हे योक्त्र, अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि ॥ का० दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वं गुह्नति विष्णोर्वेष्प इति न ग्रन्थिं करोतीति[4]। हे दक्षिणपाश त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्पोऽसि व्यापकोऽसि। विषॢ व्याप्तौ ॥ का० ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वासयेति[5]। हे आज्य त्वामुद्वासयामीति शेषः। किमर्थम्। ऊर्जे उत्तमरसलाभाय। विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का० पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति[6]। दभ्नोतिर्हिंसार्थः। हे आज्य अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वा त्वामवपश्यामि। अर्वाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि। किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि। यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव

१——१,६,४७-४८। २——१,३,१,९। ३——१,७,१। ४——१,७,२-३। ५——१,७,४। ६——१,७,५।

ज्वालोत्पद्यतेऽतस्तमग्नेर्जिह्वा। किंभूतं देवेभ्यो ऽर्थाय सुह्वः सुष्ठु ह्वयते इति सुह्वः पुंस्त्वं छान्दसम्। यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु ह्वयन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुह्वजिह्वा। ज्वालां दृष्ट्वा आयान्तीत्यर्थः[1] अतो मे मम धाम्ने धाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं[2] भव। यजुषेयजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति[3]। सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोधयामि। व्याख्यातमन्यत् ॥ का० प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति[4]। सवितुर्वः। वो युष्मानुत्पुनामीति। व्याख्यातम् ॥ का० आज्यमवेक्षते तेजोऽसीतीति[5]। हे आज्य त्वं तेजोऽसि। शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्। शुक्रमसि दीप्तिमदसि। स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम्। अमृतमसि विनाशरहितमसि। बहुदिवसा-

सवितुस्त्वाप्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः। सवितुर्वःप्रसव०—०रश्मिभिः।

तेजोऽसिशुक्रमस्यमृतमसि। धामनामासिप्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

वस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति[6]। हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम। तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम आज्यं दृष्ट्वा सर्वे ऽप्यत्तुं नमन्ति। तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम्। गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं न तथा। देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यातस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे[7] मनोहरे। शाखादाज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

१——देवा आयान्तीत्यर्थः क०। २——तत्तत्सिद्ध्यादि क० पुस्तके नास्ति। ३——१,७,७। ४——१,७,८। ५——१,७,९। ६——१,७,११-१२। ७——मन्त्रदीपे मु०।

का० इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेदां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थिं कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति[1] ॥ इध्मं विस्रस्य प्रोक्षेत्। वेदिं च प्रोक्षेत्। बर्हिरादाय वेदां पूर्वग्रन्थिं कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रवयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध्म त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि। इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः। किंभूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ आ समन्तात्खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः। यद्वा ख स्वर्गं राति ददातीति खर आहवनीयस्तत्र समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची अयं तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने वश्रियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति इध्ममुच्यते। यज्ञो वृ

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः[2] स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे भाषायां सप्तम्या अलुङ्निषेधाद्देऽलुक्। पूर्वपदादिति षत्वम्। अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः[3]। वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति। त्वं वेदिरसि। विद्यते लभ्यत इति वेदिः। विद्लृ लाभे। देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः। अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि। पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम्। हे दर्भ त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्वेदिं हणसमर्थमसि। अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

१——२,७,१९। २——१,१,४,१। ३——क० पुस्तकेऽस्य प्रथममन्त्रस्य व्याख्याप्रकारशब्दाभ्यप्रकाराः।

का० ग्रेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति[1] ॥ हे प्रोक्षणीशेषोदक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि[2] ॥ का० बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति[3] । हे प्रस्तर दर्भमुष्टिरूप त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः । औणादिको डुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ का० वेदिᳪ स्तृणा-त्यूर्णम्रदसमितीति[4] । हे वेदे त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि । किम्भूतां त्वाम् । ऊर्णम्रदसमूर्णमिव म्रदुतरमतिशयेन म्रदु-म्रदीयसी ईयसोपञ्चान्दसः । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः

पदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोस्तुपोऽस्यूर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यो भुवपतये स्वाहा

भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

स्थात् । पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् । सुखेन आसेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । का० स्रुव[5]मभिमृशति भुवपतये स्वाहेति[6] ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यापोत्कर्षः[7] । भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची । स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धविः स्रुवं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्भुवःस्तेनाग्निरपि

1—२,७,२०। 2—क्लेदनसाधनमसि क०। 3—२,७,२१। 4—२,७,२२। 5—स्रुवम् क०। 6—२,७,२३। 7—स्रुवमन्त्रोत्कर्षः क०।

पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद् यदेतैर्मद्भ्रातृभिर्मां परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति। ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषां च स्वाहं हविर्भागः कृत इति कथा[1] ॥ २ ॥

का॰ परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति[2] ॥ आदौ पश्चात्। हे परिधे विश्वावसुनाम्ना गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चाद्भागतः स्थापयतु। विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः। द्युलोकस्थं सोमं

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडऽईडितः। इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडऽईडितः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडऽईडितः॥ ३॥

रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति[3] श्रुत्यन्तरकथा। किमर्थं स्थापयतु। विश्वस्यारिष्ट्यै। रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै। आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय। परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति। किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि। न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि। किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि। आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि। ईड्यते स्तूयते इतीडः स्तुतियोग्यः। अत एव ईडितः स्तुतो होत्रा-

१——१,१,२,१२–१६। २——२,८,१। ३——गन्धर्वाणपवसविति क॰।

द्दिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीयपरिधे त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसमर्थ-त्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधे मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा कर्मणा[1] धारकेण उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

का० प्रथमं परिधिꣳ[2] समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति[3] । इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधोमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां

वीतिहोत्रन्त्वाकवेद्युमन्तꣳसमिधीमहि । अग्नेबृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धि-रित्यर्थः । वीतये समृद्धै होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं[4] यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होत्रकर्मणि यस्य तम् । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

१——कर्मणेति सु० नास्ति । २——परिधिमिध्म क० । ३——२,८,२ । ४——इतिर्गतिः विविधाइतिः वीतिः—इत्येव क० ।

का० अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति[1] ॥ हे इध्मकाष्ठ त्वं समिदसि अग्नेः ससिन्धनं दीपनमसि ॥ का० सूर्यस्त्वेति अपत्याहवनीयमीक्षमाण इति[2] ॥ हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसाया सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्त्रये परिधित्रय रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति[3] । का०

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै । सवितुर्बाहू स्थ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि

स्वासस्थं देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

बर्हिषस्तृणे तिरश्चो निदधाति सवितुरितीति[4] । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे तृणे युवामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारकेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का० तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति[5] । ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का० अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति[6] ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

१——२,८,३ । २——२,८,४ । ३——१,३,४,८ । ४——२,८,५ । ५——२,८,१० । ६——२,८,११ ।

का० सव्यायुन्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति[1]। हे जुहु त्वं घृताची असि। घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः। हूयतेऽनयेति जुहूः। क्विपि द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति द्वित्वं दीर्घश्च। सा त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति श्रुतेः[2] प्रियधामशब्देनाज्यम्। उपभृतं सादयति। उप समीपे स्थित्वा बिभर्ति आज्यं धारयती-

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ

सद आसीद घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद।

ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञम्पाहि यज्ञपतिम्पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

त्युपभृत्। व्याख्यातमन्यत्। ध्रुवां सादयति। ध्रुव स्थैर्ये। यथा होमार्थं जुह्वपभृतोश्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा। अन्यद्व्याख्यातम्॥ का० प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृत्वेति[3]। हे हविः प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम्। का० ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभतऽइति[4]। ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन्। हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि। का० पाहि मामित्यात्मानमिति[5]। यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि॥ ६॥

१——२,८,१२-१३। २——१,३,२,१७। ३——२,८,१८। ४——२,८,१९। ५——२,८,२०।

का० इध्मसन्नहनैरनुपरिधिं सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति¹। वाजमन्नं जयतीति वाजजित् तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने त्वामहं सम्माज्मि शोधयामि। किम्भूतं त्वाम्। वाजं प्रति त्वमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम्। तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः॥ का० अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति²। ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति। का० स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति³। प्राङ्मुखेनाद्धा देवनमस्कृतं मनुष्टिः कृतः इदानीं पितृनमस्कारं दक्षिणमुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात्। ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधास्तु। स्वधाशब्दो

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि। नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तमस्कन्नमद्य ॥७॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यꣳ सम्भ्रियासमङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषं वसुमतीमग्ने ते च्छाया

मुपस्थेषं विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते। अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः। अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते। का० सुयमे म इति जुहूपभृतावादायेति⁴। हे जुहूपभृतौ मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम्। यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः॥ ७ ॥

अस्कन्नमिति। यथाग्निरनुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासम्

१—२,१,१३। २—२,१,१४। ३—२,१,१५। ४—२,१,७६।

सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा। आग्नीलिङि उत्तमे रूपम्॥ का० दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणाविष्णवितोति¹। हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषोमे माभूदित्यर्थः॥ का० वसुमतीमित्यवस्थायेति²। हे अग्ने ते तव छायां तव समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय। उप पूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः। सएव सेवाप्रकारः कथ्यते हे वसुमति त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि। अत्र स्थित्वा यागङ्कर्त्तुं शक्यंतइत्यर्थः। आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्याभूमेर्यज्ञस्थानत्वम्। यद्वा अयमर्थः। हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्रापिकां छायामाश्रयं उपस्थेषं सेवेय। छायाशब्दआश्रयवाचकः कुत्स्यादच्छायायां वसामीतिवत्। यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि॥ का० इतइन्द्र

अग्ने वेर्होत्रंवेर्दूत्यमवतान्त्वान्द्यावापृथिवीअवत्वन्द्यावापृथिवीस्विष्टकृद्देवेभ्यइन्द्रआज्येन

हविषाभूत्स्वाहासंज्योतिषाज्योतिः॥ ९ ॥

इति जुहोतीति³। पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तन्तदेव देवानां जयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते। देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः। तदेवोच्यते मन्त्रेण। इतइन्द्रः। इतोस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः। वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं असुरवधरूपमकरोत्। अतएवाध्वरोयज्ञऊर्ध्वमाकाशात् उन्नतः स्थितः। इन्द्रेण वीर्ये कृते यज्ञ कृतविघ्नाभावादध्वरस्योन्नतत्वम्॥ ८॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वेः। होतुः कर्म विद्धि। लङि अड्भावे रूपम् दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि। होतृत्वं दूतत्वञ्चाग्नेः

१——३,१,१७। २——३,१,१९। ३——३,२,१।

कर्म तथा च श्रुतिः। उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳪं होता दूतश्चेति¹। ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम्। हे अग्ने त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते² अव पालय। इत्थमान्यन्यपालने सति इन्द्रयाजेन हविषाऽऽभिर्दत्तेन देवेभ्योदेवार्थं स्विष्टकृत् भूत्। सुष्ठु करोतीति स्विष्टकृत्। तादृशोभवतु। अडभावश्छान्दसः। यद्यस्माभिरिजाते तत्र्यादिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोतीत्यर्थः। स्वाहा सुहुतम् अस्तु इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यन्दत्तमित्यर्थः। स्वाहेति निपातोदेवोद्देशेन वर्तते। का० जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संसृज्योतिरिति। गच्छतामित्यध्याहारः। ज्योतिषा ध्रुवाश्रिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वांसिच्यमानरूपं³। ज्योतिः संगच्छताम् ॥९॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियन्दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम्। अस्माकᳪं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः

उपहूता पृथिवी मातोप माम्पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ १० ॥

का० आयासने मयीदमिति यजमानो जपतीति⁴॥ प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति। इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु। इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु। किं च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमानान्सचन्तां सेवन्ताम्। सच सेवने। किं च अस्माकं यजमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम्। किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु। मघमिति धननाम⁵ तद्विद्यते येषां ते मघवानः। अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे⁶ बहुवचनम्

१—१,४,५,४। २—देवते मु०। ३—सिच्यमानमाज्यरूपं क०। ४—३,४,२१। ५—२,१०,१। ६—अग्नीध्रे क०।

प्राश्नातूपहूता पृथिवीतीति[1] ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षड्वत्ते षड्वत्ते कृत्वाग्नीधे[2] ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपहूता येयं पृथिवी हूयते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता मन्त्र-गुप्ताता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाग्रं ददातु । अहं चाग्नी-ध्रात् । अग्नीधः[3] इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥ १० ॥

उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाम्यग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति यो प्रति-ष्ठितत्वं ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिरृषिः ॥ का० देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति[4] ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति[5] । हे प्राशित्र अग्नेः प्राशक-वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

१——१,४,१८-१९-२० । २——अग्नत्वाग्नीध्रे क० । ३——अग्नीधस्य क० । ४——२,२,१६ । ५——२,२,१८ ।

का॰ एतं तऽइति समिदामन्त्रित: प्रसौतीति[1]। समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात्। एतं त इत्यादि: योऽयमतिष्ठेत्यन्तो मन्त्र:। हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवित: प्रसवित:। एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं [illegible] प्रब्रुवते: कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थ:। किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहु:। बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा। तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति। किं च। तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणमव[2] पालय ॥ १२ ॥

एतन्ते देवसवितर्य्यज्ञम्प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे। तेनयज्ञमवतेनयज्ञपतिन्तेनमामव ॥ १२ ॥

मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳ समिमन्दधातु।

विश्वेदेवासइहमादयन्तामोꣳप्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च। मनो आज्यस्य जुषताम्। कर्मणि षष्ठी। मन: घृतं सेवताम्। हे सवितस्त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये व्यापयेत्यर्थ:। किंभूतं मन:। जूति:। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपात:। स्त्रीत्वं छान्दसम्। अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मन: जवते शीघ्रं गच्छतीति जूति:। किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु।

१——२,२,२७। २——मां ब्रह्माणमध्वर्युं मव क॰।

ब्रह्मत्वात्। तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु। इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते। किं च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम्। मद हर्षे चुरादिः। हृष्यन्ताम्। एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु। ओमित्यङ्गीकारार्थः। तथास्तु। प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु। समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः॥ १३॥

का० एषा त इति होतानुमन्त्रयतऽइति[1]। ब्रह्मत्वं समाप्तम्। अतः प्राकृतमार्षम्। इयमनुष्टुबग्निदेवत्या। हे अग्ने

एषातेऽअग्ने समित्तया वर्द्धस्व चा च प्यायस्व। वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि।

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाᳬसं वाजजितᳬ सम्मार्ज्मि॥ १४॥

एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः। तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ। आ प्यायस्व च। अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। तथा च सति त्वत्प्रसादाद्वयं वर्द्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम। प्यासिषीमहि च अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम॥ का० सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामᳬ सकृत्सकृत्ससृवाᳬसमितीति[2]। पूर्वमग्ने वाजजिदिति मन्त्रेण यथोक्तसम्मार्जनं कृतम्। अत्र तथापि सम्मार्ष्टि। तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः। अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः। मन्त्रो व्याख्यातः। इयानविशेषः। हे अग्ने त्वां सम्मार्ज्मि। किम्भूतं त्वां वाजं ससृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्॥ १४॥

१ —— ३,५,२। २ —— ३,५,४।

का० जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरितीति[1]। तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः। व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम्। अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु पश्चिमेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनु तथाहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्नवानस्मि। वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनानुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि। यद्वा ऊहतिधातुर्वितर्कार्थः धर्मवशादुत्साहार्थः। अन्यत्पूर्ववत्॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति। यः अस्मानुपद्रवाद्धिरस्मान्द्वेष्टि अस्मदीयधनविनाशाय द्वेषं

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि। अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि। इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि। इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि॥ १५॥

करोति। यं च वयं द्विषः। समानत्वादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विषः विनाशायोद्योगं कुर्मः। तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम्। किं च। अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि। उत्तरौ मन्त्रौ इन्द्राग्निदेवताविषयौ समानार्थौ॥ १५॥

१ —— ३,५,१७-१८।

का० सुञ्चा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति[1]। हे मध्यमपरिधे वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः। एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ। परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इति भावः॥ का० सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानमिति[2]। हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ युवां सञ्जानाथां सम्यग्जानीतम्। किं च हे प्रस्तर मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम्। वायुर्वै वर्षस्येष्टे[3] इत्युक्तत्वाद्वर्षाधीशो वायुः स प्राणापानगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते। स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु। यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः[4]।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा सञ्जानाथान्द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम्। व्यन्तु वयोक्तꣳ रिहाणा मरुताम्पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवङ्गच्छ ततो नो वृष्टिमावह। चक्षुष्पा अग्ने ऽसि चक्षुर्मे पाहि॥ १९॥

का० अग्रमध्ये व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपघ्नति मध्यं मूलमितरस्यामिति[5]। इतरस्यां ध्रुवायाम्॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु। वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु। पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु। प्रस्तरमादायेति शेषः। किंभूताः वयः। अक्तं रिहाणाः। अक्तं घृताक्तं प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः। रलयोरैक्यम्॥ का० मरुतामिति नीचैर्हृत्वा हस्तमादायानुप्रहरतीति[6]। एवं हस्तं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा चतुर्थः पाद आग्नेयः। हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वा-

१——२,५,२४। २——२,६,२। ३——१,८,३,१२। ४——१,८,१,४४। ५——२,६,४-७। ६——२,६,८।

विश्ववर्षा गच्छ प्राप्नुहि। वायुवाहनवह्वेगेन गच्छेत्यर्थः। अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः। यद्वा पृश्निर्भूत्वा। यद्वा स्वाधीना पृश्निरल्प-तनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ। कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः। ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय। यद्वा। इयं वै पृश्निरियं हीदमस्यां मूलि यामूलं यान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं यद्वा पृश्निरिति श्रुतेर्वा पृश्निशब्देन भूमिरुच्यते[1]। यद्वा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः। हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रत्यानत: सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः॥

यस्मारिविमयं धत्वाग्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः। तन्तएतमनुजोषम्भराम्येष नेत्
त्वदपचेतयाताग्नेः प्रियम्पाथोपीतम्॥ १७॥

का० चक्षुष्पा इत्याज्यानमावभत इति[1]। हे अग्ने त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षुः पातीति चक्षुष्पाः। ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि। अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः॥ १६॥

का० परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति[2]॥ एकादशिनस्त्वयोऽष्टकस्य विराड्रूपः। प्रथमोऽष्टकः। यं परिधिम्। त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमिति यजुः। देवलदृष्टा॥ हे अग्ने देव आहवनीय पणिभिः रक्षैः गुह्यमानः। गुह्य सम्बरणे संव्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः। असुरोपद्रवनिवारणाय

१—१,८,२,७५। २—२,६,१५। ३—३,६,१७।

परिहितवानसि स्थापितवानसि। ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वह्नौ प्रक्षिपामि। अनुर्भिवक्रमः। हरतेर्हस्य भः। एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न। इत् एवार्थे नैव अपचेतयातै। मा अपचेतयतु। त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः। त्वय्येव तिष्ठतु। चिती संज्ञाने चिजन्ताल्लेट्। तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तात्तम्। टित आत्मनेपदानामिति तस्यैकारः। वैतोऽन्यत्रेति लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ। लेटोऽडाटावित्याडागमः। गुणायादेशौ। अपपूर्वः अपचेतयातै। अपचेतयतु। एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः॥ का० इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति[1]। दक्षिणोत्तरौ परिधी अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम्। पाथ इत्यन्ननाम[2] आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम्। अग्नेरन्नत्वं भवद्भ्यां प्राप्यतामित्यर्थः॥ १७॥

संस्रवभागास्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः। इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाट्॥ १८॥

का० संस्रवभागा इति संस्रवान् जुहोतीति[1]। वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। स्वाहा वाडिति यजुः। सोमश्चर्षिः। हे विश्वे देवा यूयं संस्रवभागाः स्थ। विलीनमाज्यं संस्रवः। स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः। तथाविधाः भवथ। तथा इषा संस्रवपरिमाणेन इषन्तो महान्तः स्थ। किं च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति। ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां

१——३,६,१७। २——नि० नै० ६,७। १——३,६,१८।

देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञऽआसद्योपविश्य मादयध्वं मोदयध्वं[1] तृप्यध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ। सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः। तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

का० घृताची इति धुरि निदधातीति[2]। जुहूपभृतौ शकटधुरि निदध्यात्। हे जुहूपभृतौ युवां घृताची स्थः। घृतमञ्चतः प्राप्नुतः इति घृताच्यौ। पूर्वसवर्णदीर्घः। तथाविधे युवां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ। किं च युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ का० यज्ञ नमश्च तऽइति वेदिमालभत इति[3]। यस्य मन्त्रस्य शूर्पं

घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्। यज्ञ नमश्च तऽउप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥१९॥

यवमान् स्वपिवद्वालवान् धानान्तर्वानिति यच्च ऋषयः। यज्ञो देवता। हे यज्ञ ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु। चकाराववोऽन्यसमुच्चयार्थौ। नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत्पूर्णं जायते। तथा च श्रुतिः। स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति। किं च। यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः। यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः। मे मम स्विष्टे संतिष्ठस्व। साधु इष्टं स्विष्टम्। शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

1—मोदयध्वमिति मु० नास्ति। 2—३,६,१९। 3—३,६,२०।

का० स्रुकूस्रुवं प्रस्तरात्मन्नेऽदभ्यायविति१। दभ्नोतिः हिंसाकर्मा१। आयुरिति मनुष्यनाम२। अदभ्योऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदभ्यायुः। अश भोजने। अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी। यद्वा अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी। अतिशयेनाशी अशितमः। दीर्घश्छान्दसः। हे अदभ्यायो अहिंसितयजमान हे अशितम भोक्तृतम यद्वा व्यापकतम। हे अग्ने गार्हपत्य मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि। अत्र प्रसुताद्यजुसमादायुधाभ्याम्पाहि। दिद्युरिति वज्रनाम४। प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालात्पाहि। प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः५। दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः। तस्मात्पाहि। दुरद्मनी। अदनमद्मनी।

अग्ने॒ दब्धायो॒ऽशीतम॒ पा॒हि मा॑ दि॒द्योः पा॒हि प्रसि॑त्यै पा॒हि दुरि॑ष्ट्यै पा॒हि दु॑रद्म॒न्या अ॑वि॒षं नः॑ पि॒तुं कृ॑णु सु॒षदा॒ योनौ॒ स्वाहा॒ वाड॒ग्नये॑ संवे॒शप॑तये॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै य॒शोभ॒गिन्यै॒ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि। चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे। औक्षार्यानामिति पञ्चमी। किं च नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं अस्य हविर्विषरहितं कुरु। योनिरिति गृहनाम। सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा। तस्यां सुषदा विभक्ति आकारः। सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः। यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु। स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते। का० दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति६। स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाग्रूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥२०॥

१——१,७,१७। २——निघ० २,१९,१। ३——निघ० २,२,१७। ४——निघ०२,२०,५(दिद्युत्)। ५——निरु० ६,१२। ६——३,७,१८।

का० यज्ञो वेदं प्रसुवति वेदोऽसीति¹ । हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यमपि वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ का० समिष्टयजूंषि होति देवा गातुविद इतीति² । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा [illegible] । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति । गै शब्दे । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं वित्त्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो यज्ञः प्रशस्त

वेदोसियेनत्वन्देववेददेवेभ्योवेदोभवस्तेनमह्यंवेदोभूयाः । देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित ।

मनसस्पतइमन्देवयज्ञᳪस्वाहावातेधाः ॥ २१ ॥

इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विसृज्य यज्ञं प्रत्याह । हे मनसस्पते । मनोऽधिपसम्बुद्धिः । यद्वा देवान्पृष्टु मनसः प्रवर्तकः परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्देवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

१——३,८,१ । २——३,८,४ ।

का० बर्हिः सम्बर्हिरितीति[1]। बर्हिर्जुहोति। इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या। इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः इमं समङ्क्ताम्। विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम्। समित्यस्योपसर्गस्याहन्ता अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्याहृत्तिर्बोद्धव्या। वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समङ्क्तां तद्बर्हिर्येद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु। स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम्। नभ इत्यादित्यनामसु पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

सम्बर्हिरङ्क्ताᳪ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः। समिन्द्रो विश्वदेवेभि

रङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

२७५५१

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति। पोषाय रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० वेदीं प्रणीता निनयति परित्य कस्त्वेति[2]। व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदैवतः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके। पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः। यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः। यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥ का० पुरोडाशकपालेन फलीकरणान्[3] तुषानवास्यत्यधः[4] कृष्णाजिनᳪ रक्षसामितीति[5]। हे कणसमूह त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचत्वात्तिलाग्निकाष्ठकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

१——३,८,५। २——हवि: क०। ३——३,८,६। ४——फलीकरणान् तुषान् अपास्यति अधः क०। ५——३,८,७।

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम्॥ का० पूर्णपात्रं निनयति प्रतीत्य सव्रतं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति[1]। समित्युपसर्गो ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम्। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि। शिवेन शान्तेन कल्याणयुक्तेन[2] मनसा समगन्महि। यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्चसापैति तदनेन पुनराप्याययति। किं च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु। तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु। न्यूनत्वपरिहारे-

संवर्चसापयसासन्तनूभिरगन्महिमनसासꣳशिवेन। त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्वोयद्विलिष्टम्॥ २४॥

दिविविष्णुर्व्यक्रꣳस्तजागतेनच्छन्दसाततोनिर्भक्तोयोऽस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मोऽन्तरिक्षेविष्णुर्व्यक्रꣳस्तत्रै

ष्टुभेनच्छन्दसाततोनिर्भक्तोयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मःपृथिव्यांविष्णुर्व्यक्रꣳस्तगायत्रेणच्छन्दसाततोनिर्भ

णानुपूर्वं कृत्वा शोधयतु। धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोतीत्यर्थः। सुष्ठु ददातीति सुदत्रः। सुपूर्वाद्ददातेः त्रन्। सार्वधातुक इति त्रन्। आद्युदात्तत्वाच्च स्वरः॥ २४॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति[3]। विष्णुपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः। विष्णुर्य्य-

१——३,८,८-१०। २——कर्मप्रद्वायुक्ते न क० नास्ति। ३——३,८,११।

पुरुषः। आगतेन छन्दसा जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रंस्त विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः। कः। योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते[1] यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः। एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ॥ का० अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति[2]। योऽयंभागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः॥ का० अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति[3]। अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते। अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्प्रियभूमेः निर्भक्तः

योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठायाऽअगन्म स्वः सं ज्योतिषाभूम॥ २५॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदाऽअसि वर्चो मे देहि। सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते॥ २६॥

इत्यादि पूर्ववत्॥ का० अगन्म स्वरिति प्रागिति[4]। पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः। यज्ञानुष्ठानेन॥ का० सं ज्योतिषेत्याहवनीयमिति[5]। ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम। २५॥

का० स्वयम्भूरिति सूर्यमिति[6]। हे सूर्य त्वं स्वयम्भूरजातकः स्वयंसिद्धोऽसि। श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भोऽप्यसि। सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति। चतुर्दिक्षु चत्वारः। एक उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि। यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि॥ का० सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति[7]। आवर्त्तनमावृत्। सूर्यस्य सम्बन्धिनीमावृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षिण्येनावर्त्तनं करोमि॥ २६॥

१——माद्रीयते का०। २——३,८,१३। ३——३,८,१४। ४——३,८,१५। ५——३,८,१६। ६——३,८,१७। ७——३,८,१९।

का० गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपतऽइति[1]। हे गृहपतेऽस्मदीयगृहस्य पालक हे अग्ने त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः। अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम्। तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवया सह सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव। अग्ने पदस्यावृत्तिरादरार्था। एवं सति नौ भावयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु। निरन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्ताम्। एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि। लुप्तोपमानम्। बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रसरति

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्ने ऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः।

अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमाः सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मे ऽराधीदमहं य एवास्मि सो ऽस्मि ॥ २८ ॥

तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु। गृहपतिना संयुक्ते भ्य इति भ्यप्रत्ययः॥ का० सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति[2]। व्याख्यातम्॥ २७॥

का० व्रतं विसृजते येनोपेयादिति[3]। व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा। अथापि

१——३,८,२१। २——३,८,२२। ३——३,८,२६।

तदनुसारेण व्रतं विसृजेत्। हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तिवान। त्वत्प्रसादात्कर्मशक्तोऽभवम्। त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम्। द्वितीयो मन्त्रः। हे अग्ने इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

॥ इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ अतः परं पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा। अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

का० सारवत्कुशमपूर्वं[1] अपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च। कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः। तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽवदानम्, तेर्देवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इतीति[2]। वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुराश्च रक्षांसि चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

१——४,१,७। २——४,१,८।

का० उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति[1]। इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या। स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितॄणामन्नमुपभिभक्षणीयमिति हेतोः स्वीयरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति। तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति। पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान्। निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति। स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति। अग्निरुल्मुकरूपः। अस्माल्लोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः॥ ३०॥

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात्॥३०॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्। अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत॥ ३१॥

का० अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्तऽआ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति[2]। आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्तऽइति सूत्रार्थः। हे पितरो यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत। ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्तादृषवदाचरत। यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत। आङ्पूर्वाद् वृषशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् ततो लोट्। पितरः अमीमदन्तेत्यादि आदयध्वमित्युक्ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः

१—४,१,९।   १—४,१,१२-१४।

यथाभागमाहवयाविषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत् खौचक्रुः । लुङि रूपम् । यथाभागमाविषुरित्येवैतदाहेति¹ श्रुतिः । भागं स्वं जग्मु-रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति² । षट्कृत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषड्ऋतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरूपभूताः अतस्तेभ्यो नमस्करोति हे पितरो वो युष्माकं सम्बन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा इक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । ग्रीष्म-

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य॒ नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य॒ नमो॑ वः पितरो॒ जीवा॑य॒ नमो॑ वः पितरः स्व॒धायै॒ नमो॑ वः पितरो॒ घोरा॑य । नमो॑

वः पितरो म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पित॑रो॒ नमो॑ वो गृ॒हान्नः॑ पितरो दत्त स॒तो वः॑ पितरो देष्मै॒ तद्वः॑ पितरो॒ वास॒ आध॑त्त ॥३२॥

शोषयतीति³ शोषो ग्रीष्मः । जीवाय । जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्तवे । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्न-मिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः । मन्यवे । मन्युः क्रोधः तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौषधीर्दहति । हे पितरः एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् द्रेष्म ददामः । सतो धनात् युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्द्रव्यक्षयो माऽस्त्वित्यर्थः ॥ का० एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति⁴ । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

१——२,४,२,२२ । २——४,१,१५ । ३——शुष्यन्त्योषधयोयत्रेति स० पु० पाठः । ४——४,१,१६—१८ ।

का० आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति[1]। गायत्री पितृदेवत्या[2] हे पितरो यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत। किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ। अश्विनौ। अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ। तत्तुल्यः[3] कुमारः पुष्करस्रक् तम्। अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारम्पुष्करस्रजम्। यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतङ्घृतम्पयः कीलालम्परिस्रुतम्। स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इतिमाध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० ऊर्जमित्यापो निषिञ्चतीति[4]। अब्देवत्या विराट्। हे आपः यूयं स्वधा स्थ पित्र्यहविःस्वरूपा भवथ। अतो मे पितॄंस्तर्पयत। कथम्भूता आपः। परिस्रुतं वहन्तीः। पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः। तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम्। तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते। घृतपयसी प्रसिद्धे। तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च[5]। नास्ति मृतं यस्मात्तत्। पुनः कीदृशं कीलालम् कील बन्धने। कीलनं कीलो बन्धः। तमलति वारयति कीलालम्। अल वारणपर्याप्तेरिति धातुः सर्वबन्धनिवर्तकम्। ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। इषप्राचादिपित्रान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

१——४,१,२२। २——गायत्र्यादिपाठो मु० पुस्तके नास्ति। ३——यत्तुल्यः मु०। ४——४,१,१९। ५——मृत्यु इत्यादि मु० पुस्तके नास्ति।

अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते । प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः[1] देवानां प्रजापतेरग्नेर्मन्त्रवीर्षा वार्षं । आग्नेय्यमतस्रो गायत्र्यः । तत्र कात्यायनः अमावस्यायामग्न्याधेयमित्यादिना[2] कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कार्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । तं चातुष्प्राश्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति[3] । अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा वहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिरापूर्य[4] तिस्रः समिधस्तस्मिन्सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भि[5]रग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् ।

॥ हरिः ॥ ॐ ॥ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः शोधमानैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अग्नये यूयं घृतं[6] जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय ।

१—रिर्विवेश: सं० (९ ख०) । २—६,७,१ । ३—४,८,४—५ । ४—तत्सर्पिषापूर्य सु० । ५—तिसृभिर्ऋग्भि इति सं० पु० पाठः । ६—घृतेन सु०

जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । गव्यदोहासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रक्षत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवत्त्वम् । अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति[१] श्रुतिः । तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति इकारश्छान्दसः । हे यविष्ठ्य युवतम कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधाग्ने बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठ्यः । स्वार्थे तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

तन्त्वासमिद्भिरङ्गिरोघृतेनवर्द्धयामसि । बृहच्छोचायविष्ट्य ॥ ३ ॥

उपत्वाग्नेहविष्मतीर्घृताचीर्यन्तुहर्यत । जुषस्वसमिधोमम ॥ ४ ॥

भा० उप त्वेति जपतीति[१] । हे अग्ने हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु । प्राप्नुवन्तु । हे हर्यत प्रेप्सावन् । हर्यतः याचक इति कान्तिकर्मसु पठितवात्[३] । तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः[४] । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

१——१,४,१,२५ । २——४,८,६ । ३——निघ०२,९,१० । ४——उपयन्त्वङ्गीकुर्वित्यर्थः इति सं० पु० ।

का० दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुवःस्वरिति सम्भारैश्चिति[1]। भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति चेति[2]। अस्यार्थः। आपो हिरण्यमूषा-सृत्कारः शर्करेति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य[3] तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात्[4]। इदमाहवनीयाधानम्। एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम्। गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः। एष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः। भुव इति द्वितीया। स्वइति तृतीया[5]। एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि। एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात्। अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन धरेत्। एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति। भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा। सर्वं मह्यमगा भूयासुरिति

भूर्भुवः॒स्व॒र्द्यौरि॑व भू॒म्ना पृ॑थि॒वीव॑ वरि॒म्णा। तस्या॑स्ते पृथिवि देवयजनि पृ॒ष्ठे॒ऽग्निम॑न्ना॒दम॒न्नाद्या॒याद॑धे ॥ ५ ॥

आधेयमग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का० द्वयपूर्वार्धं स्तृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहेति[6]। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि। अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि। किमर्थं-मन्नाद्याय। अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम्। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय। यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा तेन। यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी। एवं पुत्रपश्वादिभिर्बहुर्भूयासम्। वरिम्णा पृथिवीव भूयासम्। उरोर्भावो वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता

१——४,८,१। २——४,८,१६। ३——अधस्ताय सं०। ४——भूर्भुवइत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादध्यात् सु०। ५——सुवरिति तृतीया सु०। ६——४,८,१७।

एवमहं महत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किञ्च तमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादि-बहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तं । किं च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्वयज्ञाश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव क्वचिद्विधिवाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

का० आयङ्गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति[१] । आयङ्गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्पराज्ञीति नाम-धेयम् । सर्पराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिमानिनी तया दृष्टत्वात् ताभिस्तिसृभिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । मन्त्रस्यायमर्थः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं हूयमानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः

आयङ्गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरम्पुरः । पितरञ्च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । गमेर्डोप्रत्ययः तथा पृश्निः चित्रवर्णः । लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरः पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीय-रूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन् पितरं च द्युलोकमपिअसदत्प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः[२] । द्युलोक-भूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

१ ——— ४,६,१८–१९ । २ —— निघ० १,४,१ ।

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति। अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति। अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः। किं कुर्वती। प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती। अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः। सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तेते। तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यदिति। महीषोऽग्निः दिवं व्यख्यत्। द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च। महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः।

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते। प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥

अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः। व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति च्लेरङ्। आलोपः। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकालेषु लङ्। अपान इवाचरतीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः। उगितश्चेति ङीप् ॥ ७ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना त्रिंशच्छब्दाद्धामशब्दाच्च सुपो लुक्। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति[१]। अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते। अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः। त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक्

१—निरु० ९, २८।

विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अन्त्यर्थमुच्चार्यते। पतन् गच्छति पतङ्गः। अग्निः। स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि। सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयते इत्यर्थः। न केवलं त्रिंशद्धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः आगपर्यायवाद्युक्षवभृतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते। नान्यस्यै देवतायै। वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम्[1]। अहेति निपातो विनिग्रहे। सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः। यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः। धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याक मासगतदिनभेदेन। तद्विराजति विशेषेण दीप्यते। आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा। अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा

सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा। ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः। वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते। पतङ्गः पक्षी। तत्सादृश्यात्वादग्निः पतङ्गः। यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम्। अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः। अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यप्रापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम्। प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः। द्युद्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

॥ इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥

१—निघ० १,९,१।

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः। अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त[1] इत्यतः प्राक्। तन्मन्त्राणां प्रजापतिरृषिः सामान्यतः। यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्रावप्यृषी। यथाग्निर्वर्चो इ तत्रापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति[२]। सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्राः आद्याः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तथा मुनिरपश्यत्। परां ज्योतिः सूर्यः इमां चेलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः॥ अथ का० प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति[३]। या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात्। अग्निर्ज्योतिषमिति[४] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः। मन्त्रार्थस्तु। योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम्। यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तद्देवाग्निर्देवः। देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम्। स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम्। अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः। सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः। उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति। तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति। मन्त्रः। अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराम्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति तस्माद्धूम एवाग्निर्दिवां ददृश इति तित्तिरिश्रुतेः। का० अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति[५]। ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात्। योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः। यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम्। तस्मै सुहुतमस्तु। एवं सूर्यो वर्च इति॥ का० ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति[६]। प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति। यत् ज्योतिः स सूर्य एव। यः सूर्यः स ज्योतिरेव। तस्मै स्वाहा॥ ९॥

१——का० ११। २——यजु १,११। ३——४,१४,१३। ४——३,२,१ षष्ठ्या। ५——४,१४,१५। ६——४,१५,११।

का० सजूरिति वेति[1]। जुहोतीत्यनुवर्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम्। सजूर्देवेन। अग्निर्वेतु। अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिभक्षयतु। वी प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातोः प्रयोगः। किंभूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः। तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः। य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा

सजूर्देवेन सवित्रा सजूरात्र्येन्द्रवत्या। जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या। जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा॥ १०॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये। आरे अस्मे च शृण्वते॥ ११॥

सुहुतमिदं द्रव्यं दत्तम्। प्रातः सूर्य उच्यते। अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः। पूर्वार्धे रात्रिदेवताया स्थाने उषोदेवता योजनीया॥ १०॥

का० सायमाहुत्याꣳ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिस्तिसृभिरुपप्रयन्तो ऽस्य प्रत्नां परि ते चित्रावसविति चेति[2]। आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं बृहदुपस्थानं देवदृष्टम्। तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ

१——४,१४,९। २——४,१२,१-२।

ऋमिव गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽस्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम । किम्भूता वयम् । [अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः ।॰ किम्भूतायाग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृखते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति ब्रूञो राशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङ्याशिष्यङिति अङ् यासुट् अतो येयः वच उम् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः यलोपः। वोचेम । अस्मे सुपां सुलुगिति शे आदेश आम्नः ॥ ११ ॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः॑ पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पाꣳरेताꣳसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति । आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । किम्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरोपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम[१] तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

१——निघ० ३,३,१९ ।

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रशब्देनाहवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः अग्रे नीयत इत्यग्निरिति[1] यास्कव्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातुमिच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । किं च राधसः धनाद्विलक्षणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । मदी हर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां

उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।

उभा दातारा विषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

धनानां दातारौ अत उभौ वां वां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षणु दाने अस्य धातोरूतियूतीति क्तिन्नन्तो निपातः । हुवे बहुलं छन्दसीति ह्वयतेः अपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किंभूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । छन्दसि घसिति ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इयादेशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः

१—निरु दै० १,१४ ।

कर्म्मकाले दीप्तोऽभूः। हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह। पुनरुद्धरणाय कर्म्मान्ते प्रविश। अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्योगाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

जगती वामदेवदृष्टा। द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्यां। द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती। अयमाहवनीय इह कर्म्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि। अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम्। किम्भूतः। होता देवानामाह्वाता। यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे॥१५॥

यतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठनि परे तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः। अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः। अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः। अप्नअप्नस्वोऽपत्यनामसु पठितः[१] अप्नवान; पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। यद्वा अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः। विशेविशे विडिति मनुष्यनाम[२] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय। वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनार्थेष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म। किम्भूतं यम्। चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम्। अतएव विभ्वं विभुं विभूत्वशक्तियुतं यथादेशः ॥ १५ ॥

१——निघ० २,२,७। २——निघ० २,३,३।

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या॥ अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य। अक्रयः नास्ति क्रोयेषा-मीदृश्या लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्रे दुदुहिरे। दुहेर्लिटि इरयो रे इति रे आदेशे रूपम्। ऋष गतौ। ऋषति दोहनस्थाने गच्छतीति ऋषिर्गौः। तां होमार्थं दुग्धवन्तः। सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पत-तीति ग्रहणा दोग्धृणां लज्जा भवति। सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दग्रहणानुदयाल्लज्जाभावादक्रयो दोग्धारः। किम्भूतामृषिं सहस्रसाम्। सोऽन्तकर्मणि। सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति चीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम्। स्यतेः क्विप्। तद्वास्या ऋषोऽर्थान्तरम्। गाम्प्रत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते। तामु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताᳩ सम्बभूव तस्याᳩ रेतः

अक्रमत्नामनुद्युतᳩ शुक्रन्दुदुह्रे अह्रयः। पयः सहस्रसामृषिम्॥ १६॥

प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि[1]। तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति। अक्रयः गावः नास्ति क्रीर्लज्जा यासां ता अक्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रत्यक्षा इत्यर्थः। मलिनो हि लज्जते। अक्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमाज्यमुपगतां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति। अग्निनाग्निशुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः। सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः। सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम्। चातुर्मास्यपशुसोमानां सम्भक्तारम्। पुंस्त्वमार्षम्। जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारे वेर्लोपे सहस्रसा इति रूपम्। तथा ऋषिं द्रष्टारम्। गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं

[1] — २,२,४,१५।

पयस्सुपचर्यंते। सा हैनानुदीच्य हिङ्कारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि। यद्वा सहस्रसाम्नृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अङ्गय इत्यस्य विशेषणद्वयम्। किम्भूता अङ्गयः सहस्रसाः ऋषयः। पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

अथ यजूंषि चत्वार्यग्निदेवत्यानि। हे अग्ने त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि। अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि। तनूं पाति पालयतीति तनूपाः। उदराग्नौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय। तन्वम् वा छन्दसीत्वमि पूर्व-

तनूपाअग्नेसितन्वम्मेपाह्यायुर्दाअग्नेस्यायुर्म्मेदेहिवर्च्चोदाअग्नेसिवर्च्चोमेदेहि।

अग्नेयन्मेतन्वाऊनन्तन्मआपृण॥ १७ ॥

रूपाभावे यथादेश इत्युक्तम्। हे अग्ने त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि। अतो मे ममायुर्देहि। अपमृत्युपरिहारं च। यावत्कालं वपुरुदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम्। हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि। अतो मे वर्चो देहि। वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः। यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्जायते। किंच हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः। अत्र षष्ठः समाक्षरः। हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि यज्ञदायुषि वर्तमानान् शतं सम्वत्सरान्त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः। किंभूता वयम्। इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः। वय इति अन्ननाम[1] अन्नवन्तः। सहस्वन्तः बलवन्तः। सह इति बलनाम[2] अदब्धासः अदब्धाः अनुप-हिंसिताः केनापि। दब्नोतिर्हिंसाकर्मा। आज्जसेरसुगिति असुक्। किंभूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम्। सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्। अदाभ्यम्

इन्धानास्त्वा शतꣳ हिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि। वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम्॥

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाभ्यम्। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय॥ १८॥

केनापि हिंसितुमयोग्यम्॥ चित्रावसो। रात्रिदेवत्यं यजुरुष्णिक्त्रिष्टुप्। रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳ सङ्गृह्येव चित्राणि वसतीति[3] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः। चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः। हे चित्रावसो रात्रे स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि। अश्नुतेर्बहुलं छन्दसीति शपो लुकि लिङुत्तमैकवचने रूपम्। यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्र्याशंसनम्॥ १८॥

१—निघ॰ २,७,७। २—निघ॰ २,९,१०। ३—२,३,४,२१।

का० सं त्वमित्युपविशेति[१] ॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिर्विश्वावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थायोपस्थान मतः उपविशेति विशेषः । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि । तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः[२] । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः[३] । प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः[४] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि त्वत्प्रसादा-दायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संमिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संमिषीय । तथा प्रजया

सन्त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः सम्मृषीणां स्तुतेन । सम्प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं

वर्चसा सम्प्रजया सᳬ रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्थ महो वो भक्षीयोर्जस्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ॥ २० ॥

पुत्रादिकया संग्मिषीय । तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय । आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यृच्छीत्यादिना तङ् मध्यमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे रूपम् ॥ ग्मिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे रूपम् ॥ १९ ॥

का० गां गच्छत्यन्धस्थेति[५] । अन्धस्थ—रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति । गौर्देवता । हे गावो यूयमन्धस्थ अन्नरूपाः

१—४,१२.४ । २—२,३,४,२४ । ३—२,३,४,२४ । ४—२,३,४,२४ । ५—४,१२,५ ।

स्थ। चौराज्यादिरूपस्थानस्य जनकत्वादस्य लोपचारः। अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः चौराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय। भज सेवायामित्यस्माशीर्लिङ्यात्तमैकवचने रूपम्॥ तथा यूयं महस्थ। मह पूजायाम्। अतो वो युष्माकं पूजानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गावो पदा अष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः। यद्वा महः शब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि। यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि। प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम्। शृतमुष्णं तत्। शरो दुग्धमलः मस्तु दधिरसः आतञ्चनं दधिपिण्डः। आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम्॥ वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः॥ एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्थ। अतो वो महो वीर्यं

रेवतीरमध्वमस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेस्मिल्लोकेस्मिन्क्षये। इहैवस्तमापगात॥ २१॥

मह्यं सेवेयेत्यर्थः॥ तथा यूयमूर्जस्थ बलरूपाः स्थ गोचोरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः। ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः। वो युष्माकं प्रसादादूर्ज्जं भक्षीय बलं सेवेय॥ तथा रायस्पोषस्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ। वैश्या हि चौराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति। अतो धनपुष्टित्वोपचारः। वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय। अन्धस्थेत्यादौ खर्परे शरीति विसर्गलोपः॥ २०॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्योगावः। धनहेतुत्वेन धनवत्त्वं गवाम्। रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः। रयिशब्दात् मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति रयेर्मतौ परे सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति पररूपमाद्गुणः। पशवो वै रेवत्य इति श्रुतेः[१] हे रेवत्यः अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽस्मिन्होमहविर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीड़त दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम्। गोष्ठशब्देन गृहाङ्-

१——२,३,४,२६।

र्हिविंश्शेष सञ्चारप्रदेश:¹ । सर्वदास्मिन् लोके लोकदर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम् । क्षयो निवास इत्याद्युदात्त: । क्षयशब्दो निवासवाची । किञ्च । इहैव स्त यजमानगृहे एव भव । मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत । इणो गा लुङीति एतेर्लुङि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

का० । सꣳहितेत्यालभत इति² । गामित्यनुवर्त्तते । हे गौ: त्वं संहितासि चौराज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभि: संयुक्तासि । किम्भूता विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्या सा । शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता । त्वमूर्ज्जा चौरादिरसेन गोपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वत: प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्यर्थ: । गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठतउपत्वे तीति³ ।

सꣳहितासिविश्वरूप्यूर्ज्जामाविशगौपत्येन । उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तर्द्धियावयम् । नमोभरन्तएमसि ॥ २२ ॥

उप त्वा तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टा: । हे दोषावस्त: हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्य्यमाणत्वात्सोप शाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवा इत्युपक्रम्य तै: संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्त: रात्रौ वसनशील गार्हपत्य दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमाना: त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छाम: । इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमोभरन्त: नमस्कारं सम्पादयन्त: । यद्वा नम इत्यन्ननाम अन्नं⁴ हविर्बिभ्रत: ॥ २२ ॥

१——विश्रमणसञ्चारप्रदेश: क० । २——४, १२, ६, । ३——४, १२, ७ । ४——निघ० २,७,२२ ।

क्रियापदमनुवर्त्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणाम् । गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिविः क्रिप्रत्ययो बाहुलकात् । द्विर्भावात् द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । देवयतीति दिदीविः ॥ २३ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठूपप्राप्तुं शक्यो भव ।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्द्धमानꣳ स्वे दमे ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिन्दाः ॥ २५ ॥

तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः यद्वा सचस्व सेवस्व । षच सेवने ॥ २४ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् । बन्ध्वादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिक

तमः सर्वदा समीपवर्ती भव। अम् गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अम् शब्दात्तमप्। यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन साधुः। उतापि च त्राता पालयिता। शिवः शान्तः। वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव। पुत्रादिसमृद्धो वरूथ्यः। यद्वा वरूथं गृहम् तस्मै हितो भव। किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः। जनानां वासयिता। तथा अग्निः। अङ्गतीत्यग्निः। अगि गतौ। आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः। तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः। धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः। किं च हे अग्ने त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान्। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः[1] नक्षिराप्नोतिकर्मा। यद्वा हे अच्छ निर्मलस्वभाव अग्ने नक्षि अस्मदीयमस्थानं गच्छ। नक्ष गतौ। यद्वा

तन्त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः। स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघाय॒तः स॑मस्मात्॥ २६ ॥

यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः। किं च द्युमत्तमं रयिं दाः अति दीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि। ददातेर्लुङि रूपम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥ २५॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे। यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे। स त्वं नोऽस्मान् भवसेवकान् बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु। समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष। समशब्दः सर्वपर्यायः॥ शोचिरिति ज्वालानाम[2] शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप्। अतिशयेन शोचिष्मान्शोचिष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ विन्मतोर्लुगितीष्ठनि मतुपो लुक्॥ दीदिवः दिवेर्व्यत्ययेन लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम्॥ बोधि

[1]—५, २८ निरु०। [2]—१, १०६ निघ०।

बुधमाने लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति हि। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। हुझल्भ्यो हेर्धिः। छन्दसि गुणे घलोपौ। शृधी॥ शृणुहीत्यत्र छन्दसीति हेर्धिः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। उरुष्य उरुष्यतीति रक्षणकर्मा। ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः। नच धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम्। अघायतः। अघं परस्येच्छति अघायति। सुप आत्मनः क्यजित्यत्र छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्यच्। अश्वाघस्यादित्याकारः अघायतीत्यघायन्। तस्मात् अघायतेः शतृप्रत्यये रूपम्॥ २६॥

का० गां गच्छतीडएहीति[1]। हे यजुषी गव्ये। हे इडे एहि। हे अदिते एहि आगच्छ होमस्थानम्। इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देवमाता। इडा मनुदिवास्मानेहि। अदितिरादित्यानिवास्मानेहि। तस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः। का० काम्या एतेत्या-

इडएह्यदितएहिकाम्याएत। मयिवःकामधरणम्भूयात्॥ २७॥

सोमानꣳस्वरणङ्कृणुहिब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तंयऔशिजः॥ २८॥

लभत इति[2]। गामालभते। मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः। हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः यूयमेत मां इत आगच्छत। वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणं मपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः। अहं वः प्रियो भूयासमिति[3] श्रुतिर्व्याचष्टे॥ २७॥

का० सोमानमित्यनुद्रुत्य व्रतोपायनवत्[4]। व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्ष्म जपतीति सूत्रार्थः। सोमानं स्वरणं दृष्टो गायत्री ब्रह्मणस्पतिर्देवतस्तेनैव दृष्टः। अग्नीषोमीयमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः। हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक सोमानं

1—४, ११, ८। 2—४, १२, ९। 3—२, ३, ४, २४। 4—४, १२, १०।

सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं स्वृ शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कक्षृहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति मनिन् स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वात् ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानेर्मा कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उसिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति कः वेगवान् अविलम्बितकारी[1] । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु

यो रे॒वान्यो अ॑मीव॒हा व॑सु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्द्ध॑नः । स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥ २९ ॥

मा नः॒ शꣳसो॒ अर॑रुषो धू॒र्त्तिः प्रण॒ङ्मर्त्त्य॑स्य । रक्षा॑ णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

सेवताम् सिषक्ति सचत इति सेवमानस्य[2] । यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽस्मत्प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २९ ॥

रा दाने इति धातोः क्वसुप्रत्ययस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य प्रतिषेधादररुष इति । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवतः इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नोऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिः हिंसा । नशिर्व्याप्त्यर्थः । यद्वा नश अदर्शने । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । मैव व्याप्नोतु ।

१——अविलम्बेन कारी सु० । २——निरु० ३,१७ ।

हिंसा। ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं अत्र हुता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः। किञ्च हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालकाग्ने नोऽस्मान् रक्ष। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। णत्वं पूर्ववत ॥ ३० ॥

महस्तित्रीणामित्यादित्यदैवत्यस्तृचोगायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप उपद्रवनाशनाय। मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां अवस्ति अवः पालनमस्तु। किम्भूतमवः। महि महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम्। दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम्। त्रीणां त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति वाच्यम् ॥ ३१ ॥

महि त्रीणामवोस्तु द्युक्षम्मित्रस्यार्य्यम्णः। दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु। ईशे रिपुरघशꣳसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृहनामसु पठितः[1]। चनशब्दोऽप्यर्थे। अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाढ्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः। अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे। समर्थो न भवति। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति इति तेषामिति षष्ठी। मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति भयबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१——निघ: ३,४,११।

अथ तद्रक्षितानां मनुष्याणां भयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रार्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदा चन कदापि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे

तेहिपुत्रासोअदितेःप्रजीवसेमर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

कदाचनस्तरीरसिनेन्द्रसश्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमघवन्भूयइन्नुतेदानन्देवस्यपृच्यते ॥ ३४ ॥

सश्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सश्चतिः सेवनकर्मा । किं च । हे मघवन् धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरणे इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्दावेवार्थौ । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपपृच्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० । तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्द-

स्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः। छान्दसं सम्प्रसारणम्। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम्। भर्गो वीर्यं वा। वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गो ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः[1]। तस्य कस्य। यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना।

// तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गोदेवस्यधीमहि। धियोयोनःप्रचोदयात्॥ ३५॥

परितेदूडभोरथोस्माँ२॥ अश्नोतुविश्वतः। येनरक्षसिदाशुषः॥ ३६॥

सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः। यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः। स च सवितैव। लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना। सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति॥ ३५॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि०। हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमानान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु। किम्भूतो रथः दूडभः दम्भोतिर्वधकर्मा। दुःखेन दभ्यते दुर्दभः। केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः। उकारं दुर्दइति प्रातिशाख्यसूत्रेण[2] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः। येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि। यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतेः[3]॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम्॥ ३६॥

१——५,४,५,१। २——का० प्रा० ३,३,४। ३——२,३,४,३८।

अथ शुल्कोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का० भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति[1] । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्याहंहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥ ॥ प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳪं सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्य प्रजां मे पाहि शᳪंस्य पशून्मे पाह्यथर्य पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आ यच्छस्व ॥ ३८ ॥

का० प्रवत्स्यन्नर्यांशस्येति प्रतिमन्त्रमिति[2] । यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति । तेनाथर्यः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

का० समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति[3] । समिधं हस्ते आदाय कश्चि

[1] —— ४,१२,१२ । [2] —— ४,१२,१३ । [3] —— ४,१२,१८ ।

दपि जनमगत्वैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठतइति सूत्रार्थः । अनुष्टबाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्ने आहवनीय वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । किंभूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किंभूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तमसस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किञ्च । हे अग्ने द्युम्नं सहस अस्मभ्यमभि आयच्छस्व । दाण् दाने । पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा सह इति बलनाम यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मासु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यःप्रजायावसुवित्तमः। अग्नेगृहपतेभिद्युम्नमभिसहआयच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयमग्निःपुरीष्योरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः। अग्नेपुरीष्याभिद्युम्नमभिसहआयच्छस्व ॥ ४० ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः पशुप्रजार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्वं द्युम्नं सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे अग्ने पुरीष्य पशुहित द्युम्नं सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

का० गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति[१] । ग्रामान्तरादागतो गृहा मेत्यादि मन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः अनुष्टुप्त्रिष्टुब्विराड्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहा यूयं मा बिभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपध्वम् । कोऽपि अत्रागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानेव युष्मानेमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बिभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानेमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

गृहामाबिभीतमावेपध्वमूर्जम्बिभ्रतएमसि । ऊर्जम्बिभ्रद्वःसुमनाःसुमेधागृहानैमिमनसामोदमानः ॥ ४१ ॥

येषामध्येतिप्रवसन्येषुसौमनसोबहुः । गृहानुपह्वयामहेतेनोजानन्तुजानतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । गृहविषयं क्षेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्यर्थः ते[२] गृहदेवा आहुताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥४२॥

१——४,१२,२२ । २——तेन सु० ।

व्यवसाना महापङ्क्तिः। यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः। पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका। इह गृहेषु गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः। तथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः। अजात्वाविलजातिद्वययुक्ताः पशवः उपहूताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः। अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः सन्नहो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः॥ क्षेमाय व इति प्रविशतीति[1]। हे गृहा वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि। क्षेमाय विद्यमानस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम्। शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय। शंयोः शमिति सुखनाम[2] तत्कामयते इति शंयुः। इदंयुरिदं कामय

उपहूताइहगावउपहूताअजावयः। अथोअन्नस्यकीलालउपहूतोगृहेषुनः।

क्षेमायवःशान्त्यैप्रपद्येशिवꣳशग्मꣳशंय्योःशंय्योः॥ ४३॥

प्रघासिनोहवामहेमरुतश्चरिशादसः। करम्भेणसजोषसः॥ ४४॥

मान इति[3] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी[4] तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम्। उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः। शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः॥ ॥ इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः॥ ४३॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः। प्रजापतिदृष्टाः। चातुर्मास्याख्यो यागः। स पर्वचतुष्टयात्मकः। वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योर्हविःष्वासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नी

१——४,१२,२३। २——निघ० ३,६,१९। ३——निरु० ६,३१। ४——निघ० ३,६,१८—१२।

मुहानयं तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति१ । पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किम्भूतान्मरुतः प्रघासिनः घसेः अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः । स एषा मस्तीति तान् प्रघासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते२ प्रघाख्युपलक्षितान् मरुतः आह्वयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिशतिर्हिंसार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपक्षये क्विप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधेति कः । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः ।

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयमिदन्तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शत्रि दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

मारुत्यनुष्टुप् । का० करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिं अपरेण वा यद्ग्राम इतीति३ । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकपक्षः दम्पती द्वौ४ जुहुयातमित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम कृतवन्तः । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थ-

१——५,५,१० । २——१७,८५ म० । ३——५,५,११ । ४——द्वौ वा सु० ।

रूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम। तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ तदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम। तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। स्वाहा। एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम्॥ ४५॥

ऐन्द्रमरुद्वत्या विराट्। यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्। चतुर्थ एकाधिकोऽत्र॥ का० मो षू ण इति यजमानो जपतीति[1]। पृत्स्विति सङ्ग्रामनाम[2] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु सङ्ग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः। मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते। तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते। क उपकार इति चेत्। शुष्मेति बलनाम[3]। हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि

मोषूणइन्द्रात्रपृत्सुदेवैरस्तिहिष्माते शुष्मिन्नवयाः। महश्चिद्यस्यमीढुषोयव्याहविष्मतोमरुतोवन्दतेगीः॥ ४६॥

स विद्यत एव खलु। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम्। मिह सेचने धातुः। मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः। हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित्पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः। किं च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन्वन्दते नमस्करोति। नमो मरुद्भ्य इत्येव माकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात्। मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः। मो सु न अत्र सुष इति षत्वम्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णः। स इत्यस्यापि पूर्वपदादिति षत्वम्। अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति विजन्तो निपातः। मीढुषः। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसन्तो निपातः॥ ४६॥

१——५,५,१२। २——निघ: २,१७,२१। ३——निघ० २,९,११।

-आग्नेय्यनुष्टुप् ॥ का० अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयतीति[1] । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम[2] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः सचेति सहार्थेऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्तमिति गृहनाम[3] ॥ ४७ ॥

यज्ञदैवतं यजुः ॥ का० मज्जयत्यवभृथेति[4] । अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति[5] । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं

अक्रन्कर्म्म कर्म्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तम्प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

कर्म जलसमीपे क्रियतेऽनेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनम् हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः । उणप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः । नीचस्थूणप्रणम्बूणे-त्यादिना नीचैःशब्दोपपदात्क्वणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः । तथाविधावभृथ यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किम्प्रयोजनमिति

१——५,५,१३ । २——निघ० ३,६,७ । ३——निघ० ३,४,५ । ४——अवभृथे जायापती स्नातः इति क० पु० पाठः । ५——मास्ति तदंशो बहुषु पुस्तकेषु ।

चेत् उच्यते। देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिष मस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि। तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैरृत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते। इदमस्मत्कृतं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः। किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रिषो वधात्पाहि पालय। रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम्। किम्भूताद्रिषः। पुरुरावणः। रा दाने। पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात्। अतो मनिन्नित्यादिना वनिप्। विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः॥ ४८॥

हे ऐन्द्रावबृहस्पती। साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते॥ का० स्थाल्या दर्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति[1]। दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरा पत। वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो॥ ४९॥

करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति। हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ। सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह। हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्नेव वस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूल्येनेव। इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै। अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः॥ ४९॥

[1] ५, ६, ३४

का० देहि मह्यति जुहोतीति[1]। इन्द्री वदति। हे यजमान त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि। हविः प्रथमं प्रयच्छ। ते तुभ्यं यजमानाय ददामि। अपेचितं पश्चात्प्रयच्छामि। एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते। मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेचितं फलं नितरां सम्पादयामि। एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह। नितरां क्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते। निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ। लेटोऽडाटावित्याड़ागमः। उत्तरो निहारो मूल्यवाची। निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्य-

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे। निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा ॥५०॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

मिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि। स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः। पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम्। यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः ॥ का० यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति[2]। पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः। कथमेतदवगम्यते। हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः

१——५,६,३८। २——५,८,२१।

प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः। यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत। किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः। अहो स्वाहनं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः। अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ योज गमनाय रथे योजय। तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः सम्पन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः। अचन्। अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः। मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गमहनेत्युपधालोपः। खरि चेति चर्त्वम्। शासि वसीति षत्वम्। अडागमः॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम्॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः॥ मती सुपां सुलुगिति

सुसन्दृशन्त्वा वयम्मघवन्वन्दिषीमहि। प्र नूनम्पूर्णवन्धुरस्तुतो यासि वशाँ२॥ऽअनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

मनोन्वाह्वामहे नाराशꣳसेन स्तोमेन। पितॄणाञ्च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ योज युजिर् योगे ण्यन्तात्लोटि छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्सेरनिटीति णिलोपः। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः॥ ५१ ॥

हे मघवन् वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते। किम्भूतं त्वाम्। सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसन्दृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम्। इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननु लक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि किम्भूतः पूर्णबन्धुरः बन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि। हे इन्द्र स त्वं हरी योजेति पूर्ववत्॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्री बन्धुदृष्टाः ॥ का० मनो न्वाह्वामहइति गार्हपत्यं तिसृभिरिति १ । उपतिष्ठन्तइत्यनुवर्त्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितॄणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातꣳ सचेमहि ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे विख्ये चेति साधुः ॥ ५४ ॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

१——५,९,२२ ।

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता। अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति। सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात्। हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः। यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

हे रौद्रे यजुषी विंशत्यचरद्वादशाचरे ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते। प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः। तथाच का० एष तइति जुहोतीति[1]। रोदयति विरोधिनां गतमिति रुद्रः। हे रुद्र ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिका-

वयꣳ सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः। प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

नाम्ना सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः। तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु। अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम्। अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति[2]। योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति। सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति। रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति। तथाच तित्तिरिः। एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यꣳ हिनस्ति तयैवैनꣳ सह शमयतीति। का० अतिरिक्तमाखूत्करउपकिरत्येष तइतीति[3]। यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरो-

१—५,१०,१२। २—२,९,२,९। ३—५,१०,१३।

डाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते। त्र्यम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति[१] कात्यायनोक्तेः। तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किन्तु मूषकोत्खाते एष तइति मन्त्रेणोपकिरेत्। अथ मन्त्रार्थः। हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः। आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून्न मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

द्वे रौद्री पङ्क्तिककुभौ। यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप्। द्वयोर्जपे विनियोगः। तथा का० आगम्यावरुद्रमदीमहीति जपतीति[२]। रुद्रमव। असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम। तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते। यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो

अवरुद्रमदीमह्यवदेवंत्र्यम्बकम्। यथानोवस्यसस्करद्यथानःश्रेयसस्करद्यथानोव्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

लोपश्छान्दसः। अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः। अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति। यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानसौ कुर्यात्। यथा च नोऽस्मान्श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात्। यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात्। तथैनं जपाम इत्यर्थः। आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिलि णिचो लोपः ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान्। तुश्छन्दसीति ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयःस्विति तृनो लोपः। वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः ॥ करत् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥ व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपे रूपं विपूर्वस्य षोऽन्तस्य स्यतेः ॥५८॥

१——५,१०,१—२। २——५,१०,१४।

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भैषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

हे अनुष्टुभौ । का० अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति[1] । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान्वामोरूंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥

भेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखम्मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यम्बकं यजामहे

सुगन्धिम्पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपाच्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति । यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥

[1] ५,१०,१५–१६ ।

का० कुमार्यश्चोत्तरेणेति[1] * । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण† त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं ‡ विद्लृ लाभे । अन्यत् पूर्ववत् । इतो मुचीय इतो मातृपितृभ्रातृ¶वर्गान्मुचीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुचीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति[2] श्रुतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः यस्या अन्तौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्क्तिः ॥ का० मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे

एतत्ते रुद्रावसन्तेन परो मूजवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिꣳसन्नः शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

वासञ्ज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन् तृक्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति[3] । व्रीहियवादीन्वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासञ्ज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्गवां रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवर्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित अर्ह°

* "उभयत्र पतिकामा मम कामीवा"—इति क० पुस्तके ऽधिकः पाठः । † "पूर्वोक्तवदुत्तरेणेति क० । ‡ "अनुकूलपतिप्रदमित्यर्थः"—त्यधिकः क० ।
¶ "भ्रातृ"—इति नास्ति क० ग० पुस्तकयोः ।

[1]—५,१७,१७ । [2]—२,६,२,१४ । [3]—५,१०,२१ ।

धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावाद्‌वरोपणमेवेदानीं युक्तम्। तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्त्रं सर्वत आच्छादयन्तीति पिनाकावसः। यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः॥ का० कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यप इति[1]। उक्तं वृत्तादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमभिक्रम्य गच्छ॥ ६१॥

आशीर्दैवतोष्णिक्। यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्णिक्। का० त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति[2]। सोऽयं जपो वपन-

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्॥ यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्॥ ६२॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः।

कालीनः। जमदग्नेः मुनेर्यत्त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु। जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः॥ ६२॥

क्षुरदैवतं यजुः। का० शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति[3]। हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता। ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः। का० निवर्तयामीति वपतीति[4]। यजमानदैवतं यजुः। निपूर्वो वर्तिर्मुण्डनार्थः।

१——५,१०,२२—२३। २——५,२,१६। ३——५,२,१७। ४——५,२,१८।

हे यजमान त्वां निवर्तयामि मुख्वयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्टै सुप्रजास्त्वाय शोभनाप्रत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः। चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते। तेषां प्रजापतिरृषिः। तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः

निवर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्यायप्रजननायरायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्याय ॥ ६३ ॥

॥ ३ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एदमगन्मदेवयजनंपृथिव्यायत्रदेवासोअजुषन्तविश्वे। ऋक्सामाभ्याᳬसन्तरन्तोयजुर्भीरायस्पोषेणसमिषामदेम।

षोडशर्त्विजो द्वारस्थोरग्नी समारोप्य शालां गच्छेत्॥ तथा च का० समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धे गृहीत्वा रणिपाणिराहेदमगन्मेति१। द्वे अत्यष्टी त्र्यवसाने। तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः। आद्यावर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि। व्यवहिताश्चेति उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम्। इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते। वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिंस्तद्देवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः स्मः। गच्छतेर्लुङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोरिति मस्य नः। अडागमश्च। इदं किम्। यत् देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अजुषन्त अप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः। किञ्च। वयं रायो

१——७,१,२६।

धनस्य पोषेण पुष्टा इषा इष्यमाणेनान्नेन च सम्मदेम। मदी हर्षे व्यत्ययेन शप्। हृष्टा भवेम धनैरन्नैश्च हृष्येम। किं कुर्वन्तः। ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति सूत्रेणाजन्तो निपातः। ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवद्घोरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का० दक्षिणां गोदानं वितार्येनन्तीमा आप इति[1]। इमा आपः। आपो देवताः। इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु। उ एवार्थे। शं सुखार्थमव्ययम्। शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु। किम्भूता आपः देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः। द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का० यूपवत्कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छिन्त्वेति[2]। यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः। ओषधे।

इमा आपः शमु मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ १ ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु। विश्वꣳ हि रिप्रम्प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि।

कुशतरुणं देवता। हे ओषधे कुशतरुण त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष। स्वधिते। क्षुरो देवता। हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

का० आपो अस्मानिति स्नात्वेति[3]। मातरः मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् ऋतचोरान् यजमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु चौरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः। किञ्च घृतप्वः घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु। किञ्च। देवीः

१—७,१,९। २—७,२,११। ३—७,२,१४।

द्योतमाना आपो विश्वं हि। हि एवार्थः। सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु। रपोरिप्रमिति पापनामनो भवत इति यास्कः[१]। का० उदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति[२]। अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गच्छाम्येव। जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः। किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन। तथा आपूतः समन्ताद्भावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन। शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता[३] ॥ का० क्षौमं वस्ते निष्प्रेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नानवस्त्रं वाऽमौतृधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ॥ दीक्षातपसोः। वासो देवता। हे क्षौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः। दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि। तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं

दी॒क्षा॒त॒पसो॑स्त॒नूर॑सि॒ तान्त्वा॑ शि॒वाᳪ श॒ग्माम्परि॑दधे भ॒द्रं वर्णं॒ पुष्य॑न् ॥ २ ॥

म॒ही॒नाम्पयो॑ऽसि वर्चो॒दा अ॑सि॒ वर्चो॑ मे देहि। वृ॒त्रस्या॑सि क॒नीन॑क॒श्चक्षु॒र्दा अ॑सि॒ चक्षु॑र्मे देहि ॥ ३ ॥

परिदधे धारयामि। किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात्। किम्भूतोऽहम्। भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

का० शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति[४]। प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः। महीनां पयः। नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि। महीति गोनामसु पठितम्[५]। नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः। वर्चोदा असि। वर्चो ददातीति

१—४,२१। २—७,२,१५। ३—७,२,१६—१९। ४—७,२,२३। ५—निघ० २,११,५।

वर्चोदाः। अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्षमतो मे मह्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० वृत्रस्येत्यचावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति[1]। त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नमाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाञ्चिद्यमञ्जनात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः। वृत्रस्य। अञ्जनं देवता। हे अञ्जन त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि। यत्र वाइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः[2]। तथा च तित्तिरिः। इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति। चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

का० कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति[3]। अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रे-

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयम् ॥ ४ ॥

ष्वनुषज्यते। चित्पतिर्मा। चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात्। यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः[4]। केन अच्छिद्रेण* पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः। वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम्। असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः। हे पवित्रपते पवित्रान् शुद्धान् पाति पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः। तदेव स्पष्टयति। यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम् यः कामो यस्य यत्कामः

१——७,२,२४। २——३,६,२,१२। ३——७,३,१। ४——३,१,२,२२।

* 'किञ्चाच्छिद्रेणेति मु० पाठः।

यद्दा यस्मिन् कामो यस्य स यत्काम: सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं प्रोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम्। यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थ:॥ वाक्पति: वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मां मां पुनातु॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु। एतमन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम्॥ ४॥

का० आ वो देवास इति वाचयतीति[1]। अध्वर्युर्यजमानं वाचयति। दैवी अनुष्टुप् आशी:। हे देवास: देवा: वयं वो युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे। वन्यते भज्यतइति वामम्। वन सम्भक्तौ। मप्रत्यय:। ईमहे याचतिकर्मसु पठित: द्विकर्मक:[2]। क्व। सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति। प्रैतीति प्रयन् * प्रपूर्वादिण: शतरि

आवोदेवासईमहेवामम्प्रयत्यध्वरे। आवोदेवासआशिषोयज्ञियासोहवामहे॥ ५॥

स्वाहायज्ञम्मनस:स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याᳬस्वाहावातादारभेस्वाहा॥ ६॥

रूपम्। किञ्च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं हवामहे आह्वयाम:। किं कर्तुं यज्ञियास:। यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनी-राशिष: फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थ:। उपसर्गेण धातुरध्याहर्तव्य:। यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थ:॥ ५॥

का० स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीरचति नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति[3]॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्या:। स्वाहा वातादारभइत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थ:॥ स्वाहा यज्ञम्। चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता। स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था आम्नायानुसारेण ग्राह्या:। तथा हि।

* "तन्निविम्मपिकी मु० पुस्तके। 1—७,३,६। 2—निघ० ३,१९,१। 3—७,३,७-१०।

स्वाहा यज्ञं मनसः। मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः॥ स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः। स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः। लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः॥ स्वाहा वातादारभे। वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि। वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात्॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः॥ ६॥

अतः परं षडीद्भग्णहोममन्त्राः। चतुर्णामग्निर्देवता। का० औद्ग्भणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्याइति प्रतिमन्त्रमिति[1]। आकूत्यै प्रयुजे ऽग्नये स्वाहा। अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु। किम्भूताायाग्नये आकूत्यै प्रयुजे। यज्ञं करिष्यामीत्येवं

आकूत्यैप्रयुजेग्नयेस्वाहामेधायैमनसेग्नयेस्वाहादीक्षायैतपसेग्नयेस्वाहासरस्वत्यैपूष्णेग्नयेस्वाहा।

आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवोद्यावापृथिवीउरोअन्तरिक्षबृहस्पतयेहविषाविधेमस्वाहा॥ ७॥

विधो मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै। सङ्कल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः। इति प्रथमो मन्त्रः॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति। इति द्वितीयः॥ जपति। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा। नियमसंरक्षणं तपसैव भवति। ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः। इति तृतीयः सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु।

१——७,३,१६।

इति चतुर्थः ॥ आपोदेवीः। लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट्। दशकास्त्रयोविराडेकादशका वेत्युक्तेः। अत्र प्रथमोद्वादशार्णस्तेनैकाधिका। हे आपः हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष युष्मभ्यं वृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः। द्वितीयार्थे तृतीया। विधतिर्दानकर्म्मा। स्वाहा सुहुतमस्तु। किम्भूता आपः। देवीः देव्यो द्योतमानाः वृहतीः वृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः। विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः इति पञ्चमोमन्त्रः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठः। सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा। विश्वो मर्त्तः सर्व्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य

विश्वोदेवस्यनेतुर्म्मर्त्तोवुरीतसख्यम्। विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहा ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोःशिल्पेस्थस्तेवामारभेतेमापातमास्ययज्ञस्योदृचः। शर्म्मासिशर्म्मेयच्छनमस्तेअस्तुमामाहिꣳसीः ॥९॥

सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। वृञ् वरणे अस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ऋतउदादेशः। किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितरं प्रार्थयते। इषुध्यतिर्याच्ञाकर्म्मसु पठितः[1] किञ्च द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते। किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः। यः इत्थम्भूतः सविता तस्मै स्वाहा। इति षष्ठ औद्गृहणमन्त्रः। समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

का० कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरितीति[2] ॥ कृष्णाजिने देवते। हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे युवामृक्सामयोः

१——निघ० ३,१९,१४। २——७,३,२३।

शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः। यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति[1] श्रुतेः। ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम्। कियन्तं कालमिति चेत्तदाह। अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। ऋक्साभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत् कृष्णं तत्साम्नो रूपम्। तदुक्तं तित्तिरिणा। ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्य तिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत्कृष्णमिति ॥ का० दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति[2]। हे कृष्णाजिन त्वं शर्म शरणमसि। अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि। स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः। ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ८ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदाऊर्जम्मयिधेहि। सोमस्यनीविरसिविष्णोःशर्म्मासिशर्मयजमानस्येन्द्रस्ययोनिरसि

का० मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति[3]। अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं यजुः। हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि। किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी कम्बलवन्मृदुरसि। तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय। अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का० नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति[4]। हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि। मूलाग्रयोरेकीकरणेन

१—३,२,१,५। २—७,३,२४। ३—७,३,२६। ४—७,३,२७।

ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीचितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीचितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का० शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति[1] । हे वस्त्र त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का० कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनीरितीति[2] । हे कृष्णविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्संभावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमतोऽन्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनिलम्

सुसस्याः कृषीस्कृधि । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः । दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां

का० भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति[3] । हे कृष्णविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु । करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः । सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थं भूमुल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० मुखसम्मित मौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयतीति[4] । दण्डो देवता । हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

१——७,३,२८ । २——७,३,२९–३१ । ३——७,३,३२ । ४——७,४,१–२ ।

का० व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वेति[1]। मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम्। हे परिचारकाः व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं सम्पादयत। दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते। वाक्यावृत्तिरादरार्था। का० अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति[2]। एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत्। अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते। आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात्। तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति॥ वनस्पतिः। यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम्। तथा च श्रुतिः। न हि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति[3]॥ का० दैवीं धियमिति व्रतायोपसर्ग्यं स्वासनद्दति[4]। शक्वरी अतिशक्वरी वा। पूर्व्वार्धेनाचमनम्। वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां

यज्ञवाहसꣳसुतीर्थानोऽअसद्वशे। येदेवामनोजातामनोयुजोदक्षक्रतवस्तेनोवन्तुतेनःपान्तुतेभ्यःस्वाहा ॥११॥

बुद्धिं याचामहे। मनामहइति याच्ञाकर्मसु पठितः[5]। किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः। अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः। अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम्। किञ्च तां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः। तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम्। तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम्। तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम्। तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा। एवं विधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु॥ का० ये देवा इति व्रतयत्यसन्नाय इति[6]। ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते तद्दति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः। वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं

१——७,४,१५। २——७,४,१६। ३——३,२,२,९। ४——७,४,३२। ५—— निघ० ३,१९,१६। ६——७,४,३३।

विश्वे देवा इति[1] ऋतुग्रहाः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्कल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं घोरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

का० श्वात्राः पीता इति नाभिमालभतइति[2] । अब्देवत्या जगती । हे आपः घोररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः

श्वात्राः॑ पी॒ता भ॑वत यू॒यमा॑पो अ॒स्माक॑म॒न्तरु॒दरे॑ सु॒शेवाः॑ ।

ता अ॒स्मभ्य॑मय॒क्ष्मा अ॑नमी॒वा अना॑गसः॒ स्वद॑न्तु दे॒वीर॒मृता॑ ऋता॒वृधः॑ ॥ १२ ॥

क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः[3] । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्त्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम[4] । किञ्च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति

१——३,२,२,१३ । २——७,४,३५ । ३——निरु० नै० ५,३ । ४——निघ० ३,६,१७ ।

द्वितीयाबहुवचनं। अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वाङ्काः प्राणा वामादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु। कीदृशीः अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः। शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

का० सिञ्चन्* कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्दादन्तइयं तद्दति[1]। मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित्तृणादिकं वा व्यवधातीति सूत्रार्थः। हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः। अतोऽस्या मूत्रोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः। यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते। हे पृथिवि इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददइति शेषः॥ का० अपो मुञ्चामीति मेहतीति[2]। अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि। अतो हे आपो मूत्राख्या यूयं

इयन्तेयज्ञियातनूरपोमुञ्चामिनप्रजाम्। अꣳहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतपृथिव्यासम्भव ॥ १३ ॥

अग्नेत्वꣳसुजागृहिवयꣳसुमन्दिषीमहि। रक्षाणोअप्रयुच्छन्प्रबुधेनः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

पृथिवीमाविशत प्रविशत। किम्भूताः। अंहोमुचः अंहसः पापात् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः। तथा स्वाहाकृताः पूर्वं मौरपाककाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः। यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत। का० पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति[3]। व्यतीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत्। हे लोष्टादिक पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

का० अग्ने त्वमितुगक्षा स्वपित्यधः प्राङ्दर्भेषणत इति[4]। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने त्वं सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव वयं यजमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः। मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु अत स्वप्नार्थः आशीर्लिङुत्तमबहुवचने

* "सेचन"—इति मु०। 1—७,४,३६। 2—७,४,३७। 3—७,४,३८। 4—७,४,३९।

रूपम्। किञ्च। नोऽस्मान् रच किं कुर्वन्नप्रयुच्छन्। युछ प्रमादे। अप्रमाद्यन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम् नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः। किञ्च अग्ने नोऽस्मान्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं, प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। स्वपतोऽग्ने: प्राक्न रक्षसां नाशाय। तदुक्तं लिन्तिरिणा। अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्याइति॥ १४॥

का॰ विबुद्धमस्वप्नान्तं पुनर्मन इति वाचयतीति[५]। मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम्। गमेर्लङि अपि लुप्ते हल्ङ्याब्भ्य इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम्। किञ्च स्वाप-

पुनर्म्मनःपुनरायुर्म्मआगन्पुनःप्राणःपुनरात्मामआगन्पुनश्चक्षुःपुनःश्रोत्रम्मआगन्।

वैश्वानरोअदब्धस्तनूपाअग्निर्न्नःपातुदुरितादवद्यात्॥ १५॥

काले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन्। सर्वे ह वाएते स्वपतोऽपक्रामन्तीति[६] श्रुतेः स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति। तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते। एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु। यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु। किम्भूतोऽग्निः। वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः। नरे सञ्ज्ञायामिति पूर्वपददीर्घः। अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः॥ १५॥

१——७,४,४०। २——६,२,२,२३।

का० त्वमग्नइत्याह क्रुद्धाव्रत्यं वा व्याहृत्येति[1]। दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्नइत्यृचं जपेत्। गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा। व्यूहेनाक्षरपूरणम्। हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि। तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि। ईडिरध्येषणकर्मा चेति यास्कः। याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि। अतः पाहीति शेषः। यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेषं पूर्ववत्॥ का० लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति[2]। अतो प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत्। रास्व।

त्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्त्येष्वा। त्वंयज्ञेष्वीड्यः॥ रास्वेयत्सोमाभूयोभरदेवोनःसविताक्सोर्दाताक्स्वदात्॥ १६॥

एषातेशुक्रतनूरेतद्वर्चस्तयासम्भवभ्राजङ्गच्छ। जूरसिधृतामनसाजुष्टाविष्णवे॥ १७॥

सोमदेवत्यं यजुः। हे सोम इयदास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनं आहर। हृग्रहोरिति भकारः। यतो वसोधनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान्॥ १६॥

का० शालाद्वार्याणपिधाय शौवं जुह्वां चतुर्विंशत्याति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्धावदधात्येषा तइतीति[3]। ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ एषा ते। हिरण्याज्यदैवतम्। हे शुक्र शुक्ल दीप्यमानाग्ने ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम्। एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः। तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा एकीभव। ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि। एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते।

१—७,५,१-२। २—७,५,१६। ३—७,६,७८।

तदुक्तं तित्तिरिणा। सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति। यद्वायमर्थः। हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतस्यै वर्चसे। समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति[१] श्रुतेः। तया हिरण्यलक्षणया तन्वा सहैव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ। भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम्। सोमो वै भ्राडिति[२] श्रुतेः। का० जूरसीति जुहोतीति[३]। वाग्दैवतम्। हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि। यद्वा जीव प्राणधारके। जीवयतीति जूः। डूप्रत्ययः। किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता। तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता। यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानो

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा। शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी।

ऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम्। स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु॥ का० शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां दक्षं निदधातीति[४]। जुह्वां बद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत। शुक्रमसि। हिरण्यं देवता। हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम्। शुच दीप्तौ। दीप्यमानमसि। तथा चन्द्रमाह्लादकमसि। चदि आह्लादने। चन्दतीति चन्द्रम्। अमृतं विनाशरहितमसि। अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः। अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः। वैश्वदेवमसि। विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि। सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्यतु ॥ १८ ॥

१——३,२,४,८। २——३,२,४,९। ३——७,६,९। ४——७,६,१०।

का० चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतइति[1]। कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः। वागूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते। हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि। अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः। तल्लक्षणानि। अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते। लोके कश्चित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते। इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते। वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते। चिदादिरूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता। दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते। हे गौः त्वं दक्षिणासि। गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम्। यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि। भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः। तथा क्षत्रियासि।

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १९ ॥

सोमक्रयसाधनत्वेन। तथा हि। देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः। तदुक्तं बृहदारण्यके यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति[2]। तेन सोमेन क्षत्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि। तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुपचर्यते। अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि। अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि। नास्ति दितिर्यस्याः सा। अदितिरदीना देवमातेति[3] यास्कः। तथा उभयतःशीर्ष्णी। उभयतः शीर्षं यस्याः सा। ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम्। हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति[4] यास्कोक्तेः। यद्वोभयतः शीर्ष्णी सर्वतोमुखी वागूपत्वात्। स यदेनया समानं सङ्गिपर्यासं वदतीति[5] श्रुतेः। सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव। सुष्ठु प्राङ्मु-

१—७,६,१५। २—माध्य० १,२,१३। काण्व० १,४,११। ३—निरु० नै० ४,२२। ४—निरु० प० १३,७। ५—३,२,४,१६।

श्चति सुप्राची। सुष्ठु प्रत्यङ्ञ्चति सुप्रतीची। प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान् प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाहेति[1]। किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय। तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु इयं वै पृथिवी पूषेति[2] श्रुतेः। किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किंभूतायेन्द्राय अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै। द्रष्ट्रे यजमानिने इत्यर्थः॥ १९॥

किञ्च। सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु। पितानुमन्यताम्। उपसर्गाच्छ्रुत्या क्रियापदा-

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः।

सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमꣳ रुद्रस्त्वा वर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥ २० ॥

वृत्तिः। सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम्। समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति समानपदस्य सादेशः। सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम्॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ। अच्छाभेराप्तुमिति[3] शाकपूणिः। किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्तयतु। यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु। यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः। सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा। ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो अभ्यागच्छ॥ २०॥

१—— ३,२,४,१७। २——३,२,४,१९। ३——निरु० नै० ५,२८।

का॰ उदीचीं नीयमानामनुगच्छती वस्व्यसीतीति[1] ॥ अनुष्टुब्बृहती वा। सोमक्रयण्याः स्तुतिः। सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्य रुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्व्यीत्यादिपञ्चविशेषणैः। हे गोः त्वं वस्वी वसुरूपासि। अदितिर्देवमातासि। द्वादशादित्यरूपासि। रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि। चन्द्ररूपा चासि। किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु। रमतेर्व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः। यद्वा रम्णातु संयमयतु। रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः[2]। रुद्रोवसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम्। आचकइति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः[3] ॥ २१ ॥

का॰ षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति[4]। आज्यदेवतं यजुः। अदित्याः भक्ष-

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि। बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रोवसुभिराचके ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा।

क्षिताया: पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य त्वा त्वामाजिघर्मि आघारयामि। घृ क्षरणदीप्त्योः। पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम्। किञ्च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि ॥ का॰ स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति[5]। हे गोः पद त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का॰ समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति[6]। हे सोमक्रयणीपद ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः। सुपां सुलुगिति जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्। का॰ यजमानाय पदं

१——७,६,१६। २——निरु॰ दै॰ १०,९। ३——निघ॰ २,६,११। ४——७,६,१७-१८। ५——७,६,१९। ६——७,६,२०।

प्रयच्छति त्वे राय इति[1]। हे यजमान त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः। यद्वात्र रायः पशवः। पशवो व राय इति[2] श्रुतेः। त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति[3]। मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु। पशवो मयि सन्तु। ङेः शेआदेशे मे रूपम्। का० मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशतीति[4]। वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम। यौतेर्माङि लुङ्ङिति लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् ॥ का० हुत्वा पत्नै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम्। तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु। यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः। तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

अस्मे रमस्वास्मे ते बन्धुस्त्वे रायो मे रायो मा वयꣳ रायस्पोषेण वियौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा। मा म आयुः प्रमोषीर्मो अहं तव वीरं विदेय तव देवि सन्दृशि ॥ २३ ॥

का० सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति[5]। एनां वाचयतीत्यनुवर्तते। आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः। यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः। अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते। हे सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अद्राक्षि दृष्टेत्यर्थः। ख्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम्। एकं सम्पदं पादपूरणाय। किम्भूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणाल्ययोग्यया। तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया। एवंविधा त्वं मे मम

१——७,६,२१। २——३,३,१,८। ३——७,६,२२। ४——७,६,२३। ५——७,६,२६।

पत्न्या आयुः मा प्रमीषीः मा खण्डय। मुष स्तेये लुङि रूपम्। मो अहं तव। तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः। मार्थे मो इत्यव्ययं वा। अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः। किञ्च वीरं विदेय तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय। सन्दर्शनं संदक् भावे क्विप्। विद्लृ लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः श इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

का० एष तइति वाचयतीति[१]। मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत्। हे अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात्त्वं ब्रूहि कथय। इति किम्। हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी। गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु

एषतेगायत्रोभागइतिमेसोमायब्रूतादेषतेत्रैष्टुभोभागइतिमेसोमायब्रूतादेषतेजागतोभागइतिमेसोमाय

ब्रूताच्छन्दोनामानाᳪसाम्राज्यङ्गच्छेतिमेसोमायब्रूतादास्माकोसिशुक्रस्तेग्रह्योविचितस्त्वाविचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः। तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मे अभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि। एवमग्रेऽपि॥ जागतो जगतीछन्दसः सम्बन्धी। अन्यत्पूर्ववत्॥ छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः। तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि। इति मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय। यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति। तदुक्तं तित्तिरिणा यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति। अत्र एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता। गायत्र्यादिच्छन्दो·

[१] १—७,७,८।

देवता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः॥ का० प्राङ्ङुपविश्य त्वमाकोऽसीति सोममालभतइति[१]। हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि। शुक्रः शुक्लसञ्ज्ञः ते तव ग्रह्यः। ग्रह एव ग्रह्यः। शुक्रपदमैन्द्रवायवादिग्रहाणा मुपलक्षणम्। शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः॥ विचितः। विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः॥ २४॥

का० सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभित्यमितीति[२]। सावित्र्यष्टिः। त्यं तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि। किम्भूतं देवम्। ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः। ओण्याविति

अभित्यन्देवꣳसवितारमोण्योःकविक्रतुमर्चामिसत्यसवꣳरत्नधामभिप्रियम्मतिङ्कविम्। ऊर्द्ध्वायस्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनिहिरण्यपाणिरमिमीतसुक्रतुःकृपास्वः॥ प्रजाभ्यस्त्वाप्रजास्त्वानुप्राणन्तुप्रजास्त्वमनुप्राणिहि॥ २५॥

द्यावापृथिवीनामसु पठितम्। तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम्। सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम्। तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा। अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम्। मतिं मन्यतइति मतिस्तं मननयोग्यम्[२]। कविं क्रान्तदर्शनम्। किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नचत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ती॥ यद्वायमर्थः। यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत्। अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः। तन्यतइति ततिः

१——७,७,९। २——७,७,१२-१३। ३——निघ० ३,३०,१५।

दीप्तिः। मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः। अमातेतिशब्दस्य वा अमतिभावः। सविहभाविशेषणम्। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः आदिद्युतत्। किं निमित्तम्। सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः। षु प्रसवैश्वर्ययोः इत्यस्माद् ईमनिजिति ईमनीच्। गुणावादेशौ। सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम्॥ स स्वरादित्यः। *क्रपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः। एतावतान् सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः। किम्भूतः सः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः। सुक्रतुः साधुसङ्कल्पः॥ का० अस्तान्तलङ्कृष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति[1]। हे सोम! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः॥ का० अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्वितीति[2]। उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति

शुक्रन्त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रेणामृतममृतेन। सग्मे ते गोरस्मे ते चन्द्राणि तपसस्तनूरसि

प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषम्पुषेयम्॥ २६॥

सूत्रार्थः। हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु। तथा हे सोम प्रजा अनुश्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु। †प्रजानां तव कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः॥ २५॥

का० शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति[3]। हे सोम शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि। किम्भूतं त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने कलहेतुत्वेनाह्लादकरम्। तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतसमानम्। किम्भूतेन शुक्रेण

* "कल्पते क्रप्" इति पदभागोऽधिकः क० पुस्तके। † "प्रजानां तव च" इति मु०। १—७,७,२०। २—७,७,२१। ३—७,८,१६।

चन्द्रेणाह्लादकरेण तथाग्रतेनाम्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ सम्मे तद्इति सोमविक्रयिण हिरण्येनाभिकम्पयतीति[१]। यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत्। तद्धस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थे। हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्याहृत्य सम्मे तजमाने तिष्ठतु। हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः सम्मे वर्तते। गौर्म्मां चमा चामितुरक्तोः[२] म्मा गौः तया सह वर्तमानः सम्मस्तस्मिन् सम्मे ते गौरिति। यजमाने ते गौरिति[३] श्रुतेः सम्मो यजमानः ॥ का० अस्मे तद्इति यजमानसहितं निदधातीति[४] यजमाने प्रत्यर्पितं यन्नोद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्याहृत्य तिष्ठन्तु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः। का० अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरितीति[५]। अर्धं अजा देवतास्य यजुर्षोऽर्धे सोमः। हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि। दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां* गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम्। किञ्च हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः। यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि। तदुक्तं तित्तिरिणा। सा वाएषा सर्वदेवत्या यदजेति। एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह। हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे। तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम्। अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः। हे अजे त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात्। तदुक्तं श्रुत्या। तपसो ह वाएषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति[६]। किञ्च प्रजापतेर्वर्णोरूपं त्वमसि। त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम्। अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तस्मात्† प्रजापतेर्वर्णत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या। सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण इति[७]। एवमजां

१——३,८,१७। २——निघ० १,१,२। ३——३,३,३,७। ४——७,८,१८। ५——७,८,२०। ६——३,३,३,८। ७——३,३,३,९।

* "यज्ञियस्य सोमस्यानयनायाजां"—इति क०। † "तस्मात्" मु०।

स्तुत्वा सोममाह। परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयां वर्धयेयमित्यर्थः। पुष्णातेर्व्यत्ययेन श प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

का० सख्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति[1] ॥ सौम्यम्। हे सोम त्वं नोऽस्मान्प्रत्येहि आगच्छ। किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः। तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति सुमित्रधः। क्रीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थ्यते। तदाह तित्तिरिः। वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति[2]। वासः प्रत्युह्य वस्त्र-

मित्रोनएहिसुमित्रधइन्द्रस्योरुमाविशदक्षिणमुशन्नुशन्तᳪस्योनःस्योनम् ॥

स्वानभ्राजाङ्घारेबम्भारेहस्तसुहस्तकृशानावेतेवःसोमक्रयणास्तान्रक्षध्वम्मावोदभन् ॥ २७ ॥

मुपरि स्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्ययोगित्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः। तथा च श्रुतिः। एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान इति[3]। हे सोम त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः। किम्भूतस्त्वमुशन् वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः। तथा स्योनः सुखभूतः। किम्भूतमूरुमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम्। पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन्तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः। तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणआसादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति। का० स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण इति[4]।

१——७,८,२१। २——७,८,२३। ३——३,३,३,१०। ४——७,८,२४।

खनति खानः। भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः। अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घारिः। बिभर्ति पुष्णाति विश्वमिति बभ्रारिः हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः। शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः। कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः। खानादयः सप्तसोमरक्षका देवविशेषाः। हे खानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमिते सोमक्रयण्याः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः। तान् पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत। वो युष्मान्मा दभन्वैरिणो मा हिंसिषत। खानादयोधिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः। तदाह तित्तिरिः। खान भ्राजेत्याह ते चामुष्मिंल्लोके सोममरक्षन्निति॥ ॥ २७ ॥

का० गृहीतसोमं परि माग्नइति वाचयतीति[1]। अग्निदेवत्या पुरस्ताद्बृहती। यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः

परिमाग्नेदुश्चरिताद्बाधस्वामासुचरितेभज। उदायुषास्वायुषोदस्थाममृताꣳ॥ऽअनु॥ २८॥

प्रतिपन्थामपद्महिस्वस्तिगामनेहसम्। येनविश्वाःपरिद्विषोवृणक्तिविन्दतेवसु॥ २९॥

सा पुरस्ताद्बृहती। आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहतीतुराक्ते। हे अग्ने दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय। मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः। सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः॥ का० उदायुषेत्युत्थानमिति[2]। उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्॥ २८॥

का० शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति[3]। शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः। अनुष्टुप्पथिदेवत्या।

१——७,९,१। २——७,९,२। ३——७,९,४।

पन्थानं स्तौति। पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः। पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम्। विभक्तेः पूर्वसवर्णो पन्थामिति रूपम्। किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत् स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम्। गमेर्विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्याकारे रूपम्। तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम्। यद्वा एह इत्यपराधनाम। यत्र गतानामपराधो नास्ति। येन पथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति। वृजी वर्जने रुधादिः। वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः। विद्लृ लाभे॥ २९॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यैसदआसीद। अस्तभ्नाद्द्यांवृषभोअन्तरिक्षममिमीतवरिमाणम्पृथिव्याः॥

आसीदद्विश्वाभुवनानिसम्राड्विश्वेत्तानिवरुणस्यव्रतानि॥ ३०॥

का० कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति[१]। अस्मिन् शकटे इत्यर्थः। हे कृष्णाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि॥ का० तस्मिन् सोमं निदधात्यादित्यै सद इतीति[२]। हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सद्म स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः॥ का० अस्तभ्नाद्द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति[३]। हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ। क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते। वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान्। तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्नात्। तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीत मिमीते। उरोर्भावो वरिमा तम्। एतावती भूरिति परि-

१—७,९,१। २—७,९,१। ३—७,९,८।

माणं जानातीत्यर्थः तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्नोति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि। यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे। इदित्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतचन्नियतानि। सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितत्येति[1]। बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः। वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते। वरुणोवनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान। यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान्। तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते। यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान वीर्यं वै वाजः

वनेषुव्यन्तरिक्षन्ततानवाजमर्वत्सुपयउस्रियासु। हृत्सुक्रतुंवरुणोविक्ष्वग्निन्दिविसूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

सूर्यस्यचक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णःकनीनकम्। यत्रैतशेभिरीयसेभ्राजमानोविपश्चिता ॥ ३२ ॥

पुमांसो अर्वन्त इति[2] श्रुतेः तथा उस्रियासु पयः क्षीरं विततान उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः[3] हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान। विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम्। दिवि द्युलोके सूर्यं विततान। अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात् स्थापितवान्। पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। तदाह तित्तिरिः। सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधातीति। य एवं मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

का० कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति[4]। कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप्। हे कृष्णाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमा-

१——७,८,८। २——३,३,४,७। ३——निघ० २,११,३। ४——७,८,८।

रोह। तथा अग्नेर्वञ्चेरक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तयोश्चैस्त्वराभव यथैताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः। यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि। एतश इत्यश्वनामसु पठितम्[1]। यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि। ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी। एतशैरिति करणतृतीया। यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्तरि तृतीया। यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः॥ कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम्। सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति। तदुक्तं तित्तिरिणा। एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति॥ ३२॥

का० अनड्वाही युनक्त्युस्रावेतमितीति[2]। आनडुही ऊर्ध्वबृहती। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः। अत्राद्यो

उस्रावेतन्धूर्षाहौयुज्येथामनश्रूअवीरहणौब्रह्मचोदनौ। स्वस्तियजमानस्यगृहान्गच्छतम्॥ ३३॥

भद्रोमेसिप्रच्यवस्वभुवस्पतेविश्वान्यभिधामानि। मात्वापरिपरिणोविदन्मात्वापरिपन्थिनोविदन्मात्वावृका

दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना। हे उस्रौ अनड्वाहौ युवामेतमागतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम्। किञ्च तौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ। तथा अनश्रू नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः। अवीरहणौ न वीरान्हन्तस्तौ। शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ। ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ। एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह। तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान्प्रति गच्छतम्॥ ३३॥

का० भद्रो मइति वाचयतीति[3]। सौम्यं यजुः। हे सोम मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि। भदि

१——निघ० १,१४,१०। २——७,९,११। ३——७,९,१९।

कल्याणि । हे भुवःपते भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि* यजमानाध्वर्युप्रभृतीनुच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गच्छ । सुगङ्गतौ । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । छन्दसि परिपरिपन्थिपरिणौ पर्यवस्थातरीति निपातावेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यचि अश्वाघस्यादित्याकारः । क्याच्छन्दसीति क्यजन्तादुप्रत्ययः ।

अघायवोविदन्श्येनोभूत्वापरापतयजमानस्यगृहान्गच्छतन्नौसꣳस्कृतम् ॥ ३४ ॥

नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसेमहोदेवायतदृतꣳसपर्यत । दूरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवस्पुत्रायसूर्य्यायशꣳसत ॥ ३५ ॥

किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहान्गच्छ । तत्रत यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

का० शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्याभिवाचयतीति[1] । सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे ।

* भूतानीति नास्ति मु० पुस्तकादशव । [1]——७,९,२१·२२ ।

वृणोति वरुणः। स्वरश्मिभिर्जगदावृणुते। चचसे चष्टे इति चचास्तस्मै। चक्षुषते द्रष्ट्रे इत्यर्थः॥ यद्वायमर्थः। मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते। तथा महो महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः। देवाय द्योतमानाय। तथा दूरेदृशे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै। यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक्। देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै। देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा। जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा। वाहिताग्न्यादिष्विति जातशब्दस्य परनिपातः। केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानधनाय। केतुरिति प्रज्ञानाम[1]। दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय। द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते। दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः*। दिवः पालकायेति वा। एवंविधाय

वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि।

वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद॥ ३६॥

सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत। सपर्यतिः परिचरणकर्मा[2]। सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः। यद्वा तदृतं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत। किञ्च शंसत शंस स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। शस्त्राणि पठतेत्यर्थः। यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥ ३५॥

का० समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति[3]। पञ्च यजूंषि वारुणानि। हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य सोमस्योत्तम्भनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः। उत्तभ्यते उन्नम्यते† शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमु-

* "दिवः पुत्रायतइति पुत्रः"—इति क०। † "उन्नम्यते"—इति मु० पु० नास्ति। १—निघ० ३,९,१। २—३,५,३। ३—७,९,१५।

स्तम्भनम्। का० अम्ये वोढ् इति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति[1]। शकटयुगे बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्ये स्थाप्येते। ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते। हे शम्ये युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः। स्कभ रोधने। सर्ज अर्जने। स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते* क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ। विभक्तेः पूर्वसवर्णः। व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात् वस्त्रबद्धः सोम उच्यते। वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु॥ का० औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुताmाहरन्ति चत्वारोऽभिमृशन्त्येनां वरुणस्यर्तसदन्यसीतीति[2]। हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि। ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी। करणाधिकरणयोरिति ल्युट्प्रत्ययः। ऋतं यज्ञस्तन्निमित्तमर्थमुपवेशनस्थानभूता-

याते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम्। गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान्॥३७॥

॥ ४ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सीतमर्थः। का० कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यर्तसदनमसीतीति[3]। हे कृष्णाजिन वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि॥ का० तस्मिन्त्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति[4]। हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश॥ ३६॥

का० या तइति वाचयतीति[5]। सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा। हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः। हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति। यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः। ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु। परितो भवति प्राप्नोति परिभूः। भू प्राप्तौ। भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु। ऋत्विजो येषु

१——७,९,२६। २——७,९,२७-२८। ३——७,९,२९। ४——७,९,३०। ५——७,९,३१। * "सज्यते" इति क०।

स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः। यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु। नपुंसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गैकवचनमार्षम्। किञ्च हे सोम त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि। दुर्या इति गृहनाम[1]। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः। किम्भूतस्त्वम्। गयस्फानः गय इति गृहनाम[2]। स्फायी वृद्धौ। गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः। प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः। यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः। सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादल्लब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः। अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः॥ ३७॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। शालागमाद्याचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः॥ ४॥

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ सोम॑स्य त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे॒ त्वाति॑थेराति॒थ्यम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा श्ये॒नाय॑ त्वा

सोम॒भृते॒ विष्ण॑वे त्वा॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे विष्ण॑वे त्वा॥ १॥

चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकल्पः प्रतिमन्त्रमिति[3]॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्य*स्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविधं हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः॥ सोमस्य तनूरसि। सोमसञ्ज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृतस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि। अन्यत् पूर्ववत्॥ अतिथेरातिथ्यमसि। अतिथिसञ्ज्ञः

१——निघ० ३,४,९। २——निघ० ३,४,१। ३——८,६,४। * राज्ञो यो भृत्य इति मु०।

सोमोराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता। हे हविः त्वमतिथेरतिथिसदृशस्य सोमभृत्यस्य* आतिथ्यमसि आतिथ्यं नामकसंस्काररूपमसि। तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते। अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः। विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत्॥ श्येनाय त्वा सोमभृते। श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूपधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि। किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हरतेर्हस्य भः। सोमानयनकर्त्रे। तथा च श्रुतिः सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति[1] अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः

अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्थ उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा असि।

गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि ॥ २ ॥

तस्मै। क्विप् प्रत्ययः। राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः त्वा त्वां गृह्णामि। विष्णवे त्वेति पूर्ववत्॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति। तदाह तित्तिरिः। यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति॥ १॥

अथाग्निमन्थनमन्त्राः॥ का० अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति[2]॥ शकलदैवतं यजुः। हे शकल त्वमग्नेर्जनित्रं

१——३,४,१,१२। २——५,१,२८।

जननाधारभूतमसि। जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का० वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति[१]। तस्मिन् शकले करोतीतरार्थः। मन्त्रार्थस्तु। हे दर्भौ युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः। वर्षत इति वृषणौ। कनिन् प्रत्ययः। यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसम्पादकावित्यर्थः॥ का० उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति[२]। शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे अधरारणे त्वमुर्वश्यसि। यथोर्वशी पुरूरवोनृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः॥ का० आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीं संस्पृश्येति[३]। उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ हे स्थालीगताज्य त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि॥ का० पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति[४]। अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे उत्तरारणे त्वं पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः। उर्वश्यीत्यादि-

भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टम्मा यज्ञपतिञ्जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः॥ ३॥

मन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम्[५]। उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति॥ का० मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति[६]। मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्यात्॥ हे अग्ने गायत्रेण छन्दसा गायत्रीछन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि। एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ॥ २॥

का० भवतं न इति प्रास्यतीति[७]। मन्थनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः॥ पङ्क्तिः। यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः। अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते। हे जातवेदसावुभावग्नी नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम्। किम्भूतौ युवाम्। समनसौ मनसा सहितौ। तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ। अन्यविषयं मनः

[१]—५,१,२९। [२]—५,१,३०। [३]—५,१,३१। [४]—५,१,३२। [५]—३,४,१,२२। [६]—५,२,२। [७]—५,२,३।

परिहृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम्। तदेव स्पष्टयति। यज्ञमस्मत्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम्। तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

का० अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणेति[1] ॥ विराट्। दशाचरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट्। अत्र द्वितीयतुर्यावेकादशार्णौ ततो दशाधिका ॥ अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति। चर गतिभक्षणयोः। किंभूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैर्कृत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत् पुत्रः। तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽअभिशस्तिपावा। स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा ॥४॥

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वन ओजिष्ठाय।

रक्षतीत्यभिशस्तिपावा। आतो मनिन्निति वनिप्प्रत्ययः। हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्मद्दत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः। किं कुर्वन्। सदं सदा अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्। युच्छ प्रमादे। स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु। यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

का० ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति[2]। व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत् पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीया-

[1] ५,२,६। [2] ८,१,१९-२०।

दिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः। आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिवायुस्तस्मै हे आज्य त्वां गृह्णामि ॥ किम्भूताय। परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनूनप्त्रे। तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय ॥ शाक्कराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्कर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्करस्तस्मै। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति[1] श्रुतेः ॥ तथा शक्कने। शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् ॥ ओजिष्ठाय। ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी। अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः। अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै। अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिर्व्याख्यातम्। हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि। आ समन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः। तदाह तित्तिरिः।

अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषꣳ स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि। तदाह तित्तिरिः। मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे। तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनपा जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्कराय। शकनशीलः शक्करः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाक्करं शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्कन ओजिष्ठाय। शक्कने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे। शक्कनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै। ओजो नामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते। ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० तानूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्य-

[1]—तै० ब्रा० ८,१।

द्रोहस्तेय इति¹ ॥ आज्यदैवतं यजुः। हे आज्य त्वमीदृशमसि। किम्भूतम्। अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति नास्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिऋत्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः। पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः। द्वितीया प्रथमार्थे। पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तान्नूनप्त्राज्याहस्त्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्वरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम्। उपपूर्वस्य गायतेर्लेटुत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे च रूपम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपः। किञ्च हे आज्य स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय। दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५ ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियᳬं सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि। सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

का० अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधापयेति² ॥ आग्नेयं यजुः। यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति। हे व्रतपा सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः। विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम्। तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम

१——८,१,२४-२६। २——८,२,४।

तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु। तथासति हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्म्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्त्तन्तामिति शेषः। यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः। किञ्च। दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम्। तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामित्यनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

का० यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति¹ ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या। अन्त्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः। चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः। तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवल्ल्या अवयवोंऽशुरुच्यते। वीप्सा सर्वसङ्ग्रहार्था। हे सोम देव ते तवांशुरंशुः

अꣳशुरꣳशुष्टेदेवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदआतुभ्यमिन्द्रःप्यायतामात्वमिन्द्रायप्यायस्व।

आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्यामेधयास्वस्तितेदेवसोमसुत्यामशीय।

एष्टारायःप्रेषेभगायऋतमृतवादिभ्योनमोद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति। तदाह तित्तिरिः। यद्देवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भूतायेन्द्राय। एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान्वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम्

१—८,२,२६।

तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किञ्च हे सोम सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋत्विजो वाऽस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ का० प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति१ । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निह्नुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादृत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षेणैष्यतइति प्रेट् ।

याते॑ऽअग्ने॒ऽयःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्वरे॒ष्ठा उ॒ग्रं वचो॒ऽअपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ऽअपा॑वधी॒त्स्वाहा॑ ।

तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यम्भाविफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

का० उपसदं जुहोति स्रुवेण या तइति२ ॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्र यमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधित-

स्तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायःशया तनूः । अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत् । छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे, अयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादि¹श्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा

यातेअग्ने रजःशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठाउग्रंवचोअपावधीत्त्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहा ।

यातेअग्ने हरिशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठाउग्रंवचोअपावधीत्त्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥

अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वाउग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यञ्च त्वेषं वच इति ॥ का० एवमितरेअन्वहं रजःशयां हरिशयां चेति² । यथा प्रथमदिने या तेअग्नेऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

१——३,४,४,३ । २——८,२,३८ ।

का० शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाय्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति¹ । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात् पूर्वस्यां सञ्चरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्य्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः चेत्तरहितो ऽहमिति सन्तप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो

तप्तायनी मेसि वित्तायनी मे ऽस्यवतान्मा नाथितादवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना

नाम्नेहि योस्याम्पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टन्नाम यज्ञियन्तेन त्वादधे विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्ने

यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि ग्रामायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातङ्ङिति हेस्तातङ्ङादेशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथति धातुर्याच्ञार्थः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष ॥ का० विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति² । प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः । हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामा-

१——५,२,२०-२५ । २——५,३,२६ ।

म्निर्नभःसत्र यस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत्त्वां जानीयात्। मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः। अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत्। तथा च श्रुतिः। स वा अग्नीमामेव नामानि गृह्णन्हरतीति[1] ॥ का० अग्नेअङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति[2]। पुरीषं खाता सृत्। हे अग्ने हे अङ्गिरः। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः मत्वर्थे रप्रत्ययः। तत्सम्बोधनम्। हे अग्ने त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ। एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम। तदधिष्ठातर्योगतएवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ का० योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुसहितमिति[3]। उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः। हे अग्ने यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि। किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तां त्वां

द्वियो द्वितीयस्याम्पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधेविदेदग्निर्नभोनामाग्ने अङ्गिरआयुना

नाम्नेहियस्तृतीयस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाधृष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधे। अनुत्वादेववीतये ॥ ९ ॥

स्थापयामि ॥ का० एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति[4]। यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा हृत्वा मृत्प्रक्षिप्ता वेद्यर्थमेतत्त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्य्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः। यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ का० अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति[5]। यथा पूर्वस्मिन्पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः। देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ ९ ॥

१——३,५,१,३१। २——५,२,२७। ३——५,२,२८। ४——५,२,३०-३१। ५——५,२,३२।

का० सिंह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिं शम्यामात्रीमिति[१] । विशेषेण पांसुभिः समां करोति । चयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिंही भूत्वा चचारेतीतिहासः[२] । सा वेदिमन्त्रेणोच्यते । हे उत्तरवेदे या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्म्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण क्लृप्ता भव ॥ का० प्रोचत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति[३] । हे उत्तरवेदे शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शुद्धौ । अन्यत्पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ॥१०॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु

विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहन्तप्तं वार्बहिर्धा यज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

का० वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति[४] । चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसङ्ख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु । प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसङ्ख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु । मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु । विश्वकर्म्मा विश्वानि

१——५,२,२३ । २——२,५,१,२२ । ३——५,२,२७ । ४——५,४,११ ।

कर्म्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्म्मा आदित्यैः द्वादशसङ्ख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान्हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयस्ततस्तेषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ का० बर्हिर्वेदिशेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति[१] । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यस्मात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्बाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

का० नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यन्यया दक्षिणेंऽसे श्रोण्यां श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्त्सिंहासीति[२] । योऽयमुत्तर-

सिꣳह्यसि स्वाहा सिꣳह्यस्यादित्यवनिः स्वाहा सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा ।

सिꣳह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा सिꣳह्यस्यावह देवान्यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

वेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आग्नेयेशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् कथम् अन्यया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेंऽसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः । पञ्च यजूंषि वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे

१——५,४,१२ । २——५,४,१४ ।

उत्तरवेदे त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम्। सिंह्यसि किम्भूता आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः। अन्यत्पूर्ववत्। सिंह्यसि ब्रह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयित्वत्वमत्र विशेषः। सिंह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री। रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री। सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः॥ का० भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छतीति[1]। भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे हौमविशेषाज्ययुक्ते जुहूः त्वामुद्यच्छामीति शेषः। तदाह तित्तिरिः। भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति यएव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति॥ १२॥

का० नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति[2]। पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्य-

ध्रुवोसिपृथिवीन्दृᳬंहध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षन्दृᳬंहअच्युतक्षिदसिदिवन्दृᳬंहाग्नेःपुरीषमसि॥ १३॥

देशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः। त्रयाणां परिधयो देवताः। हे मध्यमपरिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृंह दृढीकुरु। हे दक्षिणपरिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु। अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृंह॥ का० अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णिस्तुकाश्वोपरिशीर्षण्या अभावेऽन्या इति[3]। गुग्गुलुर्धूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृष्णेः स्तुका अविरोमानि। एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि। पूरयतीति पुरीषम्। अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः॥ १३॥

१—५,४,१५। २—५,४,१६। ३—५,४,१७।

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला। तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति। तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया। तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या। तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्तः तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः। तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम्। तदाह तित्तिरिः। सावित्राणि हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयतीति। त॰* होमं विधत्ते कात्यायनः। चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इतिः। प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तर-

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा॥ १४॥

वेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः। सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति। उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य। बृहतो महतः। तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य। अधीतवेदत्वाद्बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम्। किंभूता विप्राः। होत्रा होमकर्तारः। तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक

* "तती" क॰। १—८,३,२९।

एव विदधे ससर्ज। किम्भूत एकः। वयुनावित् वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति[1] यास्कोक्तं वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः। नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम्। तत्राह। यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वतोक्ता स्तुतिः मही महती। तथा चाथर्वणिकाः। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति। बृहदारण्यकेऽपि स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति[2]। श्वेताश्वतराश्च। परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम्। विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य। कर्मणीति शेषः। मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते। यज्ञो वै विपश्चिदिति[3] श्रुतेः। किम्भूतस्य विपश्चितः विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य। फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः। प्रा पूर्त्तौ। तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य। होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः। पुरुषवचनव्यत्ययः। तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव। सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम्। ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥

इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम्। समू॑ढमस्य पा॒ꣳसु॒रे स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

का० दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति[4]। दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। तदेवाह। त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः। यद्वायमर्थः। अस्य विष्णोः

१——निरु० नै० ५,१४। २——मा० ४,२,२४। का० ४,४,२१। ३——३,५,२,११। ४——८,३,३१।

पदं पद्यते ज्ञायतइति पदमहैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति[1] । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

का० स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीइति पूर्ववदिति[2] । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अड़भावश्छान्दसः । किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ ।

इरावतीधेनुमतीहिभूतꣳसूयवसिनीमनवेदशस्या ।

व्यस्कभ्नारोदसीविष्णवेतेदाधर्थपृथिवीमभितोमयूखैःस्वाहा ॥ १६ ॥

धेनुमति बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्री यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन् प्रत्यये उपधाह्रस्वः औविभक्त्यादेशश्च । एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

[1]—ऋ० ५ । [2]—८,३,३५ ।

का० दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां प्रेषं प्रतिगृह्याचधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति[१]। प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमप्रेषेणाज्येनाचस्योभावग्रभागावज्ज्यादिति सूत्रार्थः। अक्षधुरी देववी। देवेषु श्रूयेते देवश्रुतौ शृणोतेः क्विप् तुगागमश्च। हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अचधुरी अक्षाग्रभागौ युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम्। घुषिर् शब्दे॥ का० प्राची प्रेतमिति वाचयतीति[२]। हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते। हे उभे शकटे युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राञ्चतस्ते प्राची। किंभूते युवाम्। अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे। किञ्च यज्ञमिममूर्ध्वं नयतमुपरिवर्तिदेवान् प्रति प्रापयतम्। मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं ह्वृ कौटिल्ये

देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्प्राची प्रेतमध्वरङ्कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञन्नयतम्मा जिह्वरतम्।

स्वङ्गोष्ठमावदतन्देवी दुर्ये आयुर्म्मा निर्व्वादिष्टम्प्रजाम्मा निर्व्वादिष्टमत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याः॥ १७॥

णिजन्तस्य लुङि रूपम्। यद्वा ह्वल चलने मा चलतम्॥ का० स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति[३]। प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। दुर्यशब्दो गृहवाची। गृहा वै दुर्या इति[४] श्रुतेः। तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते। हे दुर्ये देवी गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः। किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम्। वदतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम्। यद्वा निकृष्टं पशुधनादि-

१——८,३,२२। २——८,४,३। ३——८,४,४। ४——३,५,३,१८।

रहितं मा उत्सारयतम्। प्रजां मा निर्वादिष्ट यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम्। अनेनाचशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः। उभयबद्धो योऽन्यः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः। तदाह श्रुतिः। वरुणो वाएष दुर्वाग्गुभयतो बद्धो यदच इति[1]। तस्माच्छापरूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते॥ का० पश्चादुत्तरवेदेस्तिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यश्चेऽभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति[2]। वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः। हे शकटे पृथिव्याः वर्षन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां* वर्ष्मणि स्तीर्णे वा। सुपां सुलुगिति ङेर्लोपे न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपाभावः। देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम्। वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति॥ १७॥

विष्णोर्नुकंवीर्य्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजाꣳसि।

योऽअस्कभायदुत्तरꣳसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायोविष्णवेत्वा। १८।

का० उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नु कमिति[3]। दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः। तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते। विष्णवे त्वेति यजुः। न्विकमित्यव्ययमवधारणार्थम्। विष्णोरेव वीर्याणि कर्म्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि! प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः। कानि कर्म्माणीत्याह। यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे। लोका रजांस्युच्यन्तइति[4] यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः। यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान्। यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पततित तथा

* "कुर्वन्तम्" क०। १—३,५,३,१८ २—८,४,५। ३—८,४,६। ४—निरु० नै० ४,१९।

स्तम्भितवान् । स ह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः । स्तम्भ रोधने । क्र्यादिभ्यः श्ना । हल श्नः शानज्झाविति हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति यद्यपि ह्रौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति लङ्यपि श्नः शायजादेशे अस्तभायदिति रूपम् । कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्वेति कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वा ॥ का० दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति[1] । हे स्थूणे काष्ठ विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवोवाविष्णउतवापृथिव्यामहोवाविष्णउरोरन्तरिक्षात् ।

उभाहिहस्तावसुनापृणस्वाप्रयच्छदक्षिणादोतसव्याद्विष्णवेत्वा ॥ १९ ॥

का० दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति[2] । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे विष्णो दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत्व आहृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि । विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

१——८,४,७ । २——८,४,८-९ ।

का० प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्येति[1]। तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः। तदिति लिङ्गव्यत्ययः। प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः। किम्भूतो विष्णुः। मृजूष् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः। नोऽनर्थकः पादपूरणः। भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः। भीमादयोऽपादानइति मप्रत्ययः। कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति। गिरिष्ठाः गिरि वेदवाक्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः। अथवा न इवार्थः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत्। स को विष्णु-

प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्य्येणमृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः। यस्योरुषुत्रिषुविक्रमणेष्वधिक्षियन्तिभुवनानिविश्वा॥२०॥

विष्णोररराटमसिविष्णोःश्नप्त्रेस्थोविष्णोःस्यूरसिविष्णोर्ध्रुवोसि। वैष्णवमसिविष्णवेत्वा॥ २१॥

रित्याह। यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति। स स्तूयतइत्यर्थः॥ २०॥

का० विष्णो रराटमिति रराटामिति[2]। वाचयतीत्यनुवर्तते। हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं* कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते। विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाल्ललाटाख्योऽवयवोऽस्ति। तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते। तां मालां तद्वन्धना-

१——८,४,१३। २——८,४,१५। * "मण्डपं कूपं" क०।

धारतिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते। हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं विष्णोः विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति[१]। उच्छ्राय्यौ रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः। हे रराटग्रन्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवथः ॥ का० द्वार्य्याः परिषीव्यति-लस्पूजनिप्रतिष्ठतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति[२]। बृहत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः। हे लस्पूजनि त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि। सीव्यन्त्यनेनेति स्यूः सूचिः। षिवु तन्तुसन्ताने। क्विपि च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति वस्योडादेशः ॥ का० विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति[३]। हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि। का० प्राग्वंशं हविर्धानं

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम्।

आददेनार्य्यसीदमहꣳरक्षसांग्रीवाअपिकृन्तामिबृहन्नसिबृहद्रवाबृहतीमिन्द्रायवाचंवद ॥ २२ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतइति[४]। प्रागग्रैर्वंशैर्मण्डपं निर्म्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः। हे हविर्धान त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि। तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् प्राक् ॥ का० दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्र्यादि करोत्यवटवदिति[५]। यथा यूपस्यावटः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्तानभ्रिस्त्रीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्य्यादित्यर्थः। अवटार्थमभ्रिस्त्रीकारमेवाह ॥ का० देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति[६]। अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते। अभ्रिर्देवता। हे अभ्रे सवितुर्देवस्य

१—८,४,१६। २—८,४,१८। ३—८,४,१९। ४—८,४,२१। ५—८,४,२५: ५१। ६—६,२,८।

प्रसवे वर्त्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नार्य्यसि खननसाधनत्वेन कर्म्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातॄणां सम्बन्धिनी भवसि ॥ का० यूपावटं परिलिखतीदमिति[1]। यदहं चतुरोऽवटान्परिलिखामि। इदमिति विभक्तिव्यत्ययः। अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि। का० बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति[2]। आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता। तेन परिलेखनक्रमेणावटान् खनेदिति सूत्रार्थः। हे उपरवाख्य गर्त्त त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्वम्। तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः। सकारान्तो रवस् शब्दः। खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थः। तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेदमहन्तं वलग

किम्भूतां वाचम् रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा ताम् रक्षोवधविषयाम्। तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम्। बहुलं छन्दसीति क्विप्। पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः। वलगो वृणोतेरिति[3] यास्कः। यस्य वधार्थं क्रियते तं वृखन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः। ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम्। तान् बाहुमात्रान् खनेदिति[4] श्रुतिः। तदाह तित्तिरिः। असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे न्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति। तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः

१—६,२,८। २—८,५,७। ३—निरु० ६,२। ४—३,५,४,९।

सम्बन्धिनीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः । का० इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति[1] । येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः । ष्ट्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्ततइति । निष्ट्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालादिः निसो गत इति वार्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अव्ययात्त्यविति भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्वधार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि ।

मुत्किरामियम्मेसमानोयमसमानोनिचखानेदमहन्तंवलगमुत्किरामियम्मेसबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामियम्मेसजातोयमसजातोनिचखानोत्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

इदं शब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः अन्यत्पूर्ववत् । चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० उत्कृत्यां किरामीति पश्चात् सर्वेभ्य इति[2] । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

१——८,५,८ । २——८,५,६ ।

का० स्वराडस्यभिमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति[1] । खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथम गर्त त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजतइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजतइति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयम् जनराट् जनेषु यजमानेषु राजतइति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती । अथ चतुर्थम् सर्वराट् सर्वेषु राजतइति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

का० प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति[2] । चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति

स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगहनो ऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलग

सूत्रार्थः । सप्त यजूंषि वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गर्तान्वो युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तॄन्वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन् । का० अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति[3] । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् । का० तन्नुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राचीअरत्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति[4] । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे

१——८,५,१३ । २——८,५,२२-२३ । ३——८,५,२४ । ४——८,५,२५ ।

अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्व्यङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संहते ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः। तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवौ वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहण-मन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि अन्यत् पूर्ववत्। का० तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति[1]। यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः।

रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी उपदधामि वैष्णवौ रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवा स्थ ॥ २५ ॥

हे चर्म त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि। का० तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति[2]। निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे ग्रावाणो यूयं वैष्णवा स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः। का० औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्र्यादि करोत्यावस्तरणादिति[3]। उदुम्बर-वृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवद्भूमौ शयिता वर्तते यूपावट-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नार्यसीदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि

१——८,५,२६। २——८,५,२७। ३——८,५,३०–३२।

खननवद्भिस्त्रीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्य्यादिति सूत्रार्थः। यूपावटप्रदेशे का० देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति[1]। व्याख्यातं यजुः। का० यूपावटं परिलिखतीदमहमिति[2]। एतदपि व्याख्यातम्। का० यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्येति[3]। यवदैवत्यं हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु। अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यतइति भावः। का० प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति[4]। तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः। द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि। अथ तृतीयः हे मूलभाग पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि।

यवोसियवयास्मद्द्वेषोयवयारातीर्दिवेत्वान्तरिक्षायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्धन्तांल्लोकाःपितृषदनाःपितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवꣳस्तभानान्तरिक्षम्पृणदृꣳहस्वपृथिव्यान्द्युतानस्त्वामारुतोमिनोतुमित्रावरुणौध्रुवेणधर्मणा।

का० अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति[5]। हे यजुषो पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु। खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम्। तदाह तित्तिरिः। क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति। का० बर्हींषि प्राच्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति[6]। तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः। पितरः सीदन्तुपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम्। हे बर्हिः त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

का० उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति[7]। उच्छ्रयणमूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम्। पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदैवत्यानि। हे औदुम्बरि त्वं दिवं द्युलोक-

1—६,१,८। 2—६,२,९। 3—६,२,१५। 4—६,२,१५-१६। 5—६,२,१७। 6—६,२,१८। 7—८,५,२३।

मुत्तभान स्तभ्नय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः। अन्तरीक्षं पृण पूरय। पृथिव्यां दृंहस्व दृढ़ा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढ़ीकुरु। का० द्युतान इति मिनोतीति[1]। शाखां गर्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः। हे औदुम्बरि द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्म्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्ते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः। तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्म्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः। का० पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वेति[2]। पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्य्यादित्यर्थः। तत्र यूपस्थाने का० ब्रह्मवनि त्वेति पांशुभिः पर्यूहतीति[3]। हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां

ब्रह्मवनिंत्वा क्षत्रवनिं रायस्पोषवनिं पर्यूहामि। ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह ॥ २७ ॥

ध्रुवासि ध्रुवोयं यजमानोस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात्।

घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। का० ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृषतीति[4]। परितो दृढ़ीकुर्य्यादिति सूत्रार्थः। हे औदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपां च दृंह दृढ़ीकुरु ॥ २७ ॥

१——८,५,३४। २——८,५,३५। ३——६,२,१०। ४——६,२,११।

का० ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्येति[1]। आलभनं स्पर्शनम्। हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु। का० स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति[2]। औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः। हूयमानेनानेन घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम्। का० इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति[3]। औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः। छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते। हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः। सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानर्त्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय* छाया भवेत्यर्थः। सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयछदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि॑ त्वा गिर्वणो॒ गिर॑ इ॒मा भ॑वन्तु वि॒श्वतः॑। वृ॒द्धायु॒मनु॒ वृद्ध॑यो॒ जुष्टा॑ भवन्तु॒ जुष्ट॑यः ॥ २९ ॥

का० परि त्वेति परिवार्येति[4]। परितः कुटावदारणं कृत्वेति सूत्रार्थः। ऐन्द्र्यनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा। गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी। हे गिर्वण इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परि भवन्तु परिच्छादन्तु। किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम्। किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः। किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

का० परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति[5]। इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः। तत्र प्रथमः

* प्रावरणेन क०। [1] ८,५,३५। [2] ८,५,३७। [3] ८,६,१०। [4] ८,६,१२। [5] ८,६,१३।

हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्विप् छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊडादेशः। द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि। अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि। का० हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमरत्न्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभतइति[1]। हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि॥३०॥

३१. उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः। तदाह का० धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति[2]। अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। का० आग्नीध्रीयं पूर्वमिति[3]। विभूः

इन्द्र॑स्य॒ स्यूर॒सीन्द्र॑स्य ध्रु॒वो॑ऽसि। ऐ॒न्द्रम॑सि वैश्वदे॒वम॑सि ॥ ३० ॥

वि॒भूर॑सि प्र॒वाह॑णो॒ वह्नि॑रसि हव्य॒वाह॑नः। श्वा॒त्रो॑ऽसि॒ प्रचे॑तास्तु॒थो॑ऽसि वि॒श्ववे॑दाः ॥ ३१ ॥

शब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी। ते वै द्विनामानो भवन्तीति[4] श्रुतेः। अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः। हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविषः प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम्। धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतेति। तदाह तित्तिरिः। तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुतेति। मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात्। तदाह का० षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिण-

१——८,६,१३-१४। २——८,६,१५। ३——८,६,१६। ४——३,६,२,२४।

पूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होत्रधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानामिति[1]। होतुर्धिष्ण्यम् हे होतृधिष्ण्य वह्निर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्निः हव्यं वहति देवान् प्रति हव्यवाहनः। यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तम् तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम्। मैत्रावरुणधिष्ण्यम् हे मैत्रावरुणधिष्ण्य त्वं श्वात्रः प्रचेताश्चासि शु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि। ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि। ब्रह्म वै तुथ इति[2] श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि। विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः। यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

कविरङ्घारिरसिबम्भारिरवस्यूरसिदुवस्वाञ्छुन्ध्यूरसिमार्जालीयःसम्राडसिकृशानुःपरिषद्योसि

पवमानोनभोसिप्रतक्वामृष्टोसिहव्यसूदनऋतधामासिस्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः। हे पोतृधिष्ण्य त्वमुशिक् कामनीयः कविः विद्वांश्चासि॥ नेष्टुः। अङ्घस्यांहसः पापस्यारिरङ्घारिः बिभर्तीति बम्भारि त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टृधिष्ण्य। दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्घारिबम्भारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भारहस्तामातम्[1] ॥ अच्छावाकस्य। हे अच्छावाकधिष्ण्य त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्युः। सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः औणादिक उप्रत्ययो वा। दुवोस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभागं लभते॥ एवं होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्मीति। तदाह का० आग्नीध्राद्दक्षिणं संप्रति

१—८, ६, १८ - । २—४, ३, ९, १५। ३—४ अ० २७ क०।

|| काण्व० सं० || || ५ अ० ||

वंधन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति[1]। शुन्धवतीति शुन्धूः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का० सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयवहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्त्रमिति[2]। सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः। तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि वहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजतइति सम्राट् पयोव्रतादिभिः कृशं चीणं यजमानमनुगच्छतीति कृशानुः ॥ वहिष्पवमानदेशम् हे वहिष्पवमानदेश त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः अतएव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा।

|| माध्य० शा० || || ३३ श्रा० ||

समुद्रोसिविश्वव्यचाअजोस्येकपादहिरसिबुध्न्योवागस्यैन्द्रमसिसदोस्यृतस्यद्वारौमामासन्ताप्तमध्वनामध्व

पतेप्रमातिरस्वस्तिमेस्मिन्पथिदेवयानेभूयात् ॥ ३३ ॥

|| वा० || || ८५ ||

तथा प्रतक्वा प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा। तकतिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शामित्र त्वं सृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्तत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा सृष्टः सृतत्वाच्छिष्टः पक्वं हविर्सृष्टं भवति। तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा। औदुम्बरीं सृष्टोद्गायतीत्युक्तेः। स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

१—८,६,२२। २—८,६,२३।

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सव देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा। विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः॥ शालाद्वार्यम् हे प्राचीनवंशशाला-द्वारवर्तिन्नग्ने त्वमजोऽसि अजति आहवनीयरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतइत्यजः। एकः यातीत्येकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिम-भागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित त्वमहिरसि न हीयतइत्यहिः शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते। बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते। नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः। उक्तं च। स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति॥ का० वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति[1]। हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन् कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते। ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि। सीदन्त्यस्मिन् इति सदः॥ का० ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये इति[2]। द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः। हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थायिन्यौ शाखे युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलनादिना। तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने झलोझलीति सिज्लोपे रूपम्॥ का० अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति[3] सूर्यम्॥ उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-मित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः। अध्वपते मार्गपालक रवे अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। किं च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात्॥ ३३॥

का० मित्रस्येत्यृत्विज इति[4]। अभिमन्त्रयत इति शेषः। हे ऋत्विजः मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः॥ का० अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानिति[5]।

१—८,८,२२। २—८,८,२३। ३—८,८,१४-२५। ४—८,८,२६। ५—८,८,२७।

अभिमन्यत इति शेषः। हे अम्नयः सगराः स्त्र स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः। हे अम्नयः ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन न मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं

मित्रस्यमाचक्षुषेक्षध्वमम्नयःसगराःसगरास्थसगरेणनाम्नारौद्रेणानीकेनपातमाम्नयः

पिपृतमाम्नयोगोपायतमानमोवोस्तुमामाहिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसिविश्वरूपंविश्वेषान्देवानाꣳसमित् त्वꣳसोमतनूकृद्भ्योद्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यउरुयन्तासि

वरूथꣳस्वाहा। जुषाणोअप्तुराज्यस्यवेतुस्वाहा ॥ ३५ ॥

च। हे अम्नयः मामां पिपृत धनादिभिः पूरयत। मा मां गोपायत रक्षत। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति[1] यास्कोक्तेः निरन्तरं रक्षेत्यर्थः। वोयुष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

का० ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिद्वन्तेनेति[2]। हे आज्य त्वं ज्योतिरसि विभूतम् विश्वरूपं सर्वरूपं बहुत्वाहुतिषूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टम्। विश्वेषां सर्वेषां देवानां

१—निरु० १०,४२। २—५,४,२६।

समिद्धमिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा आज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का० प्रदीप्तमिषं त्वं सोमेति[1] । प्रचरण्याभिजुहोतीति जुहति होमसाधना काचित्स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते । अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतकतुदृष्टा । तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । कृती छेदने । द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच् । यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतिर्हुतेति भावः ॥ का० जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयामिति[2] । जुहोतीत्यनुवर्तते । अप्तुर्देवत्ये कपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश

अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेववयुनानिविद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिंविधेम।३६।

इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट् । अप्तुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आप्लृ व्याप्तौ आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति तु प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मव्याप्नोतीति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

का० । अग्ने नयेति वाचयतीति[3] । आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु । यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतेः शपः श्लुः वा छन्दसीति हेः पित्वपक्षे अङ्कितश्चेति हेर्धिः पित्वाद्गुणः । किंभूतमेनः जुहुराणम् । हुर्छा कौटिल्ये अस्मात् हुर्छतेः सनो लुक् छलोपश्चेति औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् हूर्च्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति

१—८,७,११ । २—८,७,१२ । ३—८,७,१६ ।

॥ काण्व० सं० ॥ ॥५ अ० ॥

सपर्यम् । विधेम करवाम । नम इत्यन्ननाम[1] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

का० । उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यग्निमिति[2] । प्राग्मुखीय मग्निं ग्रावाद्रीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ हुतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयी त्रिष्टुब् ।

अयन्नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुरऽएतु प्रभिन्दन् ।

अयंवाजाञ्जयतु वाजसातावयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥ ॥३८ क० ॥ माध्य० शा०

उरुविष्णोविक्रमस्वोरुक्षयायनस्कृधि । घृतङ्घृतयोने पिबप्रप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥ ३८ ॥

यजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः सङ्ग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ऋ० ॥

का० । उरुविष्णविति जुहोतीति[3] । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च क्षयाय अस्मद्गृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा

१—निघ० २,७,२२। २—८,७,७९। ३—८,७,१५।

तथा लधि कुरु। हे घृतयोने अग्ने घृतं पिब ह्रूयमानमिदमाज्यं भक्षय। अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय। प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रयन्दस्य हिलम्। स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

का०। दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव सवितरिति[1]। अनसि शकटे। सावित्रं यजुः। हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा वि-

देवसवितरेषतेसोमस्तꣳरक्षस्वमात्वादभन् । एतत्त्वन्देवसोमदेवोदेवाꣳउपागाइदमहम्मनुष्यान्

सहरायस्पोषेणस्वाहानिर्वरुणस्यपाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

हिंसिषुः ॥ का०। एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठत इति[2]। कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विसृज्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः। सौम्यं यजुः। हे सोम देव त्वं देवः सन् भवदीयान्देवानेतदिदानीमपगाः प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायःपोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः। का० स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति[3]। हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः। हानं हा न हा अहा सस्वाहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निःक्रियात्मीयोऽहमस्मि त्यक्तः यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

१—८,७,१७। २—८,७,१८। ३—८,७,१९।

|| प्र० ५ || माध्य० भा० || ४१ कं० || ८८ ||

का० । अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति[1] । आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणाऽशरीरस्य कर्तव्यत्वर्थोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वीण आह हे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वं त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः। हे अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनू मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु। किञ्च हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवा-

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि ।
यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

स्त्वित्यर्थः। किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयमुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

इदानीं यूपसम्पादनमन्त्राः। का० गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतां स्रुवेण वोरु विष्णविति[2] । चतुर्गृहीतमाज्य-माहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः व्याख्याता ॥ ४१ ॥

१—८,२,४ । २—६,१,२-४ ।

का० आज्यशेषमादाय स तया गच्छति यूपमभिमृगत्यत्यन्यामिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति[1]। यूपाहुतिशेषाज्ययुतोयूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेदेति सूत्रार्थः। वनस्पतिर्देवत्यम्। वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः। हे पुरोवर्त्ति यूपवृक्ष त्वत्तोऽन्यान् कांश्चिद्यूपानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विद्लृ लाभे पुष्यादित्यङ् लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्पते वनस्य पालक हे देव दीप्यमान वृक्ष देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम्॥ का० स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति[2]।

अत्यन्याꣳ अगान्नान्याꣳ उपागामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदम्परोऽवरेभ्यः। तन्त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा। ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः॥ ४२॥

हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः॥ का० ओषधइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति[3]। यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः। हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष॥ का० स्वधितइति परशुना प्रहरतीति[4]। हे स्वधिते परशो एनं यूपं मा हिंसीः मा वधीः॥ ४२॥

का०। द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतइति[5]। हे यूपवृक्ष द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः। लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः। अन्तरिक्षञ्च मा हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव। यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः॥

१—६,१,५-७। २—६,१,११। ३—६,१,१२। ४—६,१,१३। ५—६,१,१६।

का० अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति¹। हि यस्मात् हे छिन्नवृक्ष तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लिट्। तिज निशाने अस्मादयङ्न्ताच्छानचि तेतिजान इति रूपम्। अतस्त्वया केदार

द्याम्मालेखीरन्तरिक्षम्मा हि(ँ)सीः पृथिव्यासम्भव। अय(ँ)हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय।

अतस्त्वन्देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वय(ँ)रुहेम ॥ ४३ ॥

॥ ५ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नार्यसीदमह(ँ)रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि।

यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥

भेतव्यमिति भावः॥ का० अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति यूपे वेति²। हे देव वनस्पते अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे। आतिथ्यात्स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

१——६,१,१८-१९। २——६,१,२०-२१।

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति[1] । यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हींषि प्राग्रुदग्ग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीति[2] । एतानि षड्यजूंषि औदुम्बरीविषये व्याख्यातानि ॥ १ ॥

का० प्रथमशकलमग्रेणीरसीति[3] । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल त्वमग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः

अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतॄणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।

द्यामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः ॥ २ ॥

पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् । उन्नेतॄणामुन्नयनकर्तॄणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेन वेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का० देवस्त्वेत्यनक्तीति[4] यूपमिति शेषः । यूपदेवत्यम् । हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का० चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति[5] । अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चषाल त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थमोषधीभ्यः

१——६,२,८ । २——६,२,१५–१८ । ३——६,२,१९ । ४——६,३,२ । ५——६,३,३-४ ।

व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः* शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का० द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति[१] । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः । यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि । स्पृशतेर्लुङि शलइगुपधादनिटः क्स इतिक्सप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन† पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

का० या तइति मिनोतीति[२] । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन् प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः ।

याते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमम्पदमव भारि भूरि ।

ब्रह्मवनित्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्य्यूहामि ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह ॥ ३ ॥

उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्रसारणे इदन्तोमसीति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किम्भूता गावः । भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलनामसु शृङ्गाणीति पठितम्[३] । अहेतिः वार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विष्णोः उरुगायस्य

* अतोऽनन्तरं——"शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताभ्यः"——इत्यधिक क० पुस्तके । † "अष्टमप्रदेशेन" क० । १——६,३,७ । २——६,३,८ । ३——निघ० १,१७,११ ।

गाङ् गतौ गानं गाय: उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः। यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य। ताद्दग्स्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप त्वमत्रावटे तिष्ठताश्रय:॥ का० अत्रावनि त्वेति पांसुभि:[1]। त्वष्टा ह इति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रि: पर्यूपतीति। द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये व्याख्याते[2] ॥ ३ ॥

का० विष्णो: कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति[3]। यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थ:। द्वे वैष्णव्यौ गायत्रौ मेधातिथिदृष्टे। हे ऋत्विज: विष्णो: यज्ञाधिष्ठातु: कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत यतो यै: कर्मभि: व्रतानि भवद्रीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थ:। स्पश बन्धने। स विष्णुरिन्द्रस्य युज्य: वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूप:

विष्णो:कर्म्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे। इन्द्रस्ययुज्य:सखा ॥४॥

तद्विष्णो:परमम्पदꣳसदापश्यन्तिसूरय:। दिवीवचक्षुराततम् ॥ ५ ॥

सखा मित्रम्। यद्वा विष्णो: यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान्. यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् शिष्टं समानम् ॥४॥

का० तद्विष्णोरिति चषालमोचमाणमिति[4]। यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थ:। सूरय: विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णो: तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति। कोदृशम्। दिवि आकाशे निरावरणं चक्षुरिवाततं व्याप्तम्। यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थक: चक्षु:शब्देनात्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य[5] तच्चक्षुर्देवहितम्[6] ॥ ५ ॥

१——६,२,१०-११। २——५ अ० २७ कं०। ३——६,३,१२। ४——६,३,१३। ५——७ अ० ४२ कं०। ६——३६ अ० २४ कं०।

का. त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे विवृतं परिव्ययति परिवीरसीति[1]। त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसम्बन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः। यूपदैवत्यं यजुः। हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतोवेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि। व्ये‍ञ्‍ संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि सम्प्रसारणम्। किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु। यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम्। दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः। किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि

परिवीरसिपरित्वादैवीर्विशोव्ययन्ताम्परीमंयजमानꣳरायोमनुष्याणाम्।

दिवःसूनुरस्येषतेपृथिव्याँल्लोकआरण्यस्तेपशुः ॥ ९ ॥

व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम्॥ का० यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति[2]। अष्टास्रे यूपस्य यास्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः। हे स्वरो त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः॥ का० वर्हिष्ठाद्दक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तइति[3]। यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे वितष्टमष्टास्रि[*] द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः। यूपदेवत्यम्। हे यूप

* "वितष्टमतष्टाश्रिं" सु०। १——६,३,१५। २——६,३,१७। ३——८,८,२३।

पृथिव्यामेव ते तव लोक: आश्रयस्थानमित्यर्थ:। ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति[1] श्रुते: यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसम्बन्धी पशु: वने वर्तमानः पशुस्तवैवेत्यर्थ:॥ ६ ॥

का॰ उपावीरसीति तृणमादायेति[२]। हे तृणविशेष त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावी:। यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावी: पशोर्द्वितीय: सखा त्वमसीत्यर्थ:। का॰ तेन पशुमुपसृत्योप देवानिति[२]। गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थ:। दैवीर्विश: पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागु: उपगच्छन्तु, दैव्यो वाएता विशो यत्पशव इति श्रुते:। इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति गादेश:। किम्भूतान्देवान् उशिजो

उपावीरस्युप देवान्दैवीर्विश: प्रागुरुशिजो वह्नितमान्। देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम्॥ ७॥

रेवतीरमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि। ऋतस्य त्वा देवहवि: पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुष:॥ ८॥

मेधाविन: यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वह्नय: अतिवह्नयो वह्नितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थ:। एवं पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव हे त्वष्ट: त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय। छन्दस्युभयथेति शपोऽप्यार्धधातुकसंज्ञत्वाण्णिचो लोप:। एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुन: पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम्[१] स्वद स्वाद आस्वादने। स्वादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेष: पूर्ववण्णिचो लोप:॥ ७॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्य:। लिङ्गवचनव्यत्यय: रेवन्त:। रेवन्तो हि पशव इति[४] श्रुते:। हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्त:

१——३,७,३.४। २——६,३,१९। ३——६,३,२०। ४——३,७,३,१३।

पशवो यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति[1] श्रुतेः ॥ का० द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति[2] । अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां हविरूप पशो ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा ।

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टन्नियुनज्मि ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योनुत्वामातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्योनुसखासयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यान्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि ॥८॥

ञिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता धृष्णोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

का० देवस्य त्वेति यूप इति[3] । यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातमन्यत् । का० अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति[4] । हे पशो अद्भ्यः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किम्भूतं त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव । तस्मादभिक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अद्भ्यस्त्वौष-

१——१,७,२,१२ । २——६,३,२६ । ३——६,३,२७ । ४——६,३,३० ।

धीभ्यः प्रोक्षामीत्या[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनुमन्यत, तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यो समानगर्भे उदरे भवः सोदर्यो भ्राता अनुमन्यताम् [illegible] [illegible] भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

का० अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति[१] । पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः । [illegible] हे पशो त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति पेरुः औणादिक रुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत इदं [illegible] । का० आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति[२] । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः । हे पशो आपो देवीः [illegible] देव्यः स्वदन्तु, स्वादयन्तु भक्षयन्तु । यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् [illegible] [illegible] हि यतो देवहविः देवानां हविः

अपाम्पेरुरस्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तञ्चित्सद्देवहविः ।

सन्ते प्राणो वातेन गच्छताᳬ समङ्गानि यजत्रैः सं यज्ञपतिराशिषा ॥ १० ॥

पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्टात्प्रोक्षणप्रदेशादर्वाक् मेध्यं करोति [illegible] एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति । का० उत्तराघारमाघार्य पशुं स्रुवेण समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सन्तइति प्रतिमन्त्रमिति[३] । उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनात् स्रुवेणैव [illegible] अंसयोः श्रोण्योः ध्रुवेण पशुं समनक्ति सन्तइति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयजूंषि । ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ते तव प्राणो वायुना [illegible] सङ्गच्छताम् ।

१—६,३,२१ २—६,३,३० ३—६,३,३[illegible]

अर्थांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सङ्गच्छन्ताम् इज्यन्तइति यजत्राः। अथ ओष्णोः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

का० स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति[1]। विशसिता दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात्स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वग्रे घृतेनाक्त्वा ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। स्वरुशासदैवतम् हे स्वरु-शासौ युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् ॥ का० रेवति यजमानइति वाचयतीति[2]। यजमानं वाचयेदित्यर्थः। वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति[3] श्रुतेः। हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि।

घृतेनाक्तौपशूँस्त्रायेथाᳬरेवतियजमानेप्रियन्धाआविशउरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेनवातेनास्य

हविषस्त्मनायजसमस्यतन्वाभव। वर्षोवर्षीयसियज्ञेयज्ञपतिन्धाःस्वाहादेवेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥ ११ ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यड़भावः आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश। किञ्च हे रेवति वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः। किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्मना आत्मना यज। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः। किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव हे रेवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का० पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति[4]। शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः। तृणदैवतम् हे वर्षो वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तत्सम्बोधनं वर्षो वर्षप्रसव

१——६,३,१२। २——६,५,११। ३——३,८,१,१२। ४——६,५,१५।

हे त्वष्ट यद्वा वर्षो विस्तीर्णः वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का॰ देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति[1] । मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति* ॥ ११ ॥

का॰ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति[2] । वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का॰ पान्नेजनहस्तां वाचयति नमस्त आतानेति[3] । पादौ निज्येते शाल्येते येन स पान्नेजनः

माहिर्भूर्मापृदाकुर्नमस्तआतानानर्वाप्रेहि । घृतस्यकुल्याउपऋतस्यपथ्याअनु ॥ १२ ॥

पादनजनार्थं उदककलसः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थाताम् मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वतइति[4] श्रुतेः । हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयर्ति वधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ सान्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

* "पुरस्तात् स्वाहाकृतयोन्ये तानेतत् प्रीणातीति शतपथेपि" – इत्यधिकः क॰ ।   १——६,५,२४ ।   २——६,५,२६ ।   ३——६,६,१ ।   ४——३,८,२,२ ।

एवं वदन् [illegible] सूक्तम् । [illegible] हे आपो देव्यः यूयं देवेषु वोढ्वं पशुभिः प्रेरिताः एनं पशुं देवान् प्रति [illegible] प्रापयत । [illegible] कीदृशा यूयम् शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः [illegible] । किंच वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः [illegible] परिविष्टाः परिवेषणकर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

देवीरापः शुद्धा वोढ्वं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि ।

नाभिं ते शुन्धामि मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रांस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का० पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीपमुपविश्य तस्य पशोः प्राणाद्युपलक्षितानि [illegible] प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं घ्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गं पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवमुक्तरीत्यानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

का॰ शेषेण [illegible] [illegible] दक्षिणपार्श्व [illegible] प्रत्यङ्मुख पशोः शिर-
आद्यङ्गान्यनुषिञ्चत: तव शिरसो [illegible] मनस्त इति [illegible] ॥ पशुदेवताभि: । हे पशो ते तव मन: आप्यायतां शाम्यतु
विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्त: । वाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां [illegible] विनियोग: सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्त इति
मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रस्त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का॰ यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति[a] ।
सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थ: । हे पशो यत्ते तव क्रूरं बन्धनाजिरोधादिकं क्रूरमस्माभि: कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुप-
स्थितं शमिता तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं निष्ट्यायतां संहतं भवतु स्त्यै सङ्घाते अनुत्रं भवत्वित्यर्थ: तत्सर्वं तव शुध्यतु

मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां चक्षुस्त आप्यायताᳮ श्रोत्रन्त आप्यायताम् ।

यत्ते क्रूरं यदास्थितन्तत्त आप्यायतान्निष्ट्यायतान्तत्ते शुध्यतु शमहोभ्य: । ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनᳮ हिᳮसी: ॥ १५ ॥

शुद्धं भवतु ॥ का॰ शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति[२] । पशोर्जघनदेशे पात्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थ: ॥
अहोभ्य: दिवसादिकालविशेषेभ्य: शं सुखमस्माकं पशोर्भूयादिति शेष: ॥ का॰ उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्यो-
षध इति[४] । नाभेरग्रे ऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थ: ॥ तन्त्रोव्याख्यात:[५] । का॰ स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छिनत्ति[६] ।
प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया ह्रस्वाग्रयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सत्वगासुदरत्वचं छिन्द्यादिति सूत्रार्थ: ।
एनं पशुं स्वधिते मा हिंसी: ॥ १५ ॥

१——६,६,४-५ २——६,६,६ ३——६,६,७ ४——६,६,८ ५——८,२०,१३ ६——६,६,९

का० अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति[1] । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० निरस्तमित्यपास्यतीति[2] । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परि त्यक्तम् ॥ का० इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति[3] । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ यत्तृण रूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा भाश्रयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधम-

रक्षसाम्भागोसिनिरस्तꣳरक्षइदमहꣳरक्षोभितिष्ठामीदमहꣳरक्षोवबाधइदमहꣳरक्षोधमन्तमोनयामि ।

घृतेनद्यावापृथिवीप्रोर्णुवाथांवायोवेस्तोकानामग्निराज्यस्यवेतुस्वाहास्वाहाकृतेऊर्ध्वनभसम्मारुतङ्गच्छतम् ॥१६॥

मत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति[4] । पशूदराद्वपां निष्काश्य तया वपया वपाश्रपण्या वाच्छादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्यावापृथिवी युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का० तृणाग्र आध्वर्युर्वायोर्वेरिति[5] । वामहस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्विद्धि

१——६,६,६ । २——६,६,१० । ३——६,६,११ । ४——६,६,१२ । ५——६,६,१५ ।

जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति। विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दृश्वेति दस्य कत्वे कृते रूपम् अड़भाव आर्षः वेः विद्धि॥ का० वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति[1]॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहा कृते इति[2]। वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विश्रृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रा मिति सूत्रार्थः॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य। किम्भूतम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः॥ १६॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यत्। यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्।

आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु॥ १७॥

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति[3]। सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः॥ अब्देवत्या त्र्यवसाना महापंक्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापंक्तिः। हे आपः इदं पशुसंज्ञपन-निमित्तं पापं प्रवहत किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत। किञ्च यदहमनृत-मसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि। द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुर्न भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि

१——६,६,१७। २——६,६,२८। ३——६,६,२९।

बिभेति एवम्बिधं शेपे शपितवानस्मि अनपराधिनं प्रति यच्छ्याभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्व मिति[१]। शुक्लस्थेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ते तव मनोऽस्मिन्; देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः ॥ का० रेडसीति वसां गृह्णीतेति[२]। मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेट् असि । रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् ।

सन्ते मनो मनसा सम्प्राणः प्राणेन गच्छताम् । रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै

पूष्णो रह्या ऊष्मणो व्यथिषत्प्रयुतन्द्वेषः ॥ १८ ॥

यूष्णोऽल्पत्वं स्तुत्योक्तम्[३] रेडसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्रो पाके क्र्यादिः अपचन्भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री वधे गतौ क्र्यादिः अत्र विगतिविभक्त्यर्थं समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो माभूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णामीति शेषः । किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा यूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ऊष्मणो

[१] —— ६,८,६। [२] —— ६,८,१० [३] —— ७,३,२

अपिबत् तथान्तरिक्षं तद्धि प्रथम तथैव तथापमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु । अथवा षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी अथवा अपिबत् । अच्छतान् वसां पीत्वा तथाधिक्येन यथा मोदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षार्थं हि वसा हूयते होमसमये अन्तरिक्षस्य हविरसीति विज्ञात यूयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च दत्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि सुकर्मतमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते प्राण्याहुत्यादि । व्यथ भयचलनयोः अस्य लिङर्थे लेडिति लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे व्यथिषदिति रूपम् । का० हिरभिधार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन संयुक्तमसिना वेति[1] । वसां हिरभिधार्य पार्श्वेनासिना वाच्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ देवो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा ।
दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

का० वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति[2] । वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैश्वदेवं यजुः । वसाया हिरभिघारितत्वाद् घृतमस्ति तद्वत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः । पा पाने आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् । घृतस्य पातारो देवा यूयं घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु । का० दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति[3] । यथा वाजिनशेषेण दिग्व्या-

[1] १—६,८,१२ । [2] १—६,८,१७ । [3] १—६,८,२१ ।

वारयनुक्तं तथेत्यर्थः। तथथा का० दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमसुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्व्वार्धे चेति१ ॥ षट् दिग्देवतानि अथ स्वाहाकारः सर्व्वत्र स्वाकारान्तादित्वि२ वचनात्स्वाहा सर्व्वत्र युज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः उद्दिग्भ्यः स्वाहा स्वाहा सर्व्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

का० ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संज्ञपयतीति३। पशुरूपं हविः स्तुमेदिति सूत्रार्थः। इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे अङ्गे सर्व्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः। दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः। देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपम्भवाति।

देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

लेटोऽडाटावित्यट्। तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः पशोः सर्व्वेष्वङ्गेषु निधीतः निहितः। धीङ् आधारानादरयोः। अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य एङ् पति प्रकृत्या। एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान्दत्वा त्वष्टारमाह। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। हे त्वष्टः त्वष्टृनामक देव यत्पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु। प्रसमुपोदः पादपूरण इति समित्यस्य द्वित्वम्। पुनः पशुमाह हे पशो एवं प्राणैः स्वाङ्गैर्यानेन सम्यक् च हवीरूपं त्वं देवत्रा यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु। बहुवचनं पूजार्थम्। अवसे अवितुं प्रीणयितुम्। तुमर्थे असेप्रत्ययः। यद्वा अवितुं त्वन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

१—४,४,१६-१७। २—का० ४,४,१८। ३—६,८,१।

का० प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदस्तृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति[1] । अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । हे हविर्गुदावयवरूप त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पयायेति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु । का० प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो मदूति मुखोपस्पर्शनमिति[2] । प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह हार्दि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहाहोरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा दिव्यं नभो गच्छ स्वाहाग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा मनो मे हार्दि यच्छ दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

निबधीहि निबद्धं मनो हि स्वाहायतनाय च्यवते । का० अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति[3] । स्वरुदैवतम् हे स्वरो ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै । तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वः शब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

का० अध्यवेत्य शुष्कार्द्रमन्यो हृदयशूलमुपगूहति मर्मासि तमभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति[4] ।

१—६,८,१० । २—६,८,११ । ३—६,८,१२ । ४—६,१०,२ ।

जले प्रविश्य पालक्षस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् स्थितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् युर्गासि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदैवतं यजुः। हे हृदयशूल त्वमपो अन्नानि ओषधीः च मा हिंसीः। का० धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति[1]। सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः॥ वरुणदैवतं यजुः। हे राजन् वरुण धाम्नो धाम्नः यस्माद्यस्मात्त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वयं बिभीमस्तस्मात्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय। यदाहुः। वरुणदेवत्या गायत्री यवमानहीना। अघ्न्या इति गोनाम[2] प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽ र्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्। अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्य तिस्रोकसारस्यानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति।

मापोमौषधीर्हिꣳसीर्धाम्नोधाम्नोराजँस्ततोवरुणनोमुञ्च। यदाहुरघ्न्याइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च।

सुमित्रियानआपओषधयःसन्तुदुर्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोऽस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मः॥ २२॥

इतिकरणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। हे वरुण वयं तु इति शपामहे इति करणं प्रदर्शनार्थम्। शपति हिंसार्थः। इति एवमनेन विधिना अघ्न्या हिंस्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान् मुञ्च मोचय॥ सुमित्रियाः। आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु। यः अस्मान्द्वेष्टि वयञ्च यं शत्रुं द्विषः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयार्थाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु॥ धाम्नो धाम्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा॥ २२॥ ॥ एकादशोऽध्यायः समाप्तः॥

१——६,१०,५। २——निरु० २,११,१।

पथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसञ्ज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ का० अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीर्ग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमितेऽस्तमितश्चेन्निनाहात्पुरेजानश्चेदन्नीजानोऽन्यस्यापि समीपावांसतस्य पुरेजानस्तोभयाभावश्चकुर्वी स्थिरस्य वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते यदस्तङ्गते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशमाहृत्य वसतीवरीसञ्ज्ञानां सोमाथानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तङ्गतः यजमानात्पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाहात्स्थिताद्वसतीवरीग्रहणम् निनहनीयो निखननीयो निनाहः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यज्ञुः अविवाद्ग्रहणम् । तस्य यन्यस्य च यज्ञकर्तृत्वाभावे उभयोः स्थावरं कलशं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वसतीवरी गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मान्हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः

हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ२ऽआविवासति । हविष्मान्देवोऽअध्वरो हविष्माँ२ऽअस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

आविवासति वसतीवरीः परिचरति । विवासतिः परिचर्यायाम् यज्ञ वै वृत्रस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेशेति[1] । श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम् ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि ध्वरतीरनिष्यतये हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः । किञ्च सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय यस्माद्वृ हविष्मान् हविःसम्बन्धोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति[2] श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

का० यज्ञोऽसि इति निदधाति माजालीयमपरेणेति[3] । नूनमाहवनीयत्वात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीराज्ञादयतीति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंष्यब्देवत्यानि । हे वसतीवर्यः वा युष्मान् अग्नेः मार्जालीयस्य सदसि सोदस्थविर्भिर्ति यदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थाप-

१—८,१,७-१० । २—३,९,२,१ । ३—३,९,२,१२ । ४—८,९,११ ।

यामि। किंभूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य अविनष्टगृहस्येत्यर्थः। का० दक्षिणेन निहत्य दक्षिणस्या-मुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति[1]। शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालाद्दक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्या-दिति सूत्रार्थः। हे वसतीवर्यो यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधेयीः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ। भागा एव भागधेय्यः। नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः। धेयस्य मामधेयादिना ङीप्। का० उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति[2] चेति। पूर्ववदिन्द्रा-ग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे वसतीवर्यः यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ। का० विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे इति[3]। उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशादादाय वसतीवरी-

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ।

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

राग्नीध्रीये धारयेदिति सूत्रार्थः। हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ। इदानीमभौमयेन दर्शयन्नाह। अमूर्या इति मेधातिथिदृष्टा गायत्री। याः प्रसिद्धा अमूः दृश्यमाना वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः विभक्तिव्यत्ययः। याभिर्वा। वा शब्दः समुच्चये। याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

का० आध्वसादनात्सवेष्वाग्नेयार्धंसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति कृष्टेरिति[4]। आध्वसादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय

१—८,९,१८। २—८,९,२१-२२। ३—८,९,२३। ४—९,१,५।

॥ ६ अ० ॥ ॥ क० २४ ॥ ॥ ९९ ॥

हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेऽवान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थं ग्रावसु निदध्यात् । प्रजानां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् । हे सोम हृदे बुद्धेर निश्चयात्मिकायै एतत् मे स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वामन्त्राणामात्मना क्रियाहतिर्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तृप्तये त्वामुपावहरामि । यद्वायमर्थः हे सोम हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः । स वाध्वर्युः सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्या-

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो

ह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरतीति । किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवाहिनः सप्त होत्रकान् यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का० विश्वास्त्वामिति विप्रुष्योपतिष्ठत इति[1] । ग्रावसु स्थापितं सोमं विप्रुषोपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नुवन्तु ॥ का० अभूदुषा इत्युपरितनुष्यमाणे चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति[2] ॥ अभूदिति मन्त्रो होत्रा

१—९,१,६ । २—९,२,२४—२,१ ।

प्रस्रमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसज्जा स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः । त्रिष्टुब्विश्वेदेवता । अग्निः समिधा सनि- त्वर्विंकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समुच्चयार्थः । धिषणा देवीः आपो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु । धिषणा धीसादिन्यो वा धीसानिन्यो वेति यास्कः[१] । धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः । षणु दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षतो मध्यमपुरुषयोगात् । हे ग्रावाणोऽभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति थोर्मध्यमपुरुष- बहुवचनस्य तबादेशे श्रुवि विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न । न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः । विद्वांसो ॥ ऋ० ॥

धिषणास्चदेवीः । श्रोताग्रावाणोविदुषोनयज्ञ शृणोतुदेवःसविताहवम्मेस्वाहा ॥ २६ ॥

देवीरापोअपान्नपाद्योवऊर्मि र्हविष्यइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तन्देवेभ्योदेवत्रादत्तशुक्रपेभ्योयेषाम्भागस्थस्वाहा ॥ २७ ॥ ॥ अ० ७ ॥

यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥ ॥ १०० ॥

का० अपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति[१] । चतुर्गृहीतमाज्यं वसतीवरीर्गत्वा तज्जलं प्रतिगत्य जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टे- कत्वा पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः समाक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्यादिति यजुः । हे आपो देवीः देव्यः वो युष्माकमपां नपात् अपतनरूपी योऽयमूर्मिरपद्यातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति याचितं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत देवा देवानां मूर्धं भावः स्य भावरूपा भवथ । किंभूत ऊर्मिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान्

१———निरु० ८,२ । २———९,८,७ ।

दीर्घश्छान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य्यवृद्धिकारी। तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः। नाद्वस्रेति तमपि नुमागमः। किम्भू तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्रद्रत्युपलचणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति। स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु। गृहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा। देवीरापोअपान्नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

का॰ कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति[१]। अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः॥ कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वानुष्टुप्छन्दः अ.ग्रस्याज्यं देवता। हे आज्यपदार्थ त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोसीत्यर्थः। यद्वा कर्षतीत्येवं शीलः कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि॥ तदाह तित्तिरिः। कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति॥ का॰ समुद्रस्य

कार्षिरसिसमुद्रस्यत्वाक्षित्याउन्नयामि। समापोअद्भिरग्मतसमोषधीभिरोषधीः॥ २८॥

त्वेति तेन गृह्णातीति[२]। मैत्रावरुणचमसेन तड़ागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ द्वे यजुषी आपे। आपो वै समुद्र इति[३] श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि। वसतीवरीणां वृद्धैर जलमेतद्गृह्यते॥ का॰ प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति[४]। जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत सङ्गच्छताम् गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे समग्मतेति रूपम्। तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोस्तु॥ २८॥

१—९,३,८। २—९,३,९। ३—३,९,३,२०। ४—९,३,१२।

का० प्रचरणीसंस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति[1] । अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरण्यां पात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्तत्वाभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपे लेटोऽडाटावित्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम[2] हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । जु गतौ श्ना प्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् ।

नियंस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उक्थ्यसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत् । अतिरात्रे छदिः स्पृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

का० देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् उपांशुसवन इति[3] । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसञ्ज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण त्वं रावासि । रा दाने रातीति रावा वनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं

१——९,३,१६ । २ ——निघ० २,७,२ । ३——९,४,५-९ ।

महान्तं कधि कुरु अनुष्टुप्पङ्क्तिबृहत्यस्त्रिष्टुप्छन्दसीति हेर्धिः। उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि। किम्भूतम्। इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषूतमं सुष्ठु सूयत इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्ठु अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवं विधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः। का० निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति[1]। अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्य-

उत्तमेनपविनोर्ज्जस्वन्तम्मधुमन्तम्पयस्वन्तन्निग्राभ्यास्थदेवश्रुतस्तर्पयतमा ॥ ३० ॥

मनोमेतर्पयतवाचम्मेतर्पयतप्राणम्मेतर्पयतचक्षुर्मेतर्पयतश्रोत्रम्मेतर्पयतात्मानम्मेतर्पयतप्रजाम्मे तर्पयत

पशून्मेतर्पयतगणान्मे तर्पयतगणामेमाविथषन् ॥ ३१ ॥

मानासु वाचयेत् यजमानस्य स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभि नितरां गृहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रस्योरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः। हृग्रहोर्भः। देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः।

[1] ९,४,७।

ं व्यासेनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया
ा मनुष्यसङ्घा मा विलषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगतलक्षणा मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त
यर्थः ॥ ३१ ॥

का० उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधि
चर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि सोम्यानि । तत्राद्यम्
सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः। किम्भूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसञ्ज्ञकप्रातःसवनदेवता-

न्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइन्द्रायत्वादित्यवतइन्द्रायत्वाभिमातिघ्ने । श्येनायत्वासोमभृतेऽग्नयेत्वारायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

ायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीय-
ानदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम त्वा त्वां मिमे। अथ तृतीयम अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय
म त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति[१] श्रुतेः। अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः सोमाहरण-
र्थ श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति[२] श्रुतेः । अथ पञ्चमम् राय-
ोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम त्वां मिमे ॥ ३२ ॥
ा० यन्त इति मितालम्भनमिति[४] । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता

१——९,४,८ । २——३,९,४,९ । ३——३,९,४,१० । ४——९,४,९ ।

बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्य्यौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम्। अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ[1] निदानमुक्तम्- यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते। हे सोम दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि। किञ्च दातृ अधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचेर्लुङि वचेरुमिति उमागमे अड

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे। तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोचः ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्त्ता अमृतस्य पत्नीः। ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

भावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम्। यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

का० श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति[2]। सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं द्व्यधिका ॥ हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्र

१——३,९,४,१२। २——९,४,१२।

ेति क्षिप्रनाम[1] क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । हृतुतुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा हृतं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता हृतुतुरः क्विपि राल्लोप इति लोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना कर्त्तरि क्तो त्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः ! हे देवीः दिव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति यत प्रापयत उपहूता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

का० मा भेरिति प्रहरतीति[2] । उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्धं सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम् । हे सोम त्वं

माभेर्मासंविक्थाऽऊर्जन्धत्स्वधिषणेवीड्वीसतीवीडयेथामूर्जन्दधाथाम् । पाप्माहतोनसोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुदगधराक्सर्वतस्त्वादिशआधावन्तु । अम्बनिष्परसमरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

ा भेः मा भैषीः भियो लुङि लङि रूपम् मा सं विक्थाः कम्पनं मा कृथाः । ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम् । यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवां वीड्वी सती वीडयेथाम् । वीड्शब्दो दृढवचनः । दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्राव्णः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ॥ ३५ ॥

का० प्रतिवर्गं नियाभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानंशूनवधाय प्रागपागिति[3] । प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमससमक्षे स्तोकान्सोमां-

१——निरु० ५,३ । २——६,४,१५ । ३——६,४,२० ।

शुन्निधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं नियाभसञ्ज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सम्यादितवन्तस्तदेतदृचाभ्युक्तम् । हे सोम प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब हे मातः निष्पर त्वंभोगैः सोमं पूरय । पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अयः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरीरिति[1] श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो

त्वम॒ङ्ग प्रश॑ᳪसिषो दे॒वः श॑विष्ठ॒ मर्त्य॑म् । न त्वद॒न्यो म॑घवन्नस्ति मर्डि॒तेन्द्र॒ ब्रवी॑मि ते॒ वचः॑ ॥२७॥

॥ ६ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माल्लटि तङि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति झस्यादादेशे लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । समोगमीत्यादिना तङ् ॥ ३६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबादेशः सिब्बहुलंलेटीति सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमः लेटोडाटाविति सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपः तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङतिङ इति सर्वानुदात्तत्वम् ।

१——३,९,४,२१ ।

केष्व हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अभ्रयादानाद्याचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० उपांशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति। मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना ॥

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः। हे सोम त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ। पव गतौ। प्राणो वै वाचस्पतिरिति[1] श्रुतेः। यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव। किम्भूतस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यां अंशुभ्यां तौ हि तत्र क्षिप्येते। तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती इति श्रुतेर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः। समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः। द्वितीयं गृह्णाति। हे सोम देवः सन्देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

१——४,१,१,९।

तृतीयं गृह्णाति। लिङ्गोक्तदेवतम्। हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु ॥ का० यत्तइत्याचान् सोमे निदधातीति[1]। स्वौक्षतानंशून्सोमे स्थापयेत्। सौम्यम्। हे सोम ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दभ्नोतिर्हिंसार्थः जागृवि जागरणशील यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु॥ का० स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निःक्रमणमिति[2]। स्वाहेत्यपरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत्। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

मधुमतीर्न इषस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो

देवाᳪंशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

का० स्वाङ्कृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति[3]। उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात्। ग्रहदैवतम् प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति[4] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः। हे प्राणरूपोपांशुग्रह त्वं स्वाङ्कृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि। केभ्यः। विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते। यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः

१——९,४,२८। २——९,४,३४। ३——९,४,३७। ४——४,१,१,२२।

प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु । अश्नुङ् व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ठाश्नुतामिति[१] श्रुतेः । शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह त्वं स्वाहृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव प्राणरूपोपांशुग्रह तादृग्रूपं त्वां वहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णात इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्यस्य वहिःप्राणत्वम् । स्वाहृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वाहृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का० प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति[२] । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् । दैवं यजुः हे लेप मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः ॥ का० वासउरोबाहुषु श्लिष्टमंशुमभिचरन्जुहुयाद्देवांशविति[३] । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणकर्मा तत् वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । ञि फला विशरणे अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्[४] । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति

१——४,१,१,२२ । २——९,४,३८ । ३——९,४,३९ । ४——९,४,४१ ।

संस्पृष्टमिति[१]। येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखगृहसंलग्नं सादयेत्। हे उपांशुसवन व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

का० उदितेऽन्तर्यामगृहणमुपयामगृहीत इति[२]। सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामगृहं गृह्णीयात्। उपयामयतीत्युपयामो गृहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद् वृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथघञिति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन

उपयामगृहीतोस्यन्तर्यच्छमघवन्पाहिसोमम्। उरुष्यरायएषोयजस्व ॥ ४ ॥

अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्। सजूर्देवेभिरवरैःपरैश्चान्तर्यामेमघवन्मादयस्व॥ ५ ॥

तदेव स्थितम्। हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि। हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्गृहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा अन्तर्भ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष। उरुष्यती रक्षणकर्मा। यद्वा। पशवो राय इति[३] श्रुतेः पशूंश्च रक्ष। आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यद्वान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः। प्रजा वा इष इति[४] श्रुतेः। ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैव व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामगृहण एव विनियोगः। हे मघवन् ते तवानुगृहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि।

१——९,४,४२। २——९,६,१। ३——४,१,२,१५। ४——४,१,२,१५।

द्दा हे अन्तर्याम प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि। हे मघवन्धनवन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः मानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे गृहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी। देवेभिरित्यत्र इल छन्दसीति ऐसोऽभावे बहुवचने झल्येदिति एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्कृतोसिविश्वेभ्यइन्द्रियेभ्योदिव्येभ्यःपार्थिवेभ्योमनस्त्वाष्टुस्वाहा।

त्वासुभवसूर्य्यायदेवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यउदानायत्वा ॥ ६ ॥

॥वायोभूषशुचिपाउपनःसहस्रन्तेनियुतोविश्ववार। उपोतेअन्धोमद्यमयामियस्यदेवदधिषेपूर्व्वपेयंवायवेत्वा॥ ७ ॥

का० स्वाङ्कृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः। व्याख्यातः॥ का० प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यमिति। प्रथमे परिधावधो-खहस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण। व्याख्यातः॥ का० उदानाय त्वेति पात्रासादनम्१। हे गृह उदानसम्तोषार्थं सादयामि ॥ ६ ॥

का० ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति। वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता। हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं

१——९,६,४।

वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान । त्वं नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः[1] नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासङ्ख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः । किञ्च मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे इव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कार-

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि ।

उपयामगृहीतोसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

लक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् । एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

का० अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति[1] । एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दो-दृष्टा उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम[2] प्रयोभिः एतैः सोमरस-रूपैरन्नैर्निमित्तैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः असुन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इत्वो

१—निरु० १,१५,१० । २—८,६,६ । ३—निघ० २,७,६ ।

तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य वत्वादि पयोभिरिति सिद्ध्यति पयोभिः पयद्भिः श्रीप्रैरश्वैरागच्छताम् । छि
ादिन्दवो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोसि
वे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति गृहसा-
मिति[१] । दशापवित्रेण गृहीतं गृहं परिमृज्य पात्राद्वहिर्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण गृहस्य सादनङ्क-
ते । वीप्सा सर्व्वगृहार्था इति सूत्रार्थः । हे पात्र एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्या-
द्रवायुभ्या मर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयंवामित्रावरुणासुतःसोमऋतावृधा । ममेदिहश्रुतꣳहवम् । उपयामगृहीतोसिमित्रावरुणाभ्यान्त्वा ॥९ ॥

का० मैत्रावरुणमयं वामिति[२] । मैत्रावरुणं गृहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रा-
णौ विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थाय सोमः सुतः
षुतः तस्मादिहास्मिन्यज्ञे ममेत् एवार्थं ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामेन
ावरुणगृहपात्रेण गृहीतोसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥
का० पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति[३] । मैत्रावरुणपात्रे कुशाद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिश्री
ात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वदस्युदृष्टा । उत्तरार्द्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्रदृक्कामदुघां प्रार्थयते ।

१——९,५,२५ । २——९,६,७ । ३——९,६,८ ।

यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सम्भक्तौ इत्यस्य क्वसौ रूपम् धनेन सम्भक्ताः सम्पन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम। कथमिव। हव्येनेव यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाङ्किकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तं किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं। स्फुरतिर्गत्यर्थः अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीम् दत्तमित्यर्थः। एष तइति सादनम्। हे गृह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः। ब्रह्म वाऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ऋतं वरुण एवायुरिति[1] श्रुतेः ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या। पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

रायावयᳬससवाᳬसोमदेमहव्येनदेवायवसेनगावः।

तान्धेनुम्मित्रावरुणायुवन्नोविश्वाहाधत्तमनपस्फुरन्तीमेषतेयोनिर्ऋतायुभ्यान्त्वा ॥ १० ॥

का० आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति[2]। यजमानेन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। हे अश्विना अश्विदेवौ वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्नामसु पठितम्[3] काशयति प्रकाशयति वाक्यमिति कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता।

१——४,१,४,१०। २——९,७,८। ३——निघ० १,११,४३।

श्विनौ तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह त्वमुपयामेन तोऽसि अश्विभ्यामर्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० सादयत्येष ते[1] । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाभ्ये- मश्विभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् ह वा आ- ाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति[2] श्रुतिः ॥ ११ ॥

यावाङ्कशामधुमत्यश्विनासूनृतावतीतयायज्ञमिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वैषतेयोनिर्माध्वीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

तथापूर्व्वथाविश्वथेमथाज्येष्ठतातिम्बर्हिषदꣳस्वर्विदम् । प्रतीचीनंवृजनन्दोहसेधुनिमाशुञ्जयन्तमनुयासुवर्द्धसे ।

का० शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रचयेति[3] । विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्याश्चतुःपादा जगती उपयामेत्यन्तं यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि सु । वृजनमिति बलनाम[4] बलं बलवत्प्रफलं दोहसे धारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । यथा । प्रत्नपूर्वेत्यादिना थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव

१——९,६,८। २——४,१,५,१८। ३——४,१,१,९। ४——निघ० २,९,२७।

ऋषीणां साध्यादीनामिव। विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव। इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः। किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा इष्टज्येष्ठाभ्यामित्यादिना प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्तो वा ज्येष्ठतातिः। तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम्। स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं। धुञ् कम्पने। कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि॥ यद्वास्या ऋचोर्थान्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमप्रत्यतिकूलम् व्रजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि। दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति

उपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि॥ १२॥

चारस्वामी। किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः। कथमिव प्रत्नथा था प्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादयइव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः। कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः। बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित्॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह। हे शुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि शण्डाय शुक्रपुत्राय नाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः॥ सादयत्येष ते। हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय॥ का० शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावा-

दायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति[1] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रगृहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥ आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का० देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथा लिङ्गमिति[2] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्र-

सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।

सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

लिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकगृहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का० अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सम्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तो विसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति[3] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

का० सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति[4] ॥ शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन्वीरान्यज-

१—९,१०,१-२। २—९,१०,६। ३—९,१०,७। ४—९,१०,८।

मानस्य शौर्यैपितान्भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जम्मानइति यथालिङ्गमिति¹ । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्न्योः सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रोग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूयं बिभर्त्तीति शेषः । किम्भूतः शुक्रः । दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च सञ्जम्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्डइत्यध्वर्युरिति²। अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद्बहिर्निक्षिप्तः ॥ का० आहवनीये प्रोक्षितौ

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्य्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।

सा प्रथमा सँस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति³ । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥ शकलदेवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

का० अच्छिन्नस्येति जपित्वेति⁴ । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव दीप्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का० उभयतो यूपं

१——६,१०,१० । २——६,१०,१२ । ३——६,१०,१३ । ४——६,१०,१४ ।

प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति[१]। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम्। अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियतइत्यर्थः। सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात्[२]। किम्भूता संस्कृतिः। विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च व्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्ति-बीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः। वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा।

तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहायाडग्नीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० तृम्पन्त्विति जपतीति[३] ॥ होत्रादैवतम्। ताः होत्राः छन्दोभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु। तृम्प प्रीतौ।

१——६,११,१। २——४अ० २०क०। ३——६,११,६।

होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः । कथं प्रायन्ते । यद्यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० होतारं प्रत्यङ्ङुप वीदत्वयाडग्नीदिति[1] । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृदैवतम् । अग्निरयाट् अयाचीत् अग्नीधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

का० मन्थिनमयं वेन इति[2] । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् ॥ त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञञ्चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं

अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने । इममपाᳬसङ्गमेसूर्यस्य

शिशुन्नविप्रामतिभीरिहन्ति । उपयामगृहीतोसिमर्कायत्वा ॥ १६ ॥

चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः[3] । विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽ वस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः ॥ इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु

१——८,११,१० । २——९,६,१२ । ३——निरु० १०,३८ ।

पठितः¹ अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्य्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः । सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य्य आपो अपां सूर्य्यस्य च सङ्गमे गृह्णन्ते ता वै वहन्तीनां स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्य्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्य्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्धन्तुनो लाभाय यथा कश्चित् स्तौति । इहेश हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

का० सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति² । एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्य्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ

मनो॒ न येषु॒ हव॑नेषु ति॒ग्मं विपः॒ शच्या॑ वनु॒थो द्रव॑न्ता । आ यः शर्य्या॑भिस्तुविनृ॒म्णो अ॒स्याश्री॑णीता॒दिशं॒ गभ॑स्तावे॒ष ते॒ योनिः॑ प्र॒जाः पा॑ह्यु॒पस्ते॒ मर्का॑य दे॒वास्त्वा॑ मन्थि॒पाः प्रण॑यन्त्वना॒धृष्टा॑सि ॥ १७ ॥

मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्म्मणा कृत्वा शचीति कर्म्मनाम³ मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्म्मण इति⁴ यास्कः । मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः वनुतः व्यापृतः युगपत् शुक्रामन्थिग्रहाविति शेषः । शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्म्मनिमित्तं व्यापृत इत्यर्थः । किम्भूतौ विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । योऽध्वर्युः शर्य्याभिः⁵ अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्म्मणि षष्ठी इमं मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किम्भूतो यः

१——निघ० ३,१४,११ । २——९,६,१२ । ३——निघ० २,१,२२ । ४——निरु० १०,६ । ५——निघ० २,५,५ ।

तुविनृम्णः तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणाः । तुवीति बहुनाम[1] । नृम्णमिति धननाम[2] । यद्यप्यन्त्राध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः अपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तइति सादयति । हे मन्थिग्रह ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय ॥ का० अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति[3] । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि ॥ अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः ॥ का० देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथाखिन्नमिति[4] । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह मन्थिनं ग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाधृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं[5] व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् ।

सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा निरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति[6] । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का० अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति[7] । प्रतिप्रस्थातारत्नि सन्धत्तइत्युत्तरम् ॥ मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां सञ्जग्मानः सङ्गच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूप

१—निघ० ३,१,२ । २—निघ० २,१०,२० । ३—९,१०,५ । ४—९,१०,६ । ५—१२ क० । ६—९,१०,९ । ७—९,१०,१० ।

बिभर्तीति शेषः ॥ का० निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति[1] । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति[1] । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

का० आग्रयणं द्रयोर्धारयोर्ये देवास इति[2] । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् पङ्क्तिपदस्था । हे

येदेवासोदिव्येकादशस्थपृथिव्यामध्येकादशस्थ । अप्सुक्षितोमहिनैकादशस्थतेदेवासोयज्ञमिमञ्जुषध्वम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोस्याग्रयणोसिस्वाग्रयणः

पाहियज्ञम्पाहियज्ञपतिंविष्णुस्त्वामिन्द्रियेणपातुविष्णुन्त्वम्पाह्यभिसवनानिपाहि ॥ २० ॥

देवासः देवाः ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसङ्ख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ। अप्स्विति अन्तरिक्षनामसु[4] पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणएव विनियुक्तम् । हे आग्रयणग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोसि । आग्रयणोसि आग्रयणनामा

१——९,१०,११ । २——९,१०,१३ । ३——९,६,१४ । ४——निघ० १,३,८ ।

भवसि किम्भूतस्त्वम् आग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रैष्ठ्यम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः। तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि। विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष। सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

का० निहिङ्कृत्य सोमः पवत इति[१]। हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम्। सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति गृहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः। द्विरुक्तिरादरार्था। किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्ष-

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यजमानाय पवतऽइषऽऊर्जे पवतेऽद्भ्यऽओषधीभ्यः पवते

द्यावापृथिवीभ्याम्पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

त्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते। इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीराद्ये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः। अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते। द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते। किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते। हे आग्रयणग्रह तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष तइति सादयति। हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

का० उक्थ्यमुपयामगृहीत इति[२]। उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानि यजूंषि हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण

१——९,६,१५। २——९,६,२०।

गृहीतोऽसि हे उक्थग्रह त्वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि। किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः। तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते। किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्बन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम् तत्र ग्रहस्य विनियोगः॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः। हे सोम विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि। यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि। अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदा-

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाबृहद्वतेवयस्वतउक्थाव्यङ्गृह्णामि। यत्तइन्द्रबृहद्वयस्तस्मैत्वाविष्णवेत्वैषते

योनिरुक्थेभ्यस्त्वादेवेभ्यस्त्वादेवाव्यंगृह्णामियज्ञस्यायुषेगृह्णामि ॥ २२॥

मन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्मेत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि॥ एष तदृति सादनम्। हे ग्रह एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः॥ का० उक्थ्यं विगृह्णाति त्रेधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति१। उक्थस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति। सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-गार्थमित्यर्थः॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे

१—८, १४,८।

अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि। यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्र इति[1]। मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति[2]। ब्राह्मणाच्छंस्य-

मित्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्यं

यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राबृहस्पतिभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे

गृह्णामीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

च्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्नीभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० उत्तरैरिन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति[3]। उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि। एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि। इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

१——९,१४,९। २——९,१४,१५। ३——१०,७,११।

का० ध्रुवं मूर्धानं दिव इति[1]। ध्रुवसद्मं ग्रहं गृह्णीयात्॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते। देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः। किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भारुकम्। तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्ततएव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते। आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु[2] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति। तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात्। तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात्।

मूर्द्धानन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्यावैश्वानरमृतऽआजातमग्निम्।

कविꣳसम्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्रञ्जनयन्तदेवाः॥ २४॥

मरणिद्वयात्। तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः। तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः। तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति। आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्दन्न इति सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति। चमसेन ह्वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति श्रुतेः[3]॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः॥ २४॥

१——९,६,२१। २——निघ० १,३,३। ३——१,४,२,१४।

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहग्रहणएव विनियुक्तम् । हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा चितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । चितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां चरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष तइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं वैश्वानराग्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहतीविराड्गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः ।

उपयामगृहीतोसिध्रुवोसिध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणान्ध्रुवतमोच्युतानामच्युतक्षित्तमएषतेयोनिर्वैश्वानरायत्वा ।

ध्रुवन्ध्रुवेणमनसावाचासोममवनयामि । अथानइन्द्रइद्विशोसपत्नाःसमनसस्करत् ॥ २५ ॥

ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवगृहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं गृहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति लोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

का० यस्तइति विप्रुषां होमं जुहोतीति[1] । अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाग्रक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय

१——९,६,२८ ।

घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति सञ्ज्ञा तमध्वर्य्युर्दयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिष्टुप् स्ताहेति यजुरन्ता देवश्रवोद्दष्टा । हे सोम ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्णः सकाशात्पतितः यश्च धिषणयोः अधिषवणफलकयोः उपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्कन्दति वाथवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि स्कन्दतीति भावः । हे सोम तै तव तं द्रप्समंशुञ्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूतं तम् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण

यस्ते द्रप्सस्कन्दति यस्ते अ॒ꣳशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात् ।

अध्वर्योर्वापरिवायः पवित्रात्तन्ते जुहोमि मनसा वषट्कृतꣳ स्वाहा देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

प्राणाय मेवर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मेवर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मेवर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मेवर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतूदक्षाभ्यां मेवर्चोदा वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मेवर्चोदा वर्चसे पवस्व चक्षुर्भ्यां मेवर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० अन्यतरस्तूष्णं चात्वाले प्रास्यतीति[१] । अध्वर्युणा वैदेर्यै तृणे गृहीते तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वालदैवतम् । हे चात्वाल त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवा स्वर्गमुपोदक्रामन्निति श्रुतेः[२] ॥ २६ ॥

१——९,६,३२ । २——४,२,५,५ ।

का० गृहानवेचयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन् प्राणाय मइति प्रतिमन्त्रमिति[1]। प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसञ्ज्ञास्तान्वाचयेत् गृहणक्रमेण गृह्यमाणं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश। यत्रस्यै ते प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम्। व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत्पूर्ववत् ॥ अन्तर्य्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम्। क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्‌यसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थिनौ युगपत्। हे शुक्रामन्थिनौ मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तेथाम् ॥ २७ ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे

वर्चोदा वर्चसे पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम्। ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम्। ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व। ध्रुवम्। आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयौ युगपद्वेच्यते। हे पूतभृदाधवनीयौ सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किम्भूतौ युवाम् वर्चोदसौ वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातेरसुन् प्रत्ययः। यद्वा प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे प्रकाशाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

[1] —९,७,१।

का० कोऽसीति द्रोणकलशमिति[१] । द्रोणकलशमभेचते ॥ प्राजापत्यावर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा विंशदक्षरा वर्धमानोष्णिक् । अध्वर्युः प्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोसीत्यर्थः । किञ्च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतोतृपाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मा-

को॑ऽसि कत॒मो॑ऽसि॒ कस्या॑सि॒ को नामा॑सि । यस्य॑ ते॒ नामाम॑न्महि॒ यं त्वा॒ सोमे॒नाती॑तृपाम ।

भूर्भुव॒: स्व॑: सुप्र॒जाः प्र॒जाभि॑: स्या॒ᳪ सु॒वीरो॑ वी॒रैः सु॒पोष॒: पोषै॑: ॥ २९ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोसि म॒धवे॑ त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि॒ माध॑वाय त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि शु॒क्राय॑ त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि

शुच॑ये त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि॒ नभ॑से त्वोपया॒मगृ॑हीतोसि नभ॒स्याय त्वोपया॒मगृ॑हीतोसी॒षे त्वो॑पया॒म

न्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का० भूर्भुवः स्वरिति जपतीति[२] ॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

का० ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्था-

१—९,७,१४ । २—९,७,१५ ।

तुरिति[1] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः । उपयामित्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि मधवे मधुमाय चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते ॥ शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवाय त्वां गृह्णामि शुक्रशुचौ ग्रीष्ममासौ शुच शोषण इत्यस्य धातोः । नभसे श्रावणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबा-

गृहीतोस्यूर्जेत्वोपयामगृहीतोसि सहसेत्वोपयामगृहीतोसि सहस्यायत्वोपयामगृहीतोसि

तपसेत्वोपयामगृहीतोसि तपस्यायत्वोपयामगृहीतोस्यꣳहसस्पतयेत्वा ॥ ३० ॥

हुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्त्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा जक्शब्देन शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च ॥ का० त्रयोदशं गृह्णीयादित्यनुपयामगृहीतोस्यंहसस्पतये त्वेति[2] । इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः ॥ हे ग्रह त्व-

१—८,१३,१-४ । २—८,१३,१८ ।

सुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः। अंहः पापं तस्य पतिः। मलमासत्वा द्वयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांहतिर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगति-वशेन जायते ॥ ३० ॥

का० ऐन्द्राग्नं गृह्णाति[१]। प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति मलोपश्च। किंभूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणवो

इन्द्राग्नी आगतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता।

उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

ऽपीति[२] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते। किञ्च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वांशं पातं पिबतम्। पिबादेशाभावश्छान्दसः। किंभूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम उपयामेन ग्रहेण गृहीतोसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एषत इति सादनम्। एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

१——९,१३,१०। २——निरु० २,२२।

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वोकदृष्टा। अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः। ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे॥ ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः। घेत्यनर्थको निपातः। तस्य संहितायामृचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः। ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यतइत्यनुषक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति[1] यास्कोक्तेरानुषक्शब्दे नानुपूर्व्यमुच्यते। किञ्च येषां यज्वनां युवा जरा-

आघा येऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रो युवा सखा।

उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यान्त्वैष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यान्त्वा॥ ३२॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत। दाश्वासो दाशुषः सुतम्।

उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥ ३३॥

मृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन गृहीत त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि॥ सादयति हे सोम एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि॥ ३२॥

का० वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वोमास इति[2]। अध्वर्यौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशादाच्छ-

1—निरु० ६,१४। 2—९,१४,१।

क्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः विश्वे देवाः यूयमागत आगच्छत । किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः । अवतीर्थीमा ऋचितारः अवितारो वावनीया वेति[1] यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्मक्प्रत्ययः सम्प्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा भ्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान् पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना निपातः ॥ हे सोम त्वं सुपयामिन

विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्निषीदत ।

उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणएव विकल्पेनाम्नाता । हे विश्वे देवासो यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः ॥०॥ अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयान् गृह्णातीति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह ॥ का० मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति[2] । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् ।

१—निरु० १२,३० । २—१०,१,१४ ।

ऐन्द्राग्नमरुत्वतीयत्रयस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः। मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सम्बोधनं हे मरुत्वः। मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम्। मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब। कथं पातव्यस्तत्राह यथा शार्याते शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब। शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति[1] श्रुतिः। किञ्च हे शूर वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शिनस्तव शर्मन्

इन्द्रमरुत्वइहपाहिसोमंयथाशार्यातेअपिबःसुतस्य। तवप्रणीतीतवशूरशर्मन्नाविवासन्तिकवयःसुयज्ञाः।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वतएषतेयोनिरिन्द्रायत्वामरुत्वते ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तंवृषभंवावृधानमकवारिन्दिव्यᳪशासमिन्द्रम्। विश्वासाहमवसेनूतनायोग्रᳪसहोदामिहतᳪहुवेम।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वतएषतेयोनिरिन्द्रायत्वामरुत्वते। उपयामगृहीतोसिमरुत्वान्त्वौजसे ॥ ३६ ।

सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्य्यार्थः॥ उपयामेन सोम त्वं गृहितोसि मरुत्वत-इन्द्राय त्वां गृह्णामि॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि॥ ३५॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह। का० वग्निना मरुत्वतीयगृहणं मरुत्वन्तमिति[2]। रिक्तेन पात्रेण समस्तमरुत्वतीयगृहणम्। तृचा-

[1] — ४,१,३,२। [2] — १०,३,६।

अविवक्षादीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः । ह्वेञः अपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्गणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्वर्धयति वा वावृधानस्तम् बहुलं छन्दसीति वर्धतेः शानचि जुहोत्यादिवत् श्लुः श्लाविति द्वित्वम् । अकवारिं कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः । यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः प्रशासकस्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वसाट् तम् । नूतनाय अवसे रक्षणाय उग्रं उद्गूर्णं शस्त्रं यस्य तम् । सर्वेषामुत्कृष्टं शासनं यस्य तम् सर्वान्स्वदेशाद्विनाशयन्तम् । विश्वासाहं विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहवहामिति विण् यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् ।

सजोषाइन्द्रसगणोमरुद्भिःसोमम्पिबवृत्रहाशूरविद्वान् । जहिशत्रूँ२॥रपमृधोनुदस्वाथाभयङ्कृणुहिविश्वतोनः ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वतएषतेयोनिरिन्द्रायत्वामरुत्वते ॥ ३७ ॥

नवीनाय प्रकाराय इदानींतनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवज्रम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसइति[१] । ओज इति बलनाम[२] स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन गृह्येण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

तृतीयमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वद्देवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय गृह्य मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ।

सजोषा इन्द्रेति मरुत्वां इन्द्रेति ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाग्भः स्तोमे वाचस्तोमास्त्वार इति[३]

१——१०,३,३ । २——निघ० २,९,१ । ३——२२,६,२४ ।

कात्यायनोक्तेः। मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च। हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिब किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन् प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः सत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः। यद्वा त्वं वृत्रं हनिष्यसीति अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः। विद्वानितमर्थं जानानः ततः सोमं पीत्वा अथ त्वादीन् जहि मारय किञ्च मृधः सङ्ग्रामान् अपनुदस्व। नुद प्रेरणे। युद्धं निवर्तयेत्यर्थः। दीर्घादटि समानपाद इति अत्र नितिति नस्य रुत्वं पूर्वस्य सानुनासिकत्वम्। यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व अत्र नितरस्यानुषङ्गः ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः। एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं तणुहि कुरु अज

मरुत्वाँ२ऽइन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय। आ सिञ्चस्व जठरे मध्वऽऊर्मिं त्वँ राजासि प्रतिपत्सुतानाम्।

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३८ ॥

करवे स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ अत्र नपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति तत्र पूर्वस्य अकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। किमर्थं मदाय हर्षाय रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति। किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः। वृषभः वर्षिता जलानाम्। किम्भूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात्स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्थदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति षत्वम्। कथं पिबेत्यत आह मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व। अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः। सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानां

प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्येते इति प्रतिपद्द्वयम् ॥ उपयाम एव ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

का० माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाँ२ इन्द्र इति[1]। यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः। इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे वर्द्धते वर्धते। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः। किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथाभि नृवत् मनुष्यवत् आक्रयमान आगच्छति यद्वा नृवत् मनुष्यवत् चर्षणिप्राः चा समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीति चर्षणिप्राः। प्रापूरणे क्विप्। यथा राजा अमात्यादिमनुष्यः सेव

महाँ२ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

कामभीष्टकामैः पूरयति तद्वत्[2] उतापि च द्विबर्हाः बृहि वृद्धौ बर्हणं बर्हः बृंहेः असुन् प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्य स द्विबर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च। तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः। अमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वेति[2] यास्कोक्तेः। यद्वा सहोभिः शत्रुबलैरमितः अप्रमितोऽनुपहिंसित इत्यर्थः। डु मिञ् प्रक्षेपे। मिञ् हिंसायाम्। ह्रस्वस्य वा प्रयोगः। पूर्वपदे माङ् माने सर्वत्र निष्ठान्तत्वमापन्नम्। तथा अस्मद्र्यक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना द्र्यादेशः अञ्चतौ

१—१०,३,१०। २—६,१६।

परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्रादेशः उगिदचामिति प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः। स वर्द्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु। लोडर्थे लुङ् अडभावश्छान्दसः। कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि॥ ३९॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा। माहेन्द्रग्रहणएव विकल्पेन विनियुक्ता। य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य

महाँ२ऽइन्द्रोयऽओजसापर्ज्जन्योवृष्टिमाँ२ऽइव। स्तोमैर्वत्सस्यवावृधे।

उपयामगृहीतोसिमहेन्द्रायत्वैषतेयोनिर्म्महेन्द्रायत्वा॥ ४०॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंवहन्तिकेतवः। दृशेविश्वायसूर्य्यँ२स्वाहा॥ ४१॥

स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वृद्धे वर्धते। कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान्। कइव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षं मेघो धाराबलेन महान्वर्धते॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ४०॥

का० शालाद्वार्यं दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धं हिरण्यं हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति[1]। वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः पादः समार्णः। उ निपातः

१——१०,२,४-५।

पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे। केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्य्यं देवमुद्वहन्ति। देवो दानाद्द्योतनाद्वेति[1] यास्कः। किम्भूतं सूर्य्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। दृशे विश्वाय चेति तुमर्थे निपातः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

का० चित्रन्देवानामिति द्वितीयामिति[2]। चतुर्गृहीतेन आलाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। परापररूपेण स्थितः सूर्य्यैव स्तूयते सूर्य्यः चित्रमाश्चर्य्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्त इत्याश्चर्य्यम्। किम्भूतः सूर्य्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुख-

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षꣳसूर्य्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चस्वाहा॥ ४२ ॥

माश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः। तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्य्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य्यं उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः। एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी। यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्य्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

१——निरु० ७,२०। २——१०,२,६।

का० आग्नीध्रीयेऽग्नै नयेति[1]। आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति ॥ का० अयं न इत्यपरामिति[2]। द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति। इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये[3] व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

का० सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा वहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति[4]। दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते। नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजवयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥४३

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥४४

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु। ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा विस्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥४५

पूर्वैव। पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जग्मुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वै रूपैराजग्मुरिति[5] मन्त्रस्य निदानम्। हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वं हि स्वरूपमागच्छतीति भावः। किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वा युष्मान्विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति[6] श्रुतेः। किम्भूतस्तुथः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः। किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य

१—१०,२,७। २—१०,२,८। ३—३६,३७ का०। ४—१०,२,१०। ५—४,३,४,१४। ६—४,३,४,१५।

था मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम[1] चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपदलोपः ॥ का० सदो गच्छति वि स्वरिति[2] । दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणाः अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० प्रेक्षते तस्य सदस्यानिति सदस्यान्[3] । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यसइति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्णा अधिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

का० ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति[4] । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति । ब्राह्मणदैवत्यम् । अहमद्या-

ब्राह्मणमद्य विदेयम्पितृमन्तम्पैतृमत्यमृषिमार्षेयꣳ सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥४६॥

स्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय विद्लृलाभे । किम्भूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसो वृद्धिः मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्मता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः सम्मताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० उपविश्य

१——निघ० १,२,२ । २——१०,२,१७ । ३——१०,२,१८ । ४——१०,२,१९ ।

हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्दाता इति[1]। अस्मै आग्नीध्राय। दक्षिणादेवत्यम्। हे दक्षिणा यूयमस्मद्दाताः। रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान् प्रति गच्छत। तानित्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

का० अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति[2]। अध्वर्युप्रतिस्थाताराविति शेषः। हिरण्यदैवतम्। हे हिरण्य वरुणोऽग्नये-

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यम्प्रतिग्रहीत्रे। रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यम्प्रतिग्रहीत्रे। बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि वयो मह्यम्प्रतिग्रहीत्रे। यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यम्प्रतिग्रहीत्रे ॥४७॥

ऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः। अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः॥ का० रुद्राय त्वेति गामिति[3]। गां प्रतिगृह्णीतः। गोदेवत्यम्। हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा

१——१०,२,२०। २——१०,२,२८। ३——१०,२,२९।

एधि मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव। दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः॥ का० बृहस्पतये त्वेति वास इति¹। वस्त्रं गृह्णीतः। वासोदैवत्यम्। हे वासो बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वञ्च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव॥ का० यमाय त्वेत्यश्वमिति²। हयं गृह्णीतः। अश्वदैवतम्। हे अश्व यमरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तद्दाता पशुर्वा सन्ततिद्वारा भव॥ ४७॥

कोऽदात्कस्मा॑अदात्कामोऽदात्कामा॑यादात्। कामो॑ दाता काम॑: प्रतिग्रहीता कामै॒तत्ते॥ ४८॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः॥

का० कोऽदादित्यन्यदिति³। अन्यदन्नौदनतिलादि गृह्णीतः॥ कामदैवत्यम्। दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति। को नरोऽदाद्दत्तवान् कस्मै नरायादात्। प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह। कामोऽदात्कामायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात्। एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता मान्यः। हे काम एतद्द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्॥ ४८॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः॥ ७॥

१——१०,२,३०। २——१०,२,३१। ३——१०,२,३२।

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का० प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्यानमु जुहोत्वग्रत्तराधं इति[1] । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० शेषꣳशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति[2] । द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० समासिच्य तेनापि दधाति विष्ण उरुगायेति[3] । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति ॥ विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम् एष सोमस्ते

उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णउरुगायैषतेसोमस्तꣳरक्षस्वमात्वादभन् ॥ १ ॥

कदाचनस्तरीरसिनेन्द्रसश्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमघवन्भूयइन्नुतेदानन्देवस्यपृच्यतआदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

त्वदर्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम् सोमरक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्नुयुः मा हनुः रक्षांसीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

का० आदित्यग्रहं गृह्णाति सꣳस्रवेभ्यः कदा चनेति[4] । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किन्तु

१——९,९,१५ । २——९,९,२० । ३——९,९,२१ । ४——१०,४,४ ।

दाशुषे षष्ठार्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चसि सेवसे कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन्नन-विन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयतइति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया सम्बध्यते। यजमानेन दत्तं हवि-स्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते॥ २॥

का० अपगृह्य पुनः कदा चनेति[1]। धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात्॥ कदाशब्दः कालवाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे। हे आदित्य त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि। युच्छ प्रमादे न प्रमा-द्यसीति काकुः। उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन्न कदाचिदालस्यं करोषीति भावः। यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि। किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि। किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति

कदाचनप्रयुच्छस्युभेनिपासिजन्मनी। तुरीयादित्यसवनन्तइन्द्रियमातस्थावमृतन्दिव्यादित्येभ्यस्त्वा॥ ३॥

विभक्तिलोपः। ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि। एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः॥ यद्वास्या ऋचोर्थान्तरम् प्रशब्दो निषेधे चन-शब्दोप्यर्थे। हे आदित्य त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि। तृतीय-मित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य ते तव यत्तृतीयं सवनं तस्मिन्दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणम-मृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम्॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो अर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ३॥

[1] १—१०,४,५।

का० दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति[1] । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा आदित्ये भक्ष्वेति यजुः। यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्या यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं या सुमतिः शोभन-बुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी अवहत्यात् आवर्ततताम् । बहुलं छन्दसीति वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः द्वित्वं च । किंच अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतइति

यज्ञोदेवानाम्प्रत्येतिसुम्नमादित्यासोभवतामृडयन्तः । आवोर्व्वाचीसुमति

र्वृत्त्यादꣳहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

वरिवोवित् अतरन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम आदितेयेभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

का० उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादितेयेति[2] । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदितादेवतयम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धन मस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपश्छान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य एष पातवस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम

[1] —— १०,४,६ । [2] —— १०,४,७ ।

तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृप्तौ तृप्तिं कुरु बहुलं छन्दसीत्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥ का० अदस्मै नर इतेत्यमवेक्षते पत्नीति[1] । पत्नीन् पूतक्रतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ऋत्विग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुब्लोपश्छान्दसः आशिषां दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन । श्रदिति सत्यनामसु[2] पठितम् । तप्तनप्तनथनाश्चेति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । श्रद्धां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सम्भजनीयं

विवस्वन्नादित्यैषतेसोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व । अदस्मैनरोवचसेदधातनयदाशीर्दादम्पतीवाममश्नुतः ।

पुमान्पुत्रोजायतेविन्दतेवस्वधाविश्वाहारपएधतेगृहे ॥ ५ ॥

यज्ञफलमश्नुतः प्राप्नुतः । किं च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अथेत्यर्थः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीया । राजाहःसखिभ्यष्टजिति प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति[3] यास्कः ॥ आशीर्दा

१——१०,५,४ । २——निघ० ३,१०,२ । ३——निरु० ४,२१ ।

आशिषः दातारौ इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

का० भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति[१] । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्छान्दसः । वामम् श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥६॥

हि यस्मादयानया नलोपश्छान्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयइति शेषः क्षयो निवासइत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यह्नो नामसु[२] पठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम[३] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम[४] चनोऽन्नं धत्तइति

१——१०,५,१३ । २——निघ० १,९,११ । ३——निघ० २,१,२१ । ४——निघ० ६,१६ ।

चनोधाः अन्नस्य धारायता। अभ्यास भूयांसमर्थं मन्यन्तइति[1] यास्काः यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किञ्च यज्ञं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शआदित्वादच् ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

का० अभचितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति[2]। अभचितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महा-

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधाऽअसि चनो मयि धेहि। जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे॥ ७

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः॥ ८

वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः। वैश्वदेवम्। हे वैश्वदेव ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा। तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि। विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः। प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति[3] श्रुतेः। गृहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् गृहस्य प्राणत्वम्। यस्मादीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः। नम इत्यन्ननाम[4] प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष इति[5] श्रुतेः। बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते व्याख्यातम्॥ ८॥

१—निरु० १०,४२। २—१०,६,२। ३—४,४,१,१४। ४—निघ० २,७,२२। ५—४,४,१,१४।

का० उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति। उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति। सोमदेवतम्। हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम। किम्भूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य। तथा इन्दोः उन्दी क्लेदे उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः। तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य॥ का०

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२ऋध्यासम्। अहम्परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षन्तदु मे पिताभूत्। अहꣳ सूर्य्यमुभयतो ददर्शाहन्देवानाम्परमङ्गुहा यत्॥ ९॥

प्रचरणीशेषेण श्रौपात्विनमहं परस्तादितिº। प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पात्नीवतग्रहं मिश्रयेत्। प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप्। अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति। अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तान्भूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः। यदन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहंधारिणो मम पिताभूत् पितृवत् पालकं भवति। अहं परमात्मरूपः सन्नुभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि। देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि॥ ९॥

१——१०,६,१७।

का० अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धं जुहोतीति[1] । पात्नीवतं गृहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति । अग्निदेवत्यम् । एचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना अग्ने शब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य प्लुतत्वम् । हे अग्ने हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ का० पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति[4] । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् । हे उद्गातः प्रजापतिः प्रजानां

अग्ना३इ पत्नीवन्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ।

प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा । हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवम्भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अश्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङुत्तमैकवचने ॥ १० ॥

का० द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति[3] । आग्रयणादिति शेषः । ऋक्सामदेवत्यम् । हे ग्रह त्वं

१——१०,६,१९ । २——१०,७,३ । ३——१०,८,१ ।

हरिर्हरितवर्णोऽसि हरी रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतस्त्वासि । किम्भूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति[1] श्रुतेः ॥ का० धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति[1] । हारियोजने भ्रष्टयवाभिदध्यात् । धानादेवत्यम् । सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

का० यस्तेऽश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति[2] । सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणाघ्रायोत्तरवेदौ

यस्तेऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य तऽइष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदेवत्यम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः । षणु दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तद्दैतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

का० शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति[4] । षट् षडूपशकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्युः । षडाज्यान्यग्निदेवत्यानि । हे शकल

१——४,४,३,६ । २——१०,८,२ । ३——१०,८,५ । ४——१०,८,६ ।

य देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम्। मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि। पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि। आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि। एनस एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि। किञ्च विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वकस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्यैनसोवयजनमसिमनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसिपितृकृतस्यैनसोवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोवयजनमस्येनसएनसोवयजनमसि। यच्चाहमेनोविद्वांश्चकारयच्चाविद्वांस्तस्यसर्वस्यैनसोवयजनमसि ॥ १३ ॥

संवर्चसापयसासन्तनूभिरगन्महिमनसासꣳशिवेन। त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्वोयद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का० अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवनयन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति[1]। पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। व्याख्यातापि[2] व्याख्यायते। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लिङि पादादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति मस्य नकारः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते। तनूभिरङ्गसामर्थ्यैः शरीरावयवैः समगन्महि। शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि

१—१०,८,७। २—२ अ० २४ क०।

विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम् । लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

का॰ समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति[१] । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसञ्ज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् । तत्राद्यः । विश्वेदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा । समितुरुपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मघवन्धनवन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि सन्नयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा सन्नेषि । व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने

समिन्द्रणोमनसानेषिगोभिःसꣳसूरिभिर्म्मघवन्त्सꣳस्वस्त्या ।

सम्ब्रह्मणादेवकृतंयदस्तिसन्देवानाꣳसुमतौयज्ञियानाꣳस्वाहा ॥ १५ ॥

संवर्चसापयसासन्तनूभिरगन्महिमनसासꣳशिवेन । त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्वोयद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

नेषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च सन्नेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन सन्नेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सन्नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्व मस्मानेवं मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुत मस्तु ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता ॥ १६ ॥

१——१०,८,११ ।

अथ तृतीयः। धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप्। धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्धविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम्। किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः। क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञाया मिति कर्तरि क्तिच् प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः। किम्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता। किम्भूतोग्निः देवः दीप्यमानः। किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह

धातारातिः सवितेदञ्जुषन्ताम्प्रजापतिर्निधिपादेवोऽअग्निः।

त्वष्टाविष्णुः प्रजयास(ग्ं)रराणायजमानायद्रविणन्धातस्वाहा॥ १७॥

सुगावोदेवाः सदनाऽअकर्म्म यऽआजग्मेद(ग्ं)सवनञ्जुषाणाः। भरमाणावहमानाहवीग्ंष्यस्मेधत्तवसवोवसूनिस्वाहा॥१८

संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः तस्य तेनाल्लोपाभावः। स्वाहा एतेभ्यः सुहुत मस्तु॥ १७॥

अथ चतुर्थः। देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः। हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि

वय मकर्म अकार्षं कृतवन्तः। सुदुरोरधिकरण इति सु उपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः। करोतेश्च्लिलोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम्। किञ्च हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत। किंकृत्वा यूयं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्णन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमी मन्त्रः। आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति। हे अग्ने हे देव दीप्यमान उशतो हवींषि कामयमानान् यान् देवान् त्वं मावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति सधादेशः। किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः

याँ२आवहऽउशतो देवदेवाँस्तान्प्रेरयस्वेऽअग्ने सधस्थे। जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्वेसुं घर्मꣳस्वरातिष्ठतानुस्वाहा॥१९

घस्लृ अदने घसुश्चेति क्वसुः घस्लेकाजाद्घसामिति इडागमः सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः। तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वतिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र स्थानं सन्ति तांस्तानन्वतिष्ठतेत्यर्थः। छन्दसि परेऽपीति अनोः क्रियापदात्परत्वम्। स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

अथ षष्ठः। आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति। हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवाना माह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वय मवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणादृत

स्वसधक् सम्रद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋघ्नोतीति ऋधक् ऋध्नुवन्यज्ञं समर्धयन् सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः। यजतेश्लिलोपि यकारस्य छान्दसं रुत्वम्। उतापि च ऋधक् ऋध्नुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः। स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन्यज्ञं समाप्तमवगच्छन् उपयाहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु॥ २० ॥

अथ सप्तमः। वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा। व्याख्यातापि उच्यते(२,२१)। कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपा-

वयꣳहि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्स्वाहा॥ २०॥

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः॥ २१॥

चलइति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृश हे देवाः गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ गायते मन्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत। एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्दत्तं दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय॥ २१॥

अथाष्टमः यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान एषो यनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

यज्ञयज्ञङ्गच्छयज्ञपतिङ्गच्छस्वांयोनिङ्गच्छस्वाहा । एषतेयज्ञोयज्ञपतेसहसूक्तवाकस्सर्ववीरस्तञ्जुषस्वस्वाहा ।२२

माहिर्भूर्मापृदाकुः । उरुꣳहिराजावरुणश्चकारसूर्य्यायपन्थामन्वेतवाउ ।

अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् । नमोवरुणायाभिष्ठितोवरुणस्यपाशः ॥ २३ ॥

का० कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति[१] । यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेतुभे विस्रंस्य चात्वाले क्षिपेत् ॥ रज्जुदैवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का० उरुꣳ हीति वाचयतीति[२] । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उ-शब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतु मनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं

१——१०,८,१३ । २——१०,८,१५ ।

चकार च अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः। तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभक्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः। किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोद्घाटनेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादिना क्विबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवक्ता निवारयिता विच्छेद्येत्यर्थः निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः। ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः। अन्वे तवै प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धधातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना क्रमात्तवैतवेप्रत्ययौ॥ का० नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति[1]। अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्यजमानं वाचयेत्॥ वारुणं यजुः। वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्मात्र बन्धनसमर्थस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः॥ २३॥

अ॒ग्नेरनी॑कम॒प आ वि॑वेशा॒पां नपा॑त्प्रति॒रक्ष॑न्नसु॒र्य॑म्। दमे॑दमे स॒मिधं॑ यक्ष्यग्ने॒ प्रति॑ ते जि॒ह्वा घृ॒तमुच्च॑रण्य॒त्स्वाहा॑ ॥२४॥

का० अस्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति[2]। अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात्॥ अग्निर्देवता त्रिष्टुप्। अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्न इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त्वसङ्गत मतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम्। हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपात्स्वरूप मनीकं मुख मप उदकान्याविवेश अभिमुखेन प्रविवेश हे अग्ने स त्वं दमे दमे हे अग्ने यस्य तवाग्नेः असुर्यं मसुरैः हतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन् सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गतं कुरु यजतिः सङ्गतिकरणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः। ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उत्पुतास्तु।

१——१०,८,२१। २——१०,८,२२।

स्वाहा सुहुतमस्तु। दमे-दमे इति वीप्सावभमेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति। उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थेऽन्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥ २४ ॥

का० समुद्रे तइति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति[1]। गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा। अन्तर्वर्तमानो तच्छब्दो हृदयेन सम्बध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहूदकेषु जलमध्ये तिष्ठते वर्ततइति वा शेषः। तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः। यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

देवीराप एष वो गर्भस्तꣳ सुप्रीतꣳ सुभृतम्बिभृत। देव सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छञ्च वक्ष्व परि च वक्ष्व ॥ २६ ॥

त्वां संविशन्तु। किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेमः स्थापयामः। विदधतिः स्थापनार्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

का० देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतइति[2]। ऋजीषकुम्भं सूक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वार्धमब्दैवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम्। हे देवीर्देव्यः हे आपो वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत। किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम्। इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते

1—10,9,1। 2—10,9,2।

तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्षु वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्षु च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीरिति शेषः। तस्मिन्नः श्मश्चेधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपायेति¹ श्रुतिः। वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तङि श्यपि लुप्ते रूपं वक्ष्विति ॥ २६ ॥

का० अवभृथेति मज्जयतीति²। ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदैवतम्। अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। चुपि मन्दायां गताविति धातोः। यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्देवतनामकै-

अवभृथनिचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः।

अवदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहिदेवानाꣳसमिदसि ॥ २७ ॥

रस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविःस्वामिषु कृत मेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि। देवः सुरे धने राज्ञि देव आख्यात मिन्द्रिय मित्यभिधानात्। तथा मर्त्यैर्मनुष्यै रस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थं मागतेषु कृत मवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यह मवायासिष मित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्त मेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गच्छेति भावः। किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रिषः वधात् पाहि अस्मान् पालय। रिष वधे क्विप्। किम्भूतात्त्रिषः पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा। रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना वनिप्। विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं माभूदित्यर्थः ॥

१——४, ४, ५, २१। २——१०, ९, ३।

समिदसीति । स्नानानन्तर माहवनीय मेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां सम्बन्धिनी समित् इन्धन मसि । यज्ञा । देवभूताना मस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

॥ इतः पर मनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

का० निरूह्यमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति१ । यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भ मभिमन्त्रयेत ॥ अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाचराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु । एजृ कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि

एजतुदशमास्योगर्भोजरायुणासह । यथायंवायुरेजतियथासमुद्रएजति । एवायन्दशमास्योअस्रज्जरायुणासह॥२८

यस्यैतेयज्ञियोगर्भोयस्यैयोनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यह्रुतायस्यतम्मात्रासमजीगमꣳस्वाहा ॥ २९ ॥

सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् स्रंसताम् निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्येव निर्गमन माशास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति२ श्रुतेः । स्रंस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति तिपि लुप्ते वावसान इति सस्य दत्वे अभिहिता मिति नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

का० अवदानान्यनुजुहोति यस्यै तद्इति३ । वशावदानानि हुत्वा गर्भरसं जुहुयात् । वशादेवत्यानुष्टुप् हे वशे यस्यास्ते तव

१—२५,१०,७ । २—४,५,२,४ । ३—२५,१०,११ ।

गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्व्येत्यादिना इति निपातः सुवर्णमयो मन्त्रेण क्रियतइत्यर्थः। तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः। यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता। ह्रृ कौटिल्ये ह्रृ ह्वरेश्छन्दसीति ह्रुरादेशो निष्ठाया मकुटिलानि अस्खलितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि। गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः॥२९॥

का० स्विष्टकृत मनुजुहोति पुरुदस्म इति[1]। प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरस मवदायाध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात्। गर्भदैवत्यं यजुः इन्द्रुरूपेण गर्भः स्तूयते। इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्व मानञ्ज व्यक्तीकरोतु। अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् तस्मान्नुड्द्विहल इति नुडागमः। विशेषणैर्महिमान माह कीदृश इन्दुः पुरुदस्मः पुरु

पुरुदस्मोविषुरूपऽइन्दुरन्तर्म्महिमानमानञ्जधीरः। एकपदीन्द्विपदीन्त्रिपदीञ्चतुष्पदीमष्टापदीम्भुवनानुप्रथन्ताᳬस्वाहा॥३०

मरुतोयस्यहिक्षयेपाथादिवोविमहसः। ससुगोपातमोजनः॥ ३१ ॥

दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवम्भूतं महिमान मानञ्जेत्यर्थः। एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु। विशेषणैः प्रख्याति माह कीदृशीम् एकपदी मेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्ता मुपयड्ढोमैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्ता मिति सम्बन्धः। स्वाहा सुहुत मस्तु॥ ३० ॥

[1] —२५,१०,१५।

का० समिष्टयजुरन्ते ग्रामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्नरुत इत्यस्वाहाकृत्येति[१]। समिष्टयजुर्होमान्ते ग्रामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः। मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा। हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः द्व्यचोऽतस्तिङ इति सूत्रेण। हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्रक्षितानां भयं नास्तीत्यर्थः॥ ३१॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिः॥ ३२॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी। अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना।

का० मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति[२]। ग्रामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत्॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतम्। मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम्॥ ३२॥ ॥

॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक्(३७)॥ ॥ का० प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ

१——२५,१०,१८। २——२५,१०,१८।

युक्ता होति वेति[१]। प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरं माहेन्द्रमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृह्णीयात्। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा। हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा नयोलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह। इन्द्राह्वानं श्रुत्वाश्वनियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम्। किञ्च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मदयज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना। वग्नुरिति वाङ्नामसु[२] पठितम्। वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन। हे

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा। अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर।

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः। सादयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्मधुच्छन्दोदृष्टा। हे इन्द्र हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा। वृष सेचने। वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा। षपूर्वस्य निगम इति दीर्घा-

१—१२,५,२। २—निघ० १,११,२५।

भावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः। अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरा ऋग्यजुःसामलक्षणानां वाचा सुपश्रुतिं सुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः। वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः। उपयाम एष ते एते व्याख्याते। अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः॥३४॥

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आयय्याहेन्द्रमिद्धरीइति गृह्णोत्वेति कठसूत्रोक्तेः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा। इत एवार्थं हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः। च पुनः

इन्द्रमिद्धरीवहतोप्रतिधृष्टशवसम्। ऋषीणाञ्चस्तुतीरुपयज्ञञ्चमानुषाणाम्।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिने॥ ३५॥

यस्मान्नजातःपरोअन्योअस्तियआविवेशभुवनानिविश्वा।

मानुषाणां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः। किंभूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम्। उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ३५॥

का॰ उपस्थायेनं यस्मान्न जात इति। षोडशिग्रह मुपतिष्ठेत्। इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा। परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि

भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयप्रकाशकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषा मुज्जीवनं करोतीत्यर्थः। येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इत्यादिश्रुतेः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति[1] स्मृतेश्च। किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः। तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिः प्रजया सᳬं रराणस्त्रीणि ज्योतीᳬंषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम्।

तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति। षोडशिग्रहं भक्षयेत्। इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुरन्ता अन्त्यपादो द्वादशार्णो सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा। हे षोडशिग्रह तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममयं प्रथमं भक्षं चक्रतुः। तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः। किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति[2] श्रुतेः। तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहं भक्षयामि

[1]——भग० गी० १५,१२। [2]——५,१,१,१३।

सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता भवतु तृप्यर्थानां करणे षष्ठी वेति सोमशब्दात्षष्ठी । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

॥ इति षोडशियागः सम्पूर्णः ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ ॥ का० पृष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृश्रमित्यन्वहमेकैकम् अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षश्च यजमानैरिति[1] । अस्ति कश्चित्पृष्ठ्यः षडहाख्यः क्रतुः स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् ।

अग्ने॒ पव॑स्व॒ स्वपा॑ अ॒स्मे वर्चः॑ सु॒वीर्य॑म् । दध॑द्र॒यिं मयि॒ पोष॑म् ।

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्य॒ग्नये॑ त्वा॒ वर्च॑स ए॒ष ते॒ योनि॑र॒ग्नये॑ त्वा॒ वर्च॑से ।

अग्ने॑ वर्चस्वि॒न्वर्च॑स्वाँ॒स्त्वं दे॒वेष्व॑सि॒ वर्च॑स्वान॒हं म॑नु॒ष्ये॑षु भूयासम् ॥ ३८ ॥

तत्र प्रथमो यथा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ सप्तार्णौ पादौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष तदिति द्वे यजुषी । हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् । किम्भूतस्त्वं स्वपाः । अप इति कर्मनाम[2] । शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन् स्थापयन् सन् पोषं पुष्टिं

१——१२,३,१-२ । २——निघ० २,१,१ ।

पुरुषपश्वादिहृष्टिं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः। उपयामयतीतुपयामो गृहः हे सोम तेन त्वं गृहीतोऽसि हे गृह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः। सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः॥ अथ यजमन्त्रः। हे वर्चस्विन्विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासं भवेयम्॥ ३८॥

द्वितीयोतिगृाग्रग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्या गायत्री कुत्सदृतिदृष्टा यजुरन्ता। हे इन्द्र त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्थानादुत्थित्वा सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः ट्वेपृ कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा स्नात्वादयश्चेति निपातः। किम्भूतं सोमं

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः। सोममिन्द्र चमूसुतम्। उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे। इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासम्॥ ३९॥

चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुत मभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशात्त्वं कम्पितवानित्यर्थः॥ हे ग्रह त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः ओजसइन्द्राय सादयामि॥ अथ यजमन्त्रः। हे इन्द्र हे ओजिष्ठ ओजो बल मस्यास्तीत्योजस्वी। अस्मायेत्यादिना विनिप्रत्ययः अत्यन्त मोजस्वी ओजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् प्रत्ययः। विन्मतोर्लुगिति इष्ठनि परे विनि लोपः। टिलोपश्च। तत्सम्बोधनमोजिष्ठ। अतिबलयुक्त त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्ये ऽहं ओजिष्ठोऽतिबलो भूयासम्॥ ३९॥

तृतीयोतियामामन्त्र:। सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता। दृशेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङादेशे ऋदृशोऽङि गुण इति प्राप्ते च्छन्दसि बहुलमिति ... विभाषा बहुलं छन्दसीति दृशेरुत्तरस्य मिबादेशस्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभाव-श्छान्दस: अदृश्रमिति रूपम्। अर्मेघि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यामि दृष्टव्य महष्नन्ते त्वर्थ। वीत्युपसर्गोऽत्रैमित्यनेन सम्बध्यते। विदुरिति ... पठितम्। अस्य सूर्यस्य केतव: प्रज्ञापितव: सर्वपदार्थज्ञानकर्त्तो रश्मय: किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुवत्यापि यदृच्छा विविधाद्दृश्यन्त सूर्यकरा: सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थ:। तत्र दृष्टान्त: भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा

अदृश्रमस्यकेतवोविरश्मयोजनाँ२॥अनु। भ्राजन्तोअग्नयोयथा। उपयामगृहीतोसिसूर्य्यायत्वाभ्राजायैषतेयोनि:

सूर्य्यायत्वाभ्राजाय। सूर्य्यभ्राजिष्ठभ्राजिष्ठस्त्वन्देवेष्वसिभ्राजिष्ठोहम्मनुष्येषुभूयासम्॥ ४० ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंवहन्तिकेतव:। दृशेविश्वायसूर्य्यम्।

जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत्। हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय त्वा गृह्णामि। सादयति एष तव योनि: भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि। तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्र:। अत्यन्तं भ्राजी भ्राजिष्ठ: हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान् भूयासम्॥ ४० ॥ इति द्वादशाह:॥

का० उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति[1]। गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशुपाशस्यादूर्ध्वमतिग्राह्य

[1]—निरु० ३,८,१। [2]—१२,१,११।

ग्रहणं कार्यम्। सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति। किमर्थं विश्वाय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

का० हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरे द्रोणकलशमिनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति[१]। गर्गत्रिरात्राद्यवहीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत्। गोदेवत्या महाप ङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा

उपयामगृहीतोसि सूर्य्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्य्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

आजिघ्र कलशम्मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः। पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

अष्टाक्षरषट्पादा। महीति गोनाम[२]। हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं कुरु किञ्च हे धेनो इन्दवः सोमाः त्वा त्वां माविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु। किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्तस्व। या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तदीदृशमेव धुक्ष्व पुनर्देहि दुहिर्दानार्थः। किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छतादित्यर्थः। तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

१—१३,४,१९। २—निघ० २,११,५।

का० इडे रन्तइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति[1]। पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत्। गोदेवत्या प्रस्तार-पङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः। इडाते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या। रमयतीति रन्ता। ह्वयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हव्या ह्वयते आह्वयते सर्वैरिति वा हव्या। काम्यत इति काम्या मनुष्याणां एतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः। चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा। द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः। अदितिरदीनाऽख-ण्डिता। सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम। सर्तेरिति[2] यास्कोक्तेः। उदकशब्देनात्र क्षीरं मुच्यते। मही

इडे॒ रन्ते॒ हव्ये॒ काम्ये॒ चन्द्रे॒ ज्योतेऽदि॑ते॒ सर॑स्वति॒ महि॒ विश्रु॑ति। ए॒ता ते॑ अघ्न्ये॒ नामा॑नि दे॒वेभ्यो॑ मा सु॒कृतं॑ ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः। यो अ॒स्माँ२ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ ।

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसीन्द्रा॑य त्वा वि॒मृध॑ ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा वि॒मृधे॑ ॥ ४४ ॥

महती। विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः। न हन्तुं योग्या अघ्ना अहन्तव्या। तासां सम्बोधनानि हे धेनो एवम्भूते ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभन-कर्मकारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

का० ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति[3]। गवानयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भा-

1——१३,४,२० 2——निरु० ९,२६। 3——१२,२,१७।

दूर्ध्वं मेन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रमयम्। तत्राद्य:। इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा हे इन्द्र नोऽस्माकं मृध: शत्रून् सङ्ग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय। किञ्च पृतन्यत: नीचा यच्छ। पृतनां सङ्ग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मन: क्यजिति पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम्। पृतन्यत: सेना मिच्छत: शत्रूनीचा-न्यग्भूतान्यच्छ नियच्छ नीचैर्युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थ:। किञ्च यथान्योऽस्मानभिदासति। दसु उपक्षये। उपक्षयति तं शत्रु अधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घ:॥ हे ग्रह त्व मुपयामेन गृहीतोसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसङ्ग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष तव योनि: विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि॥ ४४॥

वाचस्पतिंविश्वकर्म्माणमूतयेमनोजुवंवाजेऽअद्याहुवेम। सनोविश्वानिहवनानिजोषद्विश्वशम्भूरवसेसाधुकर्म्मा।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाविश्वकर्म्मणएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाविश्वकर्म्मणे॥ ४५॥

अथ द्वितीय:। विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृश मिन्द्रं वाजे महाव्रतीयसञ्ज्ञावविषये यज्ञाख्येऽह्नि वयं हुवेम आह्व-याम किमर्थं मूतये भवनाय रक्षणाय। किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम्। तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुते:। तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम्। स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽवनायास्मद्र रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु-साध्विति सेवताम्। लेटोऽडाटावित्यडागमे इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति तिप इलोपे

ओषदिति रूपम्। किंभूतः सः विश्वशम्भुः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भुः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता। हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्मणे इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि॥४५॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः। इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् गायत्रदृष्टा। हे विश्वकर्मन् वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकं मवध्यं हन्तु मशक्यं मप्रतिभटं चाकरोः कृतवानसि। तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वं

विश्वकर्मन्हविषावर्धनेनत्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम्। तस्मैविशःसमनमन्तपूर्वीरयमुग्रोविहव्योयथासत्।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाविश्वकर्मणएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाविश्वकर्मणे॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोस्यग्नयेत्वागायत्रच्छन्दसङ्गृह्णामीन्द्रायत्वात्रिष्टुप्छन्दसङ्गृह्णामि

विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजगच्छन्दसङ्गृह्णाम्यनुष्टुप्तेभिगरः॥ ४७ ॥

वर्तिताद्यो मनुष्याः समनमन्त सम्यक् नताः यथा पचन्यर्थे यासुप्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूर्णबलो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आह्वयत इति विहव्यः असदभूत् तस्मादिमास्तस्मै नता इत्यर्थः। विश्वकर्मन् त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः। उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ४६ ॥

का० अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनꣳशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रच्छन्दस मिति प्रतिमन्त्र मुपयामः सर्वत्राविशेषादिति[१]। यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुग्रहीतस्तस्मिन् होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्त्रिस्त्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतन्मन्त्रेष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषञ्जनीयं सर्वत्रैवत्वादाम्नानस्येति सूत्रार्थः। तत्र प्रथमो मन्त्रः। अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि। हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वा मन्त्रयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि। द्वितीयो मन्त्रः। उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वा मिन्द्राय गृह्णामि। तृतीयो मन्त्रः। उपयाम० जगती छन्दो

त्रंशूनांत्वापत्मन्नाधूनोमिकुकूननानांत्वापत्मन्नाधूनोमिमन्दनानांत्वापत्मन्नाधूनोमिमदिन्तमानांत्वापत्मन्ना

धूनोमिमधुन्तमानांत्वापत्मन्नाधूनोमिशुक्रान्त्वाशुक्रआधूनोम्यह्नोरूपेसूर्य्यस्यरश्मिषु ॥ ४८ ॥

यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि। एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम्॥ का० अनुष्टुमद्दतुस्रेति[१]। एवं मन्त्रं पठेत्। अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम्। एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम अनुष्टुप्छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः। स्तुतौ यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः[२] ॥ ४७ ॥

का० धूनोत्यंशुभिस्त्रंशूनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति[३]। आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्यगृहस्थानि जलानि चालयेत्। एतदादीनि विश्वानि देवाना मित्यन्तानि सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि। हे सोम त्रंशूनाम् व्रजतो मेघस्योदरे प्रेरते ता त्रंशो

१——१२,५,१२-१५। २——१२,५,१७। ३——११,५,९,७। ४——१२,५,१०।

मेघोदरस्था आपस्तासां पतन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् । कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्तः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति । कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति । भन्दना: कल्याणकारिण्यः सुखयित्री वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् । मादयन्तीति मदिन्त्यः मत्वर्थं मदिन्त्यो मदिन्तमाः तमपि पुंवद्भाव: नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः नाद्घस्येति छान्दसो नुडागमः । अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेघ्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधाना मपां पतने त्वां धूनोमि । किञ्च शुक्रं

ककुभꣳरूपंवृषभस्यरोचतेबृहच्छुक्रःशुक्रस्यपुरोगाःसोमःसोमस्यपुरोगाः ।

यत्तेसोमादाभ्यन्नामजागृवितस्मैत्वागृह्णामितस्मैतेसोमसोमायस्वाहा ॥ ४९ ॥

शुद्ध मक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निर्गाभ्यालक्षणे जले त्वा माधूनोमि । किञ्च अह्नो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वा माधूनोमि ॥ ४८ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभ मिति महन्नामसु पठितम्[१] बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितु मर्हति । हे सोम ते त्वदीय मदाभ्य मनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० तस्मै तद्दति जुहोतीति[२] । अदाभ्यं जुहोति । सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु तत्सोम मेवैतत्सोमाय जुहोतीति[३] श्रुतेः ॥ ४९ ॥

१——निघ० ३,३,१९ । २——१२,५,१७ । ३——११,५,९,११ ।

का० अंशून् सोमे निदधात्युपांशु मिति प्रतिमन्त्रमिति[१]। मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानंशून् सोमे क्षिपेत्। तत्राद्यः। हे देव दीप्यमान हे सोम उशिक् कामयमानस्त्वं मन्वे: प्रियं पाथोऽत्र मपीहि अपिगच्छ। द्वितीयः। हे देव सोम वशो कान्तस्त्व मिन्द्रस्य प्रियं मत्रं प्राप्नु हि। अथ तृतीयो मन्त्रः। हे देव सोम अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियं मभिलषित मत्रं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातःसवन मिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवन मिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

उशिक्त्वन्देवसोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशीत्वन्देवसोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा

त्वन्देवसोमविश्वेषान्देवानाम्प्रियम्पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा। उपसृजन्धरुणम्मात्रे धरुणो मातरन्धयन्।

रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ षळोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः॥ का० माताद्यावंस्वारय्य्येह रतिरिति जुहोतीति[१]। सर्वेषु दीक्षितेष्वथ ... विसर्जन ... जुहुयात्। षड्दैवतं यजुः। हे गावो युष्मदीया रतिः रमध मिह यजमानेऽस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माकं मिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषोऽस्तु, स्वधृतिः स्वकीयाना मपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुत मस्तु॥ का० अपरा मुपसृजन्निति[१]। माताद्यावं

१——१२,४,१८। २——१२,४,१०। ३——१२,४,११।

एव द्वितीयाहुतिः। उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीया द्वादशार्णः सोष्णिक्। धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपं अडभाव आर्षः। किंभूतो धरुणः मात्रे धरुणम्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मातुः पृथिव्या धारयितारं मन्नि सुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् तदोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः। स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

का॰ सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति[1]। सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानाधरकूबरीमालभ्य सत्रर्द्धिसंज्ञकं साम गायन्ति।

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम। दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्त्स्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तन्तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम्। दूरे चत्ताय छन्त्सद् गहनं यदिनक्षत्।

बृहती यजमानानां मात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा। हे साम सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिस्त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणं अगन्म प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्माणः अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकं अध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः। वैसर्व्यत्ययेन तदादित्ये स्थितं रूपं ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

का॰ युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामन्तीति[2]। सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाधोमार्गेण प्राञ्चः सन्तः निःसरन्ति।

1—१२,४,११। 2—१२,४,१४।

इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्रयोपेता षट्षष्ट्यक्षरत्वात् द्वाना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः। हे पुरोयुधौ पुरोयुधा पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं तम् इदेवार्थे तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समान मेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमित् तं तमेव शत्रुं विनाशयतम्। तदो वीप्सावचनाद्यदोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः। इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहन मत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे छन्त्सत् छन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत

अस्माकꣳशत्रून्परिशूरविश्वतोदर्मादर्षीष्टविश्वतः। भूर्भुवःस्वः सुप्रजाःप्रजाभिःस्यामसुवीरावीरैःसुपोषाःपोषैः॥५३॥

मिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा[1] वने दूरगतमपि इच्छन् गच्छत्येवेत्यर्थः। ततो दर्मा दारयतीति दर्मा दृ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माक मस्मदीयान्विश्वतः सर्वतः स्थितान्विश्वतः सर्वान् शत्रून् परि दर्षीष्ट परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम्॥ का० पृथक्कामेषु भूर्भुव इति[2]। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः। हे भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम। एकवचनान्तोयं व्याख्यातः[3] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः॥ ५३॥ ॥ सत्रोत्थानं समाप्तम्॥ ॥

का० परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति घर्मदुग्धाले चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुच्छकाण्डा

१—निघ० २,१८,२। २—१२,४,२८। ३—३,३७;७,२९।

हविषोऽग्नौ हुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्थाल्याने चैक इति[1] । सन्नयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन् सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽग्नौ परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा अंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञस्यार्छेद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवाएतद्यज्ञस्य पर्व स्रंसते

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायामन्धो अच्छेतः सविता सन्यां विश्वकर्मा दीक्षायां पूषा सोमक्रयण्याम् ॥५४

यद्व्लति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति[2] । अथ मन्त्रार्थः । आथ्वायादसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः । स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हतउपैनं यज्ञो नमतीति[3] । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् । सन्यां सोमस्य

१——२५,६,१-६ । २——१२,५,१,१-२ । ३——१२,५,१,३ ।

सभायां सत्यां सोमः सविद्वनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्। अथ यदि स्नातः किञ्चिदापद्यत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति[१] श्रुतेः। दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मैतुराख्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात्। सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्या मानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति। तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

कंयाय ह्यवदानेनाक्सात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुत्वामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुत्वाय स्वाहेति जु०। क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु०। यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु०। ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति। शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्रूपको विष्णुरित्यर्थः।

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितोऽसुरः पण्यमानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नो विष्णुर्नरन्धिषः

प्रोह्यमाणः ॥ ५५ ॥ सोम आगतो वरुण आसन्द्यामासन्नोऽग्निराग्नीध्र इन्द्रो हविर्धानेऽथर्वोपावह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु०। प्रोह्यमाणः शकटेनोह्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते पारीयन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्ता विशिष्टो विष्णुः यद्वा रध हिंसायाम् रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः। तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात्। आसन्द्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु०। आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु०। हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो

१—१२,५,१,९।

भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण कलशनार्थं मुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

चमसेषु सोमकलशेषु न्युप्तः कलशं ज्वलारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । अंशुरंशुष्टे इत्यादिमन्त्रेण आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति। आ समन्तात्प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति

विश्वे देवा अꣳशुषु न्युप्तो विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः सम्भ्रियमाणो

वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्थी सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतोऽसुर्होमायोद्यतो रुद्रो हूयमानो वातोऽभ्यावृत्तो नृचक्षाः ।

इत्यर्थे आप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० । सम्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा० । दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० । पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० । क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० । सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा० ॥ ५७ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रे पूर्णीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसञ्ज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । होमार्थमुद्यतः

सोमोऽसुसञ्ज्ञो भवति तदा असवे स्वा०। हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा०। अभ्याहृतः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थं मानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा०। प्रतिख्यातः अश्व्यनुपहूयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नॄन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा०। भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा०। भक्षयित्वा सन्नः खुरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशंसा यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

प्रतिख्यातोभक्षोभक्ष्यमाणःपितरोनाराशꣳसाः सन्नः ॥ ५८ ॥

सिन्धुरवभृथायोद्यतःसमुद्रोभ्यवह्रियमाणःसलिलःप्रप्लुतोययोरोजसास्कभितारजाꣳसि

अवभृथार्थं मुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात्। जल मभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा०। प्रप्लुतोऽप्सु निमग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा०। एताभिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। ता वाएताश्चतुस्त्रिंशत माज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद्वै सर्वदेवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीति ॥ का० ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति[१]। अभिमर्शनेन विकल्पः। स्नानं एतत्कं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिहोमं वाचनं च कल्वेति श्रेयम्। विष्णुवरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दा

१—२५,२,९।

ध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ। एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य। तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कामंभूतौ प्रति अगन् गतं स्म यज्ञसाधन मिति शेषः। कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं ह्रूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्म हविर्गतमित्यर्थः। विशेषणं वा पूर्वं ह्रूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगच्छिति सम्बन्धः। तौ कौ यसोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता स्कभितानि। लोका रजांस्युच्यन्त इति[1] यास्कः। स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः। किंच या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगता मीश्वरावित्यर्थः। पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते

वीर्य्येभिर्वीरतमा शविष्ठा। या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५८ ॥

देवान्दिवमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितॄन्

परसैव्येषु स्वेनाविव पततः। किंभूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ। तथा शविष्ठा। शव इति बलनाम[2]। अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशयबलिनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगिति विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम्। तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोध्यावित्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ। एवं विधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्म हविर्गत मित्यर्थः॥ ५८॥

का० देवान्दिवमिति सोमे[3]। सोमे स्रुचं देवान्दिव मित्यभिमर्शनम्। अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः। अयं यज्ञो देवान् वाय्वादीन्

१——निरु० ४,१९। २——निघ० २,९,३। ३——१३,१,८।

प्राप्य दिवं द्युलोक मगन् अगच्छत् ततो द्युलोकस्थाद्यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्ट व्याप्नोतु यज्ञोदेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृतिना मारोहक्रम मभिधायेदानी मवरोहक्रम माह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्याननुप्रलोक मागच्छन् अन्तरिक्षलोक मगन गतः तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्ट व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन माह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोक मगन् तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं मामष्ट व्याप्नोतु । किं बहुना यं कञ्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् अतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याण मभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

पृथिवीमगन्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टुयज्ञ्चलोकमगन्यज्ञस्ततोमेभद्रमभूत् ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिꣳशत्तन्तवोयेवितत्निरेयइमंयज्ञꣳस्वधयाददन्ते । तेषाञ्छिन्नꣳसम्वेतद्दधामिस्वाहाघर्मोअप्येतुदेवान् ।६१

घर्मदेवत्या स्वराड्जगती वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे । तन्त्वन्ति प्रायश्चित्तमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवास्तुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादयः इमं यज्ञं वितत्निरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे तत्निरे इति रूपम् । ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं सन्दधामि । स्वाहा: पादपूरणः । स्वाहा सुहुतमस्तु अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । घर्मो महावीरः संहितः सन् देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

का० सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति[१]। सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकाल मथ यदि पवमान इत्यादि[२] श्रुत्युक्ते काले एकैका माहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत्। यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा योजना। हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महि महिमानं धुक्ष्व चर देहीत्यर्थः। यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व॰ अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम्। स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः

यज्ञस्य दोहो वितंतः पुरुत्रा सो अष्टधा दिव॑मन्वात॑तान। स य॑ज्ञ धुक्ष्व महि॑ मे प्रजाया॑ᳪ रायस्पोषं॒ विश्व॒मायु॑रशीय स्वाहा॑ ॥ ६२ ॥

आप॑वस्व॒ हिर॑ण्यवदश्व॑वत्सोम वीर॒वत्। वाजं॑ गोम॑न्त॒माभ॑र॒ स्वाहा॑ ॥ ६३ ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वा ततान आप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

का० आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्येति[३]। पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः। सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा। सोम त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तं मश्ववदश्वयुक्तं वीर-

१——२५,६,७। २——१२,५,१,१०। ३——२५,६,९।

वह्नीरयुक्तं यथा तथा एाहीत्यर्थः। स्वर्णाश्ववीरान्मह्यं देहीत्यर्थः। किञ्च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाज मन्न माभर आहर अन्नं धेनूंश्च देहीत्यर्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु छन्दोभिश्छन्दसीति भकारः ॥ ६२ ॥ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

॥ ८ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। गृहग्रहाग्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्त मध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः। नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम्। तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी। तत्र का० देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति[1]। वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीना मादिषु सकृद्गृहीत माज्यं जुहोति। सवितृदेवत्या त्रिष्टुप्। हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन्

देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्।

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदमुपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्।

हे देव दीप्यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः। यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय। एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्दिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपी देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु। किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

का० प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति[2]। प्रातःसवन आग्रयणानन्तरं चौनति-

[1] —— १४, १, ११।   [2] —— १४, १, २६; २, १।

गृह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चैन्द्रदेवत्यान् गृहान् गृह्णीयात। त्रीणि यजूंष्यैन्द्रदेवत्यानि। हे सोम त्वम् उपयामयतीत्युपयामो गृहस्तेन गृहीतोऽसि। इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमानः सोमाख्यस्त उच्यते। सादयति हे गृह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम्। इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः। अथ द्वितीयम् अप्सुषदमुदकसदं

अप्सुषदन्त्वाघृतसदंव्योमसदमुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम्।

पृथिविसदन्त्वान्तरिक्षसदन्दिविसदन्देवसदन्नाकसदमुपयामगृहीतोसीन्द्राय

त्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम्॥ २॥

अपाꣳरसमुद्वयसꣳसूर्य्यैसन्तꣳसमाहितम्। अपाꣳरसस्ययोरसस्तंवोगृह्णाम्युत्तममुपयाम

घृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति। शेषो व्याख्यातः। अथ तृतीयम्। पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु॥ २॥

अथ चतुर्थम्। रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्यें समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्त मपा मुदकानां रसं सारं वायु मह गृह्णामि एष

वा अपां रसो योयं पवत इति[१] श्रुतेः । किम्भूतं रसमुद्वयसमुद्गतं वयोन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यर्ग्यजुःसामादिवपुः हे देवा वो युष्मदर्थं तं प्रजापतिं मह्यं गृह्णामि किम्भूत मुत्तम मुत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमम् । ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिन मिषं मम मूर्जं रसं चाहं समगृभं समगृहं सम्यग्गृह्णामि ।

गृहीतोसीन्द्रायत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् ॥ ३ ॥

ग्रहाऊर्ज्जाहुतयोव्यन्तोविप्रायमतिम् । तेषांविशिप्रियाणांवोहमिषमूर्ज्ज ᳪ समग्रभमुपयामगृहीतो

सीन्द्रायत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् । सम्पृचौस्थःसम्माभद्रेणपृङ्क्तंविपृचौस्थोविमापाप्मनापृङ्क्तम् ।

किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये ग्रहा ऊर्जाहुतयः ऊर्जं मन्नरस माहुतयस्ति ये येषां ते ऊर्जाहुतयः । तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यन्तः जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० जपर्युपर्यञ्चमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृचाविति[२] । अध्वर्युः

१——५,१,२,६। २——१४,२,१।

सोमगृहं मञ्चोपरि धारयति नेष्टा सुरागृहं मञ्चाधस्तात् सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च। गृहदेवते यजुषी। हे सोम सुरागृहौ यौ युवं सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः। पृचौ सम्पर्के क्विप्। तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं संसृजतं संयोजयतम्॥ का० विपृचावित्याहरत इति[1]। अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं गृहं स्वसमीपं मानयतः। हे गृहौ यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं वियोजयतम्॥ ४॥

का० मरुत्वतीयान्ते इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति[2]। महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति। रथदेवत्यं यजुः। हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि। इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजꣳसेत्। वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे।

यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म्म साविषत्॥ ५॥

वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादिश्रुत्या[3] उक्तम्। किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः। किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत् सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यद्वा सिनुयाद्बध्नीयात् बह्वन्नवान् भूयादित्यर्थः॥ का० चात्वालं मावर्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति[4]। अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेमानीय वेद्यां स्थापयेत्। पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः। नु एवार्थे। वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधां मनुकूलां करामहे

१——१४२,८। २——१४,३,१। ३——१,२,४,१। ४——१४,३,२।

कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः अपि रूपम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं मह्नीं महतीं महनीयां वा अदितिं मह्नीना मखण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं धर्मं धारण मवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बहुलं लेटि लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति ॥ ५ ॥

का० अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति¹ । स्नानार्थं मपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोचेत् ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः ।

देवीरापो यो वऽऊर्म्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजꣳ सेत् ॥ ६ ॥

आद्यो द्वादशाचरो द्वावष्टाचरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृत मवस्थित मप्सु भेषज मारोग्यपुष्टिकर मौषधं चावस्थितम् हे अश्वा यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अब्देवत्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं य ऊर्मिं कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयं मश्वो वाज मन्नं सेत् सनुयाद् बध्नीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

१——१४,३,३-५ ।

का॰ दक्षिणं युनक्ति वातो वेति[1]। दक्षिणमश्वं रथे योजयेत्॥ अश्वदेवत्या उष्णिक्। वाशब्दो समुच्चयार्थः। वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिनक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वं मश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः॥ ७॥

का॰ उत्तरं वातरंहा इति[2]। उत्तरमश्वं युनक्ति॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप्। हे वाजिन् वेगवन्नश्व युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य। किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव। किञ्च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु। किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु॥ ८॥

वातो॑ वा॒ मनो॑ वा ग॒न्धर्वाः॑ स॒प्तवि॑ꣳशतिः। ते अग्रेऽश्व॑मयुञ्ज॒ꣳस्ते अ॑स्मिञ्ज॒वमाद॑धुः॥ ७॥

वात॑रꣳहा भव वाजिन् यु॒ज्यमा॑न॒ इन्द्र॑स्येव॒ दक्षि॑णः श्रि॒यैधि॑। यु॒ञ्जन्तु॑ त्वा म॒रुतो॑ वि॒श्ववे॑दस॒ आ ते॒ त्वष्टा॑ प॒त्सु ज॒वं द॑धातु॥ ८॥

ज॒वो यस्ते॑ वाजि॒न्निहि॑तो॒ गुहा॒ यः श्ये॒ने परी॑त्तो॒ अच॑रच्च॒ वाते॑। तेन॑ नो वाजि॒न्बल॑वा॒न्बले॑न वाज॒जिच्च॒ भव॒ सम॑ने च पारयि॒ष्णुः॥

का॰ दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति[3]। दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशं मश्नुते इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति॥ अश्वदेवत्या जगती। हे वाजिन्नश्व यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितो वस्थापितः। सुपां सुलुगिति गुहाशब्दात् ङेर्लुक्। श्येने

१——१४,३,६। २——१४,३,७। ३——१४,३,८।

श्वेनाख्ये पक्षिणि यो जवः परोत्तः त्वय्येव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति। परिपूर्वाद्ददातेर्निष्ठायां मचउपसर्गात्त इति तादेशे दस्तीति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति। हे वाजिन् तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वेगवान् सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव। च पुनः समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव। पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् णेश्छन्दसीति इष्णुप्रत्ययः॥ का० बार्हस्पत्य मेना-

वाजिनोवाजजितोवाजꣳसरिष्यन्तोबृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

देवस्याहꣳसवितुःसवेसत्यसवसोबृहस्पतेरुत्तमन्नाकꣳरुहेयम्। देवस्याहꣳसवितुःसवेसत्यसवस इन्द्रस्योत्तमन्नाकꣳरुहेयम्। देवस्याहꣳसवितुःसवेसत्यप्रसवसोबृहस्पतेरुत्तमन्नाकमरुहम्। देवस्याहꣳसवितुःसवेसत्यप्रसवसइन्द्रस्योत्तमन्नाकमरुहम् ॥ १० ॥

नाघ्रापयति वाजिन इति[1]। बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत्। अश्वदेवत्यं यजुः। वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाज मन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत॥ ९॥

का० देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति[2]। उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे

१——१४,३,९०। २——१४,३,१२।

स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतिः सम्बन्धिन मुत्तम मुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेय मारोहामि। क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः । तत् इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः॥ का० आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति[1] । यजमानादीनां समद्रथेषु समद्रथप्रक्षेपप्रदेशे निखाता मौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशं मागतेषु सत्सु, ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण । सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्योतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

का० बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभि माहन्ति तूष्णी मितरानिति[2] । अनुवेद्युच्छ्रितखाखारोपितसमद्रथदुन्दुभीनां मध्ये एकं

बृहस्पतेवाजञ्जयबृहस्पतयेवाचंवदतबृहस्पतिंवाजञ्जापयत । इन्द्रवाजञ्जयेन्द्रायवाचंवदतेन्द्रंवाजञ्जापयत॥११॥

मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम् यत् हे बृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किञ्च हे दुन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं वाज मन्नं जापयत बृहस्पतिमान्नजयं कारयतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमण्णिचि क्रीङ्जीनां णाविति धातोराकारे कृते अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति पुगागमे लोण्मध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम्॥ क्षत्रयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूय मिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० एषा व इति मन्त्रावृत मवहरते तूष्णी मितरानिति[3] । समद्रथदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं

१——१४,४,८ । २——१४,३,१५ । ३——१४,४,९-१० ।

स्वाणुभ्य: ॥ पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तर: चात्रे । हे दुन्दुभयो वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथा जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाज मजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाज मजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति[1] यास्कोक्ते भूयानर्थो ग्राह्य: अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थ: । जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयो यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्या: सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ चात्रे यज्ञे उत्तरो मन्त्र: । यया वाचा इन्द्रं वाज मजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुभ्यम् ॥ १२ ॥

एषा व: सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ।

एषा व: सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

देवस्याहꣳ सवितु: सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ।

का० देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमान:[1] । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । सत्यप्रसवस: सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पते: सम्बन्धिनं वाज मन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यय इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का० वाजिन इति वाचयतीति[3] ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थ: । आज्यन्तोऽपि

१——निरु० १०,४२ । २——१४,३,१८ । ३——१४,३,२२ ।

काष्ठोच्यते। क्रान्त्वा स्थितो भवतीति[1] यास्कोक्तेः। काष्ठोत्कर्षे स्थितो दिशौत्यभिधानाच्च। किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः। तथा अध्वनो मार्गान् स्कभ्नन्तः स्तम्भन्तः क्षोभयन्तः स ह्यश्वस्वभावः। तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥१३

का० एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति[2]। ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे। त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणि। क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां। कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णं मध्वानमश्नुते। यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः। किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपि

वाजिनोवाजजितोऽध्वनस्कभ्नुवन्तोयोजनामिमानाःकाष्ठाङ्गच्छत ॥१३॥

एषस्यवाजीक्षिपणिन्तुरण्यतिग्रीवायाम्बद्धोअपिकक्षआसनि।

क्रतुन्दधिक्राअनुसᳬसनिष्यदत्पथामङ्काᳬस्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥१४॥

कक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः। पद्दन्न इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम्। ग्रीवायामुरोबन्धेन बद्धः। कक्षयोः समीपे अपि कक्षं पर्यायदेशस्तत्र समाहरत्वा बद्धः। आस्ये मुखे कविकया बद्धः। तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्धारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः। तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु सन्दधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण

1——निरु० २,१८। 2——१४,४,३-४।

गच्छन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना यन्तेर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समत्व मापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तं मश्व मनु उत्पितमत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णं न पर्ण इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पर्ण उत्पितमतो गच्छत-वलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्ट मवलोक्यत इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यत-

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्द्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसम्परि दधिक्राव्णः सहोर्ज्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५

आ मा भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

स्त्वरयतः प्रगर्धिनः प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन प्रजगतो दधिक्राव्णः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वतातिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्रमतेर्वनिपि विड्वनोरिति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

का० उत्तरेण हुत्वेन चेति[१] । मन्त्र इति कात्यायेनाज्यहोमो ऽश्वाभिमन्त्रणं वा । अश्वदेवत्या विराड्त्रिष्टुप् दृष्टा दशाक्षरचतुःपादा ।

१——१४,४,५ ।

देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति देवशब्दात्कर्मणि तातिल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां सुपां सुलुगित्यादिना ङेराकारः । देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किंभूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्विपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुवृचः स्वञ्चना वा । तथा अहिं सर्पं वृक मरस्स्थान रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किंच तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि चिप्रं अमीवा व्याधीन्युयवन् पृथक् कुर्वन्तु । यु पृथग्भावे अस्य छान्दिर्वे लङि रूपम् गुणाडभावावार्षौ । सनेमीति पुराणनाम[1] इह तु चिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किंभूताः अर्वन्तः

तेनो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ १७ ॥

ऋच्छन्ति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः । ऋ गतावित्यस्मादनिप् अर्वणस्त्रसावनञ इति इति तन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनं माह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनद्रविणस्य महतो ऽभ्यासैः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला ङेर्डाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के ये ऽश्वाः समिथेषु सङ्ग्रामेषु महः महत्पूज्यं वा धनं जभ्रिरे जह्रिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे वाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत

१——निघ० ३,२७,४ ।

पालयत। किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा। किञ्च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

का० अवघ्राप्य नैवार मालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति१। यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति। प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा। वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां मामाजगम्यात् आगच्छतु। गच्छतेर्व्यत्ययेन

वाजेवाजेऽवतवाजिनोनोधनेषुविप्राअमृताऋतज्ञाः। अस्यमध्वःपिबतमादयध्वन्तृप्तायातपथिभिर्देवयानैः॥१८॥

आमावाजस्यप्रसवोजगम्यादेमेद्यावापृथिवीविश्वरूपे। आमागन्ताम्पितरामातराचामासोमोअमृतत्वेनगम्यात्।

वाजिनोवाजजितोवाजꣳससृवाꣳसोबृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतनिमृजानाः॥१९॥

द्वादित्वे लिङि रूपम्। आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम्। पितरा मातरा। पितरामातरा च च्छन्दसीति द्विरूपैकशेषो निपात्यते। अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्ता आगच्छताम्। व्यत्ययेनाद्यादित्वे लोटि रूपम्। सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात्। चतुर्थ्यर्थे तृतीया। अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम्॥

का० यज्ञयुक्तानाघ्रापयति वाजिन इति२। सर्वान् युक्तानश्वान्नैवारचरुं माघ्रापयेत्। अश्वदेवत्यं यजुः। हे वाजिनोऽश्वा यूयं

१—१४,४,११। २—१४,४,१२।

बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत। किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः। वाज मन्नं जेतुं सस्रवांसः सृतवन्तो गतवन्तः सर्तेः क्वसुप्रत्यये रूपम्। निमृजानाः मृजूष् शुद्धौ शानच् प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः॥ १९॥

का॰ हाद्य सुवाहुतीर्जुहोत्याप्तये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति। प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि। संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैतानि नामानि। आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु। शोभव माप्नोतीति स्वापिः तस्मै। अपि जायते पुनः पुनरित्यपिजस्तस्मै स्वाहा। क्रतुः सङ्कल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै। वसवे निवासहेतवे। अह्नां दिवसानां

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा ॥२०॥

पतिरहर्पतिस्तस्मै। एतच्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि। मुह वैचित्ते मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय। विनश्यतीति विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः। मस्जिनशोर्झलीति छान्दसत्वादझल्यपि नुमागमः। विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा। अन्ते भवे मन्त्यं मन्त्यं च तदयनं च अन्त्यायन मन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा। अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा। भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे। अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २०॥

का० षट्पोत्तरा:[१] । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चाष्टाज्जुहोति वाचयति वा । प्राजापत्यानि षडाजूंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । मुखनासिकाप्रभव: पञ्चवृत्तिक: प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णु: कल्पताम् ॥ का० प्रजापतेरित्यारोहत इति[२] । पत्नीयजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहत: । यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापते: सम्बन्धिन्य: प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का० स्वरिति गोधूमानालभत

आयुर्यज्ञेनकल्पताम्प्राणोयज्ञेनकल्पताञ्चक्षुर्यज्ञेनकल्पताꣳ श्रोत्रंयज्ञेनकल्पताम्पृष्ठंयज्ञेनकल्पतांयज्ञो

यज्ञेनकल्पताम् । प्रजापते:प्रजाअभूम:स्वर्देवाअगन्मामृताअभूम ॥ २१ ॥

अस्मेवोअस्त्विन्द्रियमस्मेनृम्णमुतक्रतुरस्मेवर्चाꣳसिसन्तुव: । नमोमात्रेपृथिव्यैनमोमात्रेपृथिव्या

इति[३] । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमान: स्पृशेत् । हे देवा वयं स्व: स्वर्गमगन्म प्राप्ता: ॥ का० शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति[४] । यूपादूर्ध्वं शिर: करोति । वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूता: ॥ २१ ॥

का० अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति[५] । यूपारूढ एव यजमानो दिश: पश्यति । दिग्देवत्यम् हे दिशो वो युष्माकं सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यं अस्मे अस्मासु अस्तु नृम्णं धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतु: कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु ।

१—१४,५,२। २—१४,५,६। ३—१४,५,७। ४—१४,५,८। ५—१४,५,९।

वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु। अस्माकं सम्बन्धि युष्मत्सामर्थ्य मस्त्विति भावः॥ का० नमो मात्र इति भूमि मवेक्षतइति[1]। यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति। पृथिवीदेवत्यम्। मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु। अभ्यावे मूर्वास मथें मन्यन्तइति[2] विरुक्तिः॥ का० उत्तरवेदि मपरेणौदुम्बरी मासन्दीं वस्तचर्मणास्तृतातीयन्तइति[3]। आसन्दीदेवत्यम्। हे आसन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजन् राट् सम्पदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप् अभिषिक्तासि त्वमिति भावः॥ का० यन्त्री मध्ये मुपवेशयति यन्तासीति[4]। आसन्द्यां यजमान मुपवेशयेत्। यजमानदेवत्यम्। हे यजमान त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः। तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि। त्वां कृष्यै कर्षणाय

इयन्ते राड्यन्तासियमनोध्रुवोसिधरुणः। कृष्यैत्वाक्षेमायत्वारय्यैत्वापोषायत्वा॥ २२॥

वाजस्येमम्प्रसवः सुषुवेऽग्रेसोमꣳराजानमोषधीष्वप्सु। ताऽअस्मभ्यम्मधुमतीर्भवन्तुवयꣳराष्ट्रेजागृयामपुरोहिताःस्वाहा॥ २३॥

क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप०। रय्यै धनाय त्वामुप०। पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप०॥ २२॥

का० स्रुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति[5]। औदुम्बरपात्रे एकीकृताद् दुग्धव्रीह्यादिधान्यात् स्रुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः। प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यस्य ताः सोमस्य

१—१४,५,१२। २—निरु० १०,४२। ३—१४,५,१३। ४—१४,५,१४। ५—१४,५,२१।

जनयित्र्य ओषधय आपश्चाऽस्य मत्कृते मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्य्योपेता भवन्तु श्रेयस्योऽम्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्याऽन्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च श्रियसे आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् जानन् मह्यं

वाजस्येमाम्प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तन्दापयति प्रजानन्त्स नो रयिꣳ सर्ववीरन्नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । स नेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजाम्पुष्टिं वर्द्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

बुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दाप् दाने पात्रार्थे त्यादिना यच्छादेशः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

नु इति वितर्के वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः[1]। स नेमीति पुराणनाम[2] स नेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति

सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां प्रजादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः । प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यब्रह्मबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानं अग्निं वैश्वानरं आदित्यान् द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारभ्य आह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं

सोमꣳराजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुꣳसूर्यम्ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिꣳस्वाहा ॥ २६ ॥

अर्य्यमणम्बृहस्पतिमिन्द्रन्दानाय चोदय । वाचं विष्णुꣳसरस्वतीꣳसवितारञ्च वाजिनꣳस्वाहा ॥ २७ ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्रनो यच्छ सहस्रजित्त्वꣳहि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

देवीं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनं मन्नवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवांश्च वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं अच्छ वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य । किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः सहस्राणां योधानां वा जेतः हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या। अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गाहस्या क्रिया-पदावृत्तिः बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

का० शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति। होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्र्याः। पुंस्त्वमार्षम्। नियमनकर्त्र्याः सरस्वत्या यद्यार्थे

प्रनोयच्छत्वर्य्यमाप्रपूषाप्रबृहस्पतिः। प्रवाग्देवीददातुनःस्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम्।

सरस्वत्यैवाचोयन्तुर्यन्त्रियेदधामिबृहस्पतेष्ट्वासाम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेणप्राणमुदजयत्तमुज्जेषमश्विनौद्व्यक्षरेणद्विपदोमनुष्यानुदजयतान्तानुज्जेषंविष्णुस्त्र्यक्षरेण

चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि। किञ्च बृहस्पते साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

का० अग्निरेकाक्षरेणेत्युज्जितीः [illegible]

ज्ञाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं² तद्दृष्टत्वेत्यर्थः तैर्नैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसञ्ज्ञाः। सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। ओ श्रावयेति चतुरक्षरं मस्तु श्रौषड्ढिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहइति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एव सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चहन्तिक सुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः॥ अश्विनौ देवौ द्व्यक्षरेण

द्विंपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषमँ सोमस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् बृहस्पतिश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषँ सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम् मरुतः सप्ताक्षरेण

सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयँस्तानुज्जेषम् बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेष मधिकं जयेयम्। त्रिसङ्ख्याक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम्॥ सोमो ऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जेषम्॥ ३१॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसङ्ख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम्॥

१—१४,५,१। २—श॰ ब्रा॰ १४,५,१का॰।

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्सङ्ख्याकानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसङ्ख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनीं देवता मुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोम मुदजयत्तं तादृशं स्तोम महं जयेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम्

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषं वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषमिन्द्र एकादशाक्षरेण

त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषं विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयꣳस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयꣳस्तमुज्जेषꣳ रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजयꣳ

दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवता मुदयजयत्तां विराज मह मप्युज्जेषम् । इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवता मुदजयत् तां त्रिष्टुभ महमुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवता मुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोम मुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोम महमपि जयेयम् । आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । अदितिर्देवमाता

षोडश्याक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोम मुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोम मुज्जेषम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोम मुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम् । एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ ॥ इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ का० अष्टाकपालो ऽनुमत्यै गव्यायाः पश्चाद्विषमवपन् स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुक-माहाय दक्षिणा गत्वा स्वयमवदीर्णे इरिणे वाल्मीके वा जुहोत्येष ते निर्ऋत इति । फाल्गुन्यामन्वारब्धाया अनुमत्या अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति।

सप्तदश्या आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजयꣳस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा

तद्यथा अधीतहविषः पेषणकाले हस्तदृषदा विहितमध्यापषाक्षरी गतं पतितं यद्विस्तण्डुलपिष्टरूपं तत्स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे ऊषरे वोल्मुकाग्निं संस्थाप्य तद्धविर्जुहोतीति सूत्रार्थः । पृथिवी देवता । निर्ऋतिरेव हविषो हे निर्ऋते पृथिवि एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्णं सिद्धेः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं

१—१५,१,१८-२० । २—१५,१,२० ।

कर्म्म विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चाग्निषु स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति। अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः। इमा यजूंषि देवदेवत्यानि। अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः। पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु॥ अथ दक्षिणे जुहोति। यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः। दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥ अथ पश्चाज्जुहोति। विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः। पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा॥ अथोत्तरार्धे जुहोति। मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः। वा यद्वा मरुतो

विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा

सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

नेतारो येषां ते मरुन्नेत्राः। उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः। मध्ये जुहोति। सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः। उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते। दुवस्वन्तः परिचर्यावन्तः यद्वा दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥ ३५॥

का० उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति[1]। पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं

१—१५,१,२१।

जुहुयादिति शेषः। ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या। ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः। ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः। ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० अग्ने सहस्वेत्यस्य काण्डानमिति[1]। अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात्। अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवो-

ये दे॒वाऽअ॒ग्निने॑त्राः पुरः॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा य॒मने॑त्रा दक्षिणा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा वि॒श्वदे॑वनेत्राः प॒श्चात्सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा मि॒त्रावरु॑णनेत्रा वा म॒रुन्ने॑त्रा वोत्तरा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वाः सोम॑नेत्राऽउपरि॒सदो॒ दुव॑स्वन्त॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ३६ ॥

अग्ने॒ सह॑स्व॒ पृत॑नाऽअ॒भिमा॑ती॒रपा॑स्य। दु॒ष्टर॒स्तर॒न्नरा॑ती॒र्वर्चो॑ धा य॒ज्ञवा॑हसि ॥ ३७ ॥

देववातदृष्टा। हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव। तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय। अस्यु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम्। किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि। दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः। अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

[1]—१५,२,५।

का० देवस्य त्वेति जुहोतीति[1]। प्रागुदस्वा मत्वा गृहीतमुख्युकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात्। देवस्य त्वा व्याख्यातम्। उपांशोः। त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु॥ का० रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति[2]। यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत्। रक्षसां राक्षसानां बधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः॥ का० अवधिष्म

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्याम्। उपाꣳशोर्वीर्य्येणजुहोमिहतꣳ

रक्षःस्वाहारक्षसान्त्वावधायावधिष्मरक्षोवधिष्मामुमसौहतः॥ ३८॥

सवितात्वासवानाꣳसुवतामग्निर्गृहपतीनाꣳसोमोवनस्पतीनाम्।

बृहस्पतिर्वाचइन्द्रोज्यैष्ठ्यायरुद्रःपशुभ्योमित्रःसत्योवरुणोधर्मपतीनाम्॥ ३९॥

इत्यायन्त्यनपेक्षमिति[3]। अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति। रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम्। अमुमिति अत्र नामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः॥ ३८॥

का० उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च

१——१५,२,६। २——१५,२,७। ३——१५,२,७।

जाते राजा भवतीति[1]। अष्टौ देवसूहवींषि। तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्वाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्माता-पितरौयस्मिञ्जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः। अतिजगती यजमानदेवत्या। सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषा माज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः। अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थाना माधिपत्ये त्वां सुवताम्। सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणा माधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः। बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां

इमन्देवा असपत्नꣳ सुवध्वम्महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय।

इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजा॥ ४०॥

॥ ९ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम्। इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम्। रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम्। मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्याः सुआदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलाना माधिपत्ये त्वां सुवताम्। सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः॥ ३९॥

अनुष्टुब्यजमानदेवत्या। हे देवाः सवित्रादयः इम ममुकसञ्ज्ञं यजमान मसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम्। किमर्थं

[1]—१५,४,१३-१५॥

महते चत्राय महत्यै चत्रपट्ये । महते ज्यैष्ठाय ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनाना माधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमो इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमो हे कुरवः पञ्चालाः वो युष्माक मेष खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मोक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषचरकसौत्रामणी चोच्यते ।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

तत्र का० इडान्तेऽपो गृह्णाति यूप मुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवादितरा: पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु[1] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति[2] । इडाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्बरषट्पात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्तिकः यथान्तरिचात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः पृष्वाः गोरुल्वा इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूप मुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीं मातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति । चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो ऽगृभ्णन्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः

१——१५,४,२२ सूत्रविहितेष्वित्यर्थः । २——१५,४,२०-२२ ।

तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव मरातीः अनून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं अनून् त्यक्रामयन्नित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ।। १ ।।

का० जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्णऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्र मुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति[1] अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मीइति[2] । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृष्ण ऊर्मिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि

वृष्णऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे देहि स्वाहा वृष्णऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ।

वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे देहि स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ।। २ ।।

गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहोमैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् वृष्ण ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत इत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरो-त्तरः स्वाहाहीनस्तेनापा मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्ण ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कल्लोल त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं

१——१५,४,३४ । २——१५,४,२२ ।

देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु। एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम्। एव मुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थेतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहार्थेतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तौजस्वतीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहौजस्वतीस्थ

राष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्ता

पाम्पतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदेहिस्वाहापाम्पतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेह्यपाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रम्मे

देहिस्वाहापाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेहि ॥ ३ ॥

का० स्यन्दमाना इति[१]। नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति। अर्थेतः अर्थं प्रयोजन मुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यद्वदयं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देयदातारः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का० प्रतिलोमाः[२]। वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने। हे आपो यूय मोजस्वतीः ओजसा बलेन

१——१५,४,२४। २——१५,४,२५।

युक्ता भवथ ॥ का० अपयतीरिति[1] । वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने । हे आपो यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का० नदीपतिमिति[2] । समुद्रस्यापां होमादाने । अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । का० निवेष्यादिति[3] । निवेष्य आव..स्तद्भवा निवेष्याः नद्यादौ वर्त्ताम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने । हे जलभ्रम त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्य्यत्वचसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा सूर्य्यत्वचसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त सूर्य्यवर्च्चसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा सूर्य्यवर्च्चसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त मान्दास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा मान्दास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त व्रजक्षितस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा व्रजक्षितस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त वाशास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा वाशास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै द

का० स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातापइति[4] । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमानास्तासु होमादाने । हे आपो यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची । का० वर्षतिचात्प्रतिष्ठ्यातपवर्ष्या इति[5] । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ । का० सरस्या इति[6] । तडागभवास्वप्सु होमादाने । हे आपो यूयं

१——१५,४,२६ । २——१५,४,२७ । ३——१५,४,२८ । ४——१५,४,३० । ५——१५,४,३१ । ६——१५,४,३२ ।

मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मन्दन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथ । का० कूप्या इति[1] । कूपे भवाः कूप्यास्तत् होमादाने । हे आपो यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम्[2] अत् तदकधारणसामर्थ्यात्कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः । का० प्रुष्वा इति[3] । प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः अवश्यायरूपाः तृणाग्रेषु

त्तथ्र्विष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहार्सविष्ठास्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तशक्करीस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहाशक्करीस्थराष्ट्र दाराष्ट्रममुष्मैदत्तजनभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मेदत्तस्वाहाजनभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तविश्वभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रम्मे दत्तस्वाहाविश्वभृतस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःस्वराजस्थराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्त । मधुमतीर्म्मधुमतीभिःपृच्यन्ता म्महिक्षत्रङ्क्षत्त्रियायवन्वानाअनाधृष्टाःसीदतसहौजसोमहिक्षत्रङ्क्षत्त्रियायदधतीः ॥ ४ ॥

स्थितास्तासु वक्षवेपेषु ता आत्ताः सन्ति ता यूयं सुत्तरेण हुत्वा ग्राह्याः । वाशाः स्थ । वश कान्तौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्याः यूयं भवथ । का० मधिविति[4] । मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपो यूयं शविष्ठाः । शव इति बलनाम[5] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु । का० गोरुल्व्या इति[6] । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्याः प्रसूयमान-

१——१५,४,३२ । २——निघ० १,१०,११ । ३——१५,४,३२ । ४——१५,४,३२ । ५——निघ० २,९,२ । ६——१५,४,३२ ।

धेनुगर्भवेष्टनीत्यजलं पूर्वं गृहीत मस्ति यूप मुत्तरेण तत् हामादाने। शक्करीः। शक्क् शक्का अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप्प्रत्ययः वनो र चेति ङीप् रेफश्च शक्वर्यो वाहदोहादिभिर्जगदुन्नतु मिति। शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ। का० पय इति¹। दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम्। हे आपो यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तूनि बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृतः। का० घृतमिति²। घृते होमादाने। हे घृतरूपा आपो यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदाः। एवं सारस्वत्याद्या घृतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः। का० आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजतीति³। रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वं गृहीतासु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तु तूष्णीम्। नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति हवीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति⁴ श्रुतेः। हे आपो मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देयं दत्त। का० औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति⁵। एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति मन्त्रावृत्तिः। अब्देवत्यं यजुः। मधुमतीः मधुररसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम्। किम्भूता एताः महि महत्क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः। का० मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्नि दधात्यनाधृष्टा सीदतेति⁶। औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्यस्याग्रे सदसि सादयति। अब्देवत्यम्। हे आपो यूयं सीदत तिष्ठत किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहोजसः ओजसा सहिताः। बलयुक्ताः तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

१—१५,४,३२। २—१५,४,३२। ३—१५,४,३५। ४—५,२,४,२३। ५—१५,४,३६। ६—१५,४,३७।

का० व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति[१]। मैत्रावरुणधिष्ण्यायासादितपात्राद्यादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्व्याघ्रचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम्। हे चर्म त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति[२] श्रुतेः ॥ का० पार्थाना मग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्[३] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति[४]। पार्थसंज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अग्नयइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि। अङ्कतीत्यग्निः। सुनोति सोमः। सूते सुवति

सोमस्यत्विषिरसितवेवमेत्विषिर्भूयात्। अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहासवित्रेस्वाहासरस्वत्यैस्वाहापूष्णेस्वाहा

बृहस्पतयेस्वाहेन्द्रायस्वाहाघोषायस्वाहाश्लोकायस्वाहाऽंशायस्वाहाभगायस्वाहार्यम्णेस्वाहा ॥ ५ ॥

पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः।

प्रेरयति वा सविता। सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती। पुष्णाति पूषा। बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः। इन्दति ईष्टे इन्द्रः। घुषति शब्दं करोति घोषः। श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः। अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः। अंश विभाजने धातुः। भज्यते सेव्यते स भगः। इयर्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा ॥ एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

का० पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति[५]। प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे

१——१५,५,१। २——५,३,५,२। ३——१५,५,३। ४——१५,५,३४। ५——१५,५,४।

स्य: व्याख्यातम्[१] ॥ का० ताभ्यामुत्पुनात्यप: सवितुर्व इति[२]। सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बर पात्रस्था: अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण। अब्देवत्यम्। सवितु: सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युष्मान् उत्पवनं करोमि। अनिभृष्टमसि। आपोऽत्राभिधेया: अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवा: श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याता: अत: श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो यूय मनिभृष्टा: स्थ। भ्रस्ज पाके अयं धातुर्धृष्टार्थे व्याख्यात: अनिभृष्टा: न नितरां भ्रष्टा:। अपराभूता रक्षोभि:। वाचो बन्धु: वाण्या बन्धुभूता: यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति[३] श्रुते:। आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च।

अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजा: सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्व: ॥ ६ ॥

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसाना:। पस्त्यासु चक्रे वरुण: सधस्थमपा ᳪ शिशुर्मातृतमास्वन्त: ॥७॥

तथा तपोजा: तप: शब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजा:। अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति[४] श्रुते:। वायोरग्निरग्नेराप इति[५] श्रुत्यन्तरात्। सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दातारो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवतीति[६] श्रुते: सोमदात्र्य आप:। स्वाहा राजस्व: स्वाहाकारेण पूता: सत्य: राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्व: राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

का० अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति[७]। उत्पूता अभिषेकार्था अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु

१——१ अ० १२ क०। २——१५,५,५। ३——५,३,५,१६। ४——५,३,५,१७। ५——तै० आ० ८,१। ६——५,३,५,१८। ७——१५,५,६।

पूर्वांसादिशु चतुर्धा विभज्य निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयतेः क्विप् सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः । द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति[1] यास्कः । अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः । अप इति कर्मनाम[2] अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्याः । तत्र साधुरिति यत् । सुपांसुलुगिति जसः सुरादेशः । वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत्सधस्थम् । किंभूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतइति[3] श्रुतेः वरुणो

क्षत्रस्योल्वमसि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं

वृत्रं वधेत् । दृवासि रुजासि क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किंभूतासु पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम्[4] गृहरूपासु सर्वथा आधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

का० ताप्यं प्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम्[5] । ताप्यं परिधापयतीति[6] । ताप्यं पाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते ताप्यं क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा । ताप्यदेवतम् हे ताप्य त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूत मुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का० पाण्डुं निवस्तइति[7] । रक्तकम्बलं परिधत्ते । पाण्डुदैवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य

1—निरु० ५,५ । 2—निघ० २,१,१ । 3—५,३,५,१६ । 4—निघ० ३,४,६ । 5—१५,५,१५ । 6—१५,५,८ । 7—१५,५,१२ ।

जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डव त्वमसि ॥ का० अधीवासं प्रतिमुञ्चेति[1]। कञ्चुकं गले बध्नाति। अधीवासदैवतम्। हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भसम्भवस्थानं योनिः ॥ का० उष्णीषं संवेष्ट्य निवीते ऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति[2]। शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासो नीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा। उष्णीषदैवतम्। हे उष्णीष त्वं क्षत्रस्य नाभिर्मर्भस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्तइत्याहुः[3] ॥ का० इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति[4]। अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति। धनुर्दैवतम्। हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यतइति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥ का० मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति[5]। मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि। बाहुदैवते यजुषी। हे दक्षिणकोटे त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का० धनुः

आविर्म॑र्य्या आवि॑त्तो अ॒ग्निर्गृ॒हप॑ति॒राविं॑त्त॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वा॒ आवि॑त्तौ मि॒त्रावरु॑णौ धृ॒तव्र॑ता॒वावि॑त्तः

प्रयच्छति त्वयायमिति[6]। यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्दैवतम्। हे धनुः अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् ॥ का० इवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति[7]। इवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षडाजूंषि इषुदेवत्यानि। हे इषो त्वं इवासि इ विदारणे इणाति शत्रून्विदारयति इवा। हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति रुजा। हे इषो त्वं क्षुमासि क्षुमायी विधूनने क्षुमायति शत्रून् कम्पयति क्षुमा ॥ यजमानाय ददाति। हे इषवः प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत। प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात। तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोवस्थितमेनं यजमानं पात। दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

१——१५,५,१२। २——१५,५,१३-१४। ३——निरु० ४,२१। ४——१५,५,१७। ५——१५,५,१८। ६——१५,५,१९। ७——१५,५,२०।

आविर्मर्या इति वाचयतीति[१]। इषुसमर्पणानन्तर माविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानाविन्नान्त्रान् यजमानं वाचयति। प्रजापतिदैवतं। मर्या इति मनुष्यनामसु पठितम्[२]। हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः। प्रकटा भवथेति शेषः। सम्यक् कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः। यद्वा हे मर्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः। प्रकटो युष्माकमनुच कथ्यते इति शेषः। आवित्तो अग्निर्गृहपतिः। अनुत्युक्तविभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते[३]। गृहपतये गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः प्रापितः। प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य सः वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः॥ व्रतमिति कर्मनाम[४]। धृतं व्रतं कर्म याभ्यान्तौ धृतव्रतौ। ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्या मावित्तौ। आवित्तः आवेदितः। विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽय मावित्तः॥

पूषाविश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवावावित्तादितिरुरुशर्म्मा॥ ९॥

अवेष्टादन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथन्तरꣳ सामत्रिवृत्स्तोमो वसन्तऋतुर्ब्रह्मद्रविणम्॥ १०॥

विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्या मावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः। एवमग्रेऽपि॥ ९॥

का०। अवेष्टा इति लोहायस माविध्यति केशवास्ये सदोन्त उपविष्टायेति[५]। सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति॥ लुतुसनाशनं यजुः। अत्रपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला लूतुरहितत्रः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो

१——१५,५,२१। २——निघ० २,३,११। ३——५,३,५,३१-३७। ४——निघ० २,१,७। ५——१५,५,२२।

राघसादयोऽवेष्टा नाम्रिता भवन्त्विति शेषः। तयो ऋतुर्यौ वधस्तमेवैतद्‌तिनयतीति श्रुतिः[1] ॥ श्रा० सुन्वन्त माक्रमयन्दिशः प्राचो मारो- हेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति[2]। यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे यजमान त्वं प्राचीं दिश मारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु। सामां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुमः[3] इत्यस्यामुत्पन्नं रथन्तरं साम[4] त्वां रक्षतु। स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु। ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु। ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वा मवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधन- त्वाद्धनत्वमुच्यते। त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे[5] आम्नातम्। तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः। उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति[6] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत्। काभि

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामपञ्चदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

स्तिसृभिः। प्रथमया। त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति सोयं प्रथमपर्यायः। द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत्। अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते सेयं स्तुतिर्विष्टुतिरिति नाम्ना सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम। त्रिष्टुप् छन्दः। त्वामिद्धि हवामहे[7] इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम[8] पञ्चदश स्तोमः ग्रीष्म ऋतुः द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणं भवत्विति वा पञ्चदशस्तोमस्वेव- माम्नातः। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया

१—५,७,२,१। २—[illegible],५,११। ३—ऋ० सं० ६,३,१। ४—श्रा०गा० १,२,१,२१। ५—ताण्ड्य ३,१। ६—उ०सं० १,१,१-९। ७—ऋ०सं० २,२,५,२। ८—श्रा०गा० १,१,२२।

स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः। अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते तत्रायं क्रमः प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्राद्यो तिसृभिरूर्ध्वभिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत्। तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः। हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह। जगती छन्दः त्वा भवतु। यद्द्याव इन्द्र ते शतं[1] मित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम। सप्तदश स्तोमः। वर्षा ऋतुः। विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम्। एते त्वा भवन्तु। यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणं भवतु ॥ सप्त-

प्रतीचीमारोहजगती त्वावतुवैरूपꣳसामसप्तदशस्तोमोवर्षाऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतुवैराजꣳसामैकविꣳशस्तोमःशरदृतुःफलन्द्रविणम् ॥ १३ ॥

दशस्तोमस्य विष्टुतिः[2] पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृत् मध्यमां त्रिर्गायेत्। तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेत् मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः। हे यजमान त्वमुदीचीं दिशमारोह। अनुष्टुप् छन्दः। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा[3] एतस्यामृच्युत्पन्नं

१——छ० स० ३,२,४,६। २——ताण्ड्य २,७। ३——छ० स० ५,१,१,८।

वैराजं साम। एकविंशः स्तोमः। शरदृतुः। फलं यज्ञफललक्षणं। द्रविणं धनम्। एते त्वा मवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वेव माम्नातः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति[1]। प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन् मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीतुर्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः। हे यजमान ऊर्ध्वां दिश मारोह। पङ्क्तिः छन्दः। प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्याः[2] ऋच्युत्पन्नं शाक्वरं साम

ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ हेमन्त

शिशिरावृतू वर्चो द्रविणं प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

रेवतीर्नः सधमाद इत्येतस्याः[3] ऋच्युत्पन्नं साम रैवतम् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ। हेमन्तशिशिरावृतू। वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा। द्रविणम्। एते त्वा मवन्तु। यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम एवमाम्नातः नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति[4]। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोयं त्रिरावृत्तनवसङ्ख्योपेतत्वात्त्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम

१—ता० ब्रा २,१४। २—ऋ० श्रा० ८,१,१४,१। ३—ऋ० श्रा० १,२,१,१। ४—ता० ब्रा० ३,१।

एवमाम्नातः। एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति१। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीय पर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः॥ का० आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति२। व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत्॥ असुरदेवत्यम्। नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम्। असु क्षेपणे प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसरूपेण॥ १४॥

का० व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति३। अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत्॥ चर्मदैवत्यम् व्याख्यातम्(५)॥ का०

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात्। मृत्योः पाह्योजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि॥ १५॥

हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्यश्च। आरोहतं वरुण मित्र गर्त्तं

रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति४। पादतले हिरण्यं कुर्यात्॥ रुक्मदैवतम्। हे सुवर्ण मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय॥ का० शिरसि च नवतृण्णं शततृण्णं वैजोऽसीति५। नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात्॥ रुक्मदैवतम्। हे हिरण्य त्वमोजोऽसि असुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि। शारीरं बलं सहस्तद्रूपमसि। अमृतं विनाशरहितं त्वमसि॥ १५॥

का० बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपाविति६। यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः। हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो तौ युवां गर्तं पुरुषमारोहतमारोहणं कुरुतम्। बाहू वै मित्रा-

१—ता० ब्रा० ३,३। २—१५,५,२४। ३—१५,५,२५। ४—१५,५,२६। ५—१५,५,२७। ६—१५,५,२८।

वरुणौ पुरुषो गर्त इति[1] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे। पुरुषारोहणानन्तर मदिति मखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चचाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् तौ कौ यौ युवा सुभौ द्वौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदिथः उदयं कुरुथः। एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम्। सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तेथे इत्यर्थः। सूर्यश्च उदेति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः। किञ्च तौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्भासमानौ। तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ॥ एवमध्यात्ममर्थः। अधिदैवं त्वयमर्थः। हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृश मारोहतम्। परवाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकीलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति। रथोऽपि गर्त उच्यते गृणाते स्तुतिकर्मण इति[2]

ततश्चक्षाथामदितिन्दितिञ्च मित्रोऽसि वरुणोऽसि॥ १६॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण। क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति दिद्यून्पाहि॥१७

यास्कोक्तो गर्तो रथः। यौ युवा सुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्गच्छथः सूर्यश्च तदा उदेति। किञ्च तौ हिरण्यरूपौ अति तेजस्विनौ। इन्द्रौ परमेश्वरौ। ततो रथारोहनानन्तर मदितिं दितिं च युवां चचाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापो अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः। असुमर्थं श्रुतिराह ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्थं-वैतद्वाहेति[3]। का० मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा[4]। अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति। हे वामबाहो मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि॥ १६॥

१——५,४,१,१५। २——निरु० ३,५। ३——५,४,१,१५। ४——१५,५,२९।

का० स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्रो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेम ममुष्ये ति च प्रथमो देवसूवदिति[१]। अस्यार्थः। स्वक्सहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः। पालाशौदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि। तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत्। इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह। स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण। मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण। वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति। चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्येति चत्वारो मन्त्राः। अभिषिञ्चामीति

इ॒मं दे॑वा असप॒त्नꣳ सु॑वध्वं मह॒ते क्ष॒त्राय॑ मह॒ते ज्यैष्ठ्या॑य मह॒ते जान॑राज्या॒येन्द्र॑स्येन्द्रि॒याय॑।
इ॒मम॒मुष्य॑ पु॒त्रम॒मुष्यै॑ पु॒त्रम॒स्यै वि॒श ए॒ष वो॑ऽमी॒ राजा॒ सोमो॒ऽस्माकं॑ ब्राह्म॒णाना॒ꣳ राजा॑ ॥ १८ ॥

पदं मग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते। क्षत्राणा मित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः। इम ममुष्ये ति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःश्विव नामग्रहणयुक्तं पठति। प्रथमग्रहणादन्येषा मिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां राजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता। हे यजमान सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्यून्पाहि। द्यो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः। इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयतीति[२] श्रुतेः तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

१—१५,५,३०-३३। २—५,४,२,२।

इमं देवाः। व्याख्यातापि[1] व्याख्यायते। हे देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कौशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्त मिमं राम मसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम्। हे अमी कोशला एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा। एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो ऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत्॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह। अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिरिन्द्रस्येन्द्रियेणेत्यन्तो मन्त्रः। हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्व्याख्या॥ राजमित्रमन्त्रमाह। सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत्।

प्रपर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचऽइयानाः। ता आवृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनुरीयमाणाः।

विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि॥ १९॥

हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। अन्यत्पूर्ववत्॥ वैश्यमन्त्रमाह। इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत्॥ श्रुत्वा तु इमामादिमन्त्रैर्वीर्यार्थेन व्याख्यातानि॥ १८॥

का० कण्डूयन्त्याभिषेकेण प्रतिलिम्पति प्र पर्वतस्येति[2]। यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप्। प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते। नावः प्रचरन्ति। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति। नावः यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्तौ ता नावः। आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। स्वाभुदिभ्यां डौरिति नुदतेर्डौप्रत्ययः। किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः। किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास-

[1] —९ अ० ४० क०। [2] —१५.६,८।

मावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य। पर्वमरुभ्यां त इति तप्रत्यय। किम्भूता नावः स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति स्वसिचः। तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः। इयानाः एतेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति चानश्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम्। गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम्। तदुक्तम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति[1]। ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आवहृतन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिजन्ताल्लुङि रगागमश्छान्दसः। किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः। अञ्चु गतिपूजनयोः। ऊर्ध्वं गताः सत्यः। अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः। किम्भूतमहिं बुध्न्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम्॥ यद्वायमर्थः। पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्र्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते। तथा च श्रुतिः। नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्ठिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याह[2]। ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न्य मन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आवहृतन् आवर्तन्ते आगच्छन्ति॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः। वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवदित्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानचैवं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आवहृतन् राजसूययाजिनोर्थायावर्तन्ते। किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः। तथा बुध्न्यं बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः। अहिं महान्तारं अत्र त्वां यजमान मनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः॥ का० चर्मणि त्रिर्विक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति[3]। अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत्॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं

१——मनु: ३,७६। २——१०,५,६,१४। ३——१५,६,९।

विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूर्लोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजयतीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति[1] श्रुतेः ॥ १९ ॥

का० शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतइति[2] । ततः सदसः शालाया मागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्यजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियजुर्युक्ता । हे प्रजापते त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयममुष्य पितासावस्य

पिता वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन्हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रोक्त्वा तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का० आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तइत्युत्तरार्धइति[3] ।

१——५,४,२,६ । २——१५,६,११ । ३——१५,६,१२ ।

पालाशेनाभिषेकपात्रे वाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्ने रुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते तव क्रिवि कर्त्त हिंसित्र वा परमुत्कृष्टं नामास्ति । क्रिवि हिंसाकरणयोः इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह । हे हविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुत मसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाची[1] मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

का० वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति[2] । वाजपेये इव रथमाहृत्याद्रथमिन्द्रस्य वज्रोसीति मन्त्रेण भूमाववतार्यं मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्दिष्टासयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरितुरक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ त्वां युनज्मि योजयामि ॥ का० अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहतीति[3] । यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति[4] श्रुतेः । एवम्भूतोहं हे रथ त्वा त्वामव्यथायै । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय अचलनाय वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का० मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति[5] । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया

१—निघ० २,४,११ । २—१५,६,१५ । ३—१५,६,१७ । ४—५,४,३,७ । ५—१५,६,१८ ।

प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रून्निति शेषः ॥ का० गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति[१] । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का० धनुरार्त्नीमुपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति[२] । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्म ॥ २१ ॥

का० तावन्नूयो वा गोस्वामिने दत्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मातइति[३] । स्वार्पितगवां पतये स्वाम्ने तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं

मातइन्द्रतेवयन्तुराषाडयुक्तासोअब्रह्मताविदसाम । तिष्ठारथमधियंवज्रहस्तारश्मीन्देवयमसेस्वश्वान् ॥ २२ ॥

अग्नयेगृहपतयेस्वाहासोमायवनस्पतयेस्वाहामरुतामोजसेस्वाहेन्द्रस्येन्द्रियायस्वाहा ।

हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडर्थे लोट् अधितिष्ठसि । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि । किम्भूतान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम । तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्दस्तु विदस्ये देव वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१—१५,६,१९ । २—१५,६,२० । ३—१५,६,२२ ।

का० अग्नये गृहपतयइति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति[१] । रथविमोचनीयसञ्ज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति[२] । रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

पृथिविमातर्म्मामाहि॑ꣳसीर्म्मोऽअहन्त्वाम् ॥ २३ ॥

ह॑ꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतम्बृहत् ॥ २४ ॥

का० अवरोहति हंसः शुचिषदिति[३] । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हंसवृहद्भारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनु-

१——१५,६,२३ । २——१५,६,२४ । ३——१५,६,२५ ।

ष्वेषु प्राणभावेण सीदतीति नृषत्। वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत्। ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत्। व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत्। एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः। गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः। ऋते सत्ये जायते ऋतजाः। अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायतइत्यद्रिजाः। अद्रिर्मेघो वा[1] अद्रौ मेघे जलरूपेण जायतइति वा। ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम्। बृहत् महत्परिच्छेदमपर्यन्तम् परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथाद्वतरामीति भावः॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढस्तं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः। किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति। वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति। अन्तरिक्षसत् हृषगुणाच्छादनवस्त्रेऽन्तरिक्षे सीदतीति। होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति। अतिथिः अतिथिवत्

इयदस्यायुरस्यायुर्म्मयिधेहियुङ्ङसिवर्चोऽसिवर्चोमयिधेह्यूर्गस्यूर्जम्मयिधेहि। इन्द्रस्यवांवीर्य्यकृतोबाहूअभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

पूज्यः। दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति। नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति। वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति। ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति। व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति। अब्जाः अप्सुयोनिर्वाअश्व इति श्रुतेरश्वो जातेरश्वैकपितत्वादब्जाः। गोजाः गोशब्दवाच्यादिन्द्राज्जायत इति गोजाः। इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः। ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः। अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः॥ २४॥

का० उपस्पृशति शतमानाविषदसीति[2]। शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ

१——निघ० १,१०,१। २——१५,६,२९।

सौवर्णौं मणी यजमानः स्पृशति ॥ हे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्दातु मुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का० तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखा मुपस्पृशतीति[1] । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहनी एवोपगूहितारमौदुम्बरीं शाखा मुपस्पृशेत् । शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरि शाखे त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जं मन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का० इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति[2] । अध्वर्युर्यजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां

स्योनासिसुषदासिक्षत्रस्ययोनिरसि । स्योनामासीदसुषदामासीदक्षत्रस्ययोनिमासीद ॥ २६ ॥

मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहू अहं वां युवां सुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

का० प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीं मासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति[3] । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति । आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि त्वं स्योना सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० अधीवासमस्या-मास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति[4] । आसन्द्यां वस्त्र माच्छादयति । अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मोह-वन्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० सुन्वन्त मस्या मुपवेशयति स्योनामासीदेति[5] । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् ।

१——१,६,३० । २——१५,६,३१ । ३——१५,६,३३;७,१ । ४——१५,७,२ । ५——१५,७,३ ।

हे यजमान स्योनां सुखकरी मासन्दी मासीद मारोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्या मासन्दी मासीद ऋतस्य योनिं स्थान मासन्दी मासीद ॥ २६ ॥

का॰ निषसादेत्युरोऽस्यालभतइति[१] । अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री। असौ यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद। विशो वै पस्त्या इति[२] श्रुतेः। आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । व्यवहिताश्चेति आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायेति[३] श्रुतेः ॥ २७ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां ब्रह्मँस्त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोऽसि सत्यौजा इन्द्रोऽसि विशौजा

का॰ अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधायेति[४] । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान्सौवर्णकपर्दान्विदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां तत्र योजन॰

१——१७,७,४ । २——५,४,४,५ । ३——५,४,४,५ । ४——१५,७,५ ।

समर्था भवन्तु। कलेः सर्वाचाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्पश्चाद्व्यापकत्वमिति भावः॥ का० वरं हुत्वा ब्रह्मन्नित्या-मन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवान्त्यमिति[1]। यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणं मामन्त्रयते एवमामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः। व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह। अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव

रुद्रोसिसुशेवः। बहुकारश्रेयस्करभूयस्करेन्द्रस्यवज्रोसितेनमेरध्य ॥ २८ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मन्निति सूत्रार्थः॥ ब्रह्मन्। ब्रह्मदैवतम्। यजमानः प्रथमं ब्रह्माणं मामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋत्विक् त्वामामन्त्रय इति शेषः। त्वं ब्रह्मासि। पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि। ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान त्वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य। द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य। तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विशु प्रजासु ओजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसम् अतएव पदकारो नावग्रहं चकार। चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्द्रावणाच्च। सुशेवः शेव इति सुखनाम[2] शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं

1——१५,७,७-९। 2——निघ० ३,६,१७।

सुखयिता । . त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का० बहुकारेति च ह्वयत्येवं नामानमिति[१] । यजमानं बहुकारं त्वादि-
सुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदैवतम् । हे बहुकार बहु कार्यं करोति बहुकारः श्रेयः करोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं
करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयइति शेषः ॥ का० स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितो-
ऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति[२] । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदैवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो
ह यत्र हत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति[३] श्रुतेः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्वशगमने वशवर्तिनं

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा

स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वꣳ सजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥ २९ ॥

कुरु । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति[४] श्रुतेः । यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन
मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

का० द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति[५] । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि
चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् । अग्निदेवत्यम् । अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि यष्टो घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूतोऽग्निः
पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्म जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं
हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का० अथाग्निवपति स्वाहाकृता इति[६] । पूर्वोक्तपञ्चा-

१—१५,७,१० । २—१५,७,११ । ३—१,२,४,१ । ४—५,४,४,१५ । ५—१५,७,१५ । ६—१५,७,१६ ।

चान्यूतभूमौ क्षिपति। अबदेवत्यम्। हे अपा यूयं स्वाहाकृता: स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिता: सन्त: सूर्यस्य रश्मिभि: किरणैर्यतध्वं अर्धां कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठाय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थ:। मध्ये भवो मध्यम: मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठ: तस्य भावो मध्यमेष्ठ्यं तस्मै ॥२९॥

का० पितामहप्रभृत्य सोमपानां सङ्ख्याय सर्पणं सवित्रेति वा गुवाकमुक्त्वेति[1]। पित्रादय: पूर्वजा: पितामहशब्देनोच्यन्ते। ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिता: शतसङ्ख्या: सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुक: प्रथम: सोमप: असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्यादि

सवित्राप्रसवित्रासरस्वत्यावाचात्वष्ट्रारूपै:पूष्णापशुभिरिन्द्रेणास्मेबृहस्पतिनाब्रह्मणावरुणेनौ

जसाग्निनातेजसासोमेनराज्ञाविष्णुनादशम्यादेवतयाप्रसूत:प्रसर्प्पामि ॥ ३० ॥

सर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सद:प्रवेशो वा। पश्चात्तरमाह सवित्रेति। यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मक मनुवाकं पठित्वा शतं विप्रा: सर्पणं कुर्वन्ति। दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्ष: श्रेयानिति सूत्रार्थ:। सवित्रादिदेवत्यात्वष्टि:। एताभिर्दशभिर्देवताभि: प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि। प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति काभिर्दशभि: प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण। वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या। रूपै रूपलक्षितेन त्वष्ट्रा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्ते:। पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन। अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्ते: शे-आदेश: बृहस्पते

[1] —१५,८,१५-१६।

देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना। तेजसा ओजसा ओजस्विना वरुणेन। तेजस्विना अग्निना। राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण। दशम्या दशसङ्ख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन। एतैराप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः॥ ३०॥ ॥ इति राजसूयः समाप्तः॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणाम् अश्विनादृष्टी॥ का० पक्त्वौदनं विरूढाँश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजतीति[1]। विरूढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः यौमे बह्वाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान् व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौदनेन मिश्रयति। व्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि। हे सुरे त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता। सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व।

अश्विभ्याम्पच्यस्वसरस्वत्यैपच्यस्वेन्द्रायसुत्राम्णेपच्यस्व। वायुःपूतःपवित्रेणप्रत्यङ्क्सोमोअतिस्रुतः। इन्द्रस्ययुज्यःसखा॥३१

सुष्ठु त्रायतइति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्यामिन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति॥ का० वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति[2]। पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति। सोमदेवत्या गायत्री। वायुः सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुतः अतिक्रम्य गतः। किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः। सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति[3] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः॥ ३१॥

१——१५,९२५। २——१५,१०,१०। ३——१२,७,३।

का० ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति[1]। पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति। यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति। यथा। कुविदङ्ग० उपयाम गृहीतोस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति तृतीयम्। ऋचं काक्षीवतसुकीर्ति दृष्टम्। आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम[2]। अङ्गेति क्षिप्रनाम[3]। चिदिति वितर्के। हे सोम यथा यवमन्तः। यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः। मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः इति यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकारा-

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्व्वंवियूय। इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति।

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

भाष्य। बहुयवसम्पन्नाः कृषीबलाः। कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति। दाप् लवने लट्। तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह इह अस्मिन्नेव यजमाने अङ्गकृणुहि कुरु। एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम[4]। उक्तिर्वचनम्। हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्या मभिधाय यजन्ति। यागं कुर्वन्ति। हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

१——१५,१०,१२। २——निघ० ३,१,१२। ३——निघ० ५,१७। ४——निघ० २,७,२२।

का० ग्रहाणां युवं सुरामं पुत्रमिवेति[1] । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्र मावत मपालयतं स्वकर्मचम मकुरुत मित्यर्थः । अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम् । किभूतौ युवाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसञ्ज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे शानचप्रत्यये रूपम् । तदर्थं श्रुतावितिहासः[2] । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य

युवꣳसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा । विपिपानाशुभस्पतीइन्द्रङ्कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

पुत्रमिवपितराव्वश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्द्दꣳसनाभिः । यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिःसरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥३४॥

॥ १० ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोध्यायः ॥ १० ॥

सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोपाचाह नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र मश्विनावरचतामित्यर्थः । पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्मात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वा मावथुः अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः

१——१५,६,८। २——१२,३,४,१।

पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम[1] दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति णिचि जाते ण्यासश्रन्थो युजिति युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् हे मघवन्धनवन्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वा मावतुरिति त्रायतइत्यर्थः । भिष्णज् उपसेवायां कण्ड्वादिः अस्माल्लङि कण्ड्वादिभ्यो यगिति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अडागमः वावसानइति जकारस्य ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥ .

युञ्जानः प्रथमम्मनस्तत्वायसविताधियम् । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यपृथिव्या अद्ध्याभरत् ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्य्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितेर्ऋषय एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः । प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन्देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च

1—निघ० २,१,२ ।

विश्वकर्म्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तएव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति[1] ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पशूनां शिरांसि हुतान्नानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशीर्षं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत् उखार्थमिष्टकार्थं च मृदं जलं च तत एवाददीयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नीउद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयाद्विषदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाभ्रिः स्थाप्या ततः कर्म्माह का० अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्द्रवन्युञ्जान इति[2] । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुह्वं स्रुवं च संमृज्य स्रुचाष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्त्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाचरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सफलानां कर्म्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति[3] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथममन्वारम्भे मनो युञ्जानः समादधान युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय तनित्वा विस्तार्य मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः क्त्वो यगिति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

१—६,२,३,१० । २—११,२,७ । ३—६,३,१,१२ ।

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति। सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः॥ २॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना। सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति। षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः। किं कृत्वा युक्त्वाय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य। किंभूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या॥ २॥

युक्त्वाय सविता देवान्त्स्वर्यतो धिया दिवम्। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्॥ ३॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः॥४॥

अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम्। पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षण मात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः। कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान्युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तथादिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुं मुद्यतान्॥ ३॥

जगती व्याख्याताऽपि विशेषतो व्याख्यायते। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते। उत अपि च धियः इष्टकादिविषयाणि ध्यानानि युञ्जते सम्पादयन्ति कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगिनाभिवृद्धस्य। तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य। विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः। नन्विदमृत्विग् यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः। कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती अचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः॥ ४॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः॥ शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः॥ ५॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम्। पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्येते। हे पत्नीयजमानौ वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैष्टैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तर्पयामीत्यर्थः। किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति वि एतु अनयोर्व्यवधानम् तत्र दृष्टान्तः पथ्याइव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः। किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा

यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिं अनुययुरित् अवश्य मनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिं मनुवर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्वं च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतीन् लोकान्विमीते । लोका रजांस्युच्यन्त इति[1] यास्कः । स देव महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राबल्येन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महेर्भावो महतो भावो महित्वं तेन । भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु[2] पठितम् । स देव

यस्य॒ प्र॒याण॒मन्व॒न्य इद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा । यः पार्थि॑वानि विम॒मे स ए॑त॒शो रजा॑ᳪसि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हि॒त्वना ॥ ६ ॥

एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति[3] श्रुतेः । सूरादश्वं वसवो निरतष्टे ति[4] वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ६ ॥

दे॑व सवितः॒ प्र सु॑व य॒ज्ञं प्र सु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केतं॑ नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाचं॑ नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि[5] वाच्यते । हे देव सवितः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वागस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

1 —— निरु० ६,१९ । 2 —— निघ० १,१४,१० । 3 —— १०,६,४,१ । 4 —— २९अ० १३क० । 5 —— ९अ० १क० ।

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः। हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय। कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विद्लृ लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम्। सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची[1] सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति। धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित्। स्वर्जितं

इमन्नोदेवसवितर्य्यज्ञम्प्रणयदेवाव्यꣳसखिविदꣳसत्राजितन्धनजितꣳस्वर्ज्जितम्।

ऋचास्तोमꣳसमर्द्धयगायत्रेणरथन्तरम्बृहद्गायत्रवर्त्तनिस्वाहा ॥ ८ ॥

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम्। आददेगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः

स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम्॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः। हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः॥८॥

का० देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्तआधायेत्येनामभिमन्त्रयते[2]। अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय

१——निघ० ३,१०,३। २——१६,२,८।

हस्त माधायेति(११) ऋचा एना मग्नि मभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः। व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिधृतिश्छन्दः। हे अभ्रे सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि। तत् दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्य मङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि छन्दसीति भसञ्ज्ञाया मङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वा मगृह्णन् तद्वत्। हे अभ्रे त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्नि माभर आहर छन्दसीभश्छन्द

स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॑मङ्गिर॒स्वदाभ॑र॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत् ॥ ९ ॥

अभ्रि॑रसि॒ नार्य॑सि॒ त्वया॑ व॒यम॒ग्निꣳ श॑केम॒ खनि॑तुꣳ स॒धस्थ॒ आ। जाग॑तेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत् ॥ १० ॥

सीति हस्य भः। त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्नि माजह्रुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति[१] यास्कोक्तेः। किम्भूतमग्निं पुरीष्यं पशवो वै पुरीषमिति[२] श्रुतेः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृद मादायोखां कृत्वा तस्या मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योर-भेदोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरण मित्यभिप्रायेण पुरीष्य मग्नि माहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते॥९॥

त्वमभ्रिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा

१——निरु० १०,४२। २——६,३,१,३८।

नारी ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमान मग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

अनुष्टुब्यजुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः। तृतीयतुर्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः। अग्निदेवत्या। सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपा मभ्रि माधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० अश्वप्रभृतीश्च प्रत्यचं प्रसूतं युञ्जाथां योगे योगइति[1]। ऋतग्रियेण प्रत्यच मश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽभ्रिहस्त उपविष्ट एव ॥

हस्तऽआधायसविताबिभ्रदभ्रिᳬहिरण्ययीम्। अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यपृथिव्याऽअध्याभरदानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत्॥११॥

प्रतूर्त्तंवाजिन्नाद्रववरिष्ठामनुसंवतम्। दिवितेजन्मपरममन्तरिक्षेतवनाभिःपृथिव्यामधियोनिरित्॥ १२ ॥

अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः। वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते मृग्यते इष्टार्थं सेव्यतइति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् सुखननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वादिष्टेत्युच्यते। हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नश्व वरिष्ठा मुत्कृष्टां संवतं भूमि मनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्र माद्रव आगच्छ नसत्तनिषत्तेत्यादिना साध्वौ निपातस्वरतेः। ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परम मुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम्[2]। अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुन्नामकवायवश्वा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्ष-

१——१६,२,१०। २——निघ० १,१५,१-१०।

वस्तिलम् नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीर मुपलक्ष्यते। पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावित्येवेत्यर्थः भूमौ ते निवास स्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते। विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवं महिमा त्वं शीघ्र मागच्छेत्यर्थः॥ १२॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा। गर्दभं मन्त्रयते। अध्वर्युयजमानावृच्येते। वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादिना वर्षतेरौणादिकः कनिन् प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष फलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषण्वसू अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् युजेर्लोटि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति। क्व अस्मिन्नग्निकर्मणि यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते

युञ्जाथा॑ᳪ रास॑भं यु॒वम॒स्मिन्यामे॑ वृषण्वसू। अ॒ग्निं भर॑न्तमस्म॒युम्॥ १३॥

योगे॑योगे त॒वस्त॑रं॒ वाजे॑वाजे हवामहे। सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑॥ १४॥

सति। कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः। तथा अस्मयु मस्मान् कामयमान मस्मच्छितैषिण मित्यर्थः। इदं युरिदं कानयमान इति[1] यास्कः। अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः॥१३॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा। अजं मन्त्रयते॥ सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वय मिन्द्र मिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः अपि सम्प्रसारणम्। क्व सति वाजे वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा किम्भूतमजं योगे योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्

१—निरु० ६,२१।

कर्मणि तवस्तरं बलवत्तर मुत्साहवन्तम्। तव इति बलनाम[1] तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी अस्मायेत्यादिना विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति तरपि विनो लुक्॥ १४॥

का० अनुपश्य प्रयन्त्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति[2]। सर्वमकुर्वन्नखादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति॥ विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः। त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थो अष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका। ऋचो मध्ये यजुः। अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता। हे अश्व त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून् हिंसन्। अशस्तीः आहत्यैः क्रियमाणा अपकीर्तीरवक्रामन्पादैरवष्टभ्य निवारयन्नित्यर्थः। आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्यगाणपत्यम्मयोभूरेहि। उर्वन्तरिक्षंवीहिस्वस्तिगव्यूतिरभयानिकृण्वन्पूष्णासयुजासह ॥१५

गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यसइति भावः॥ उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः। हे गर्दभ अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि। इयं वै पृथिवी पूषेति[3] श्रुतेः। सह युङ्क्ते सा सयुक् तया। किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम[4] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य। भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः। नैकोऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः॥ १५॥

अजोत्क्रमणे विनियोगः। यजुः। आसुरी गायत्री आग्नेयी। हे अग्ने पृथिव्याः भूमेः सधस्थात्सहस्थानात् पुरीष्यं पशव्य-

१——निघ०२,९,४। २——१६,२,२। ३——६,३,२,८। ४——निरु० ३,११।

मग्निं मङ्गिरस्व दङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का० अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति[1] । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्म-यजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणस्रभ्रस्य मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यस्रनर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पशव्य मग्निं मङ्गिरस्वद्व वयं मच्छेमः अच्छ अभिमुख मिमं गच्छामः । अच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिरिति[2] यास्कः ॥ का० अनङ्वापुरुष-मीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थंकमग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनङ्वापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः आनुष्टुप् । पशव्य मग्निं मङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥ १६ ॥

का० वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्डं मीक्षतेऽन्वग्निरिति[3] । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिहृद्दः सा वल्मीकवपा पिण्डा-

पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभराग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः ॥१६॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानिप्रथमोजातवेदाः । अनुसूर्य्यस्यपुरुत्राचरश्मीननुद्यावापृथिवीआततन्थ ॥ १७ ॥

हवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् पुरोधोहृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषसा मुषःकालाना मग्र मुपक्रम मन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जात-वेदाः यस्मग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत् किञ्च सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत् । किञ्च द्यावा-पृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान् । व्यत्ययो बहुल मिति पुरुषव्यत्ययः वभूथाततन्थेत्यादिना निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

१——१६,३,१२ । २——निरु० ५,२८ । ३——१६,२,१५ ।

का० आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति¹। मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते॥ अश्वदेवत्यानुष्टुब्मयोभूदृष्टा। वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान् सङ्ग्रामान् पाप्मनः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः॥ १८॥

का० आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति²। एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं

आगत्यवाज्यध्वानꣳसर्वामृधोविधूनुते। अग्निꣳसधस्थेमहतिचक्षुषानिचिकीषते॥ १८॥

आक्रम्यवाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छरुचात्वम्। भूम्यावृत्वायनोब्रूहियतःखनेमतंवयम्॥ १९॥

द्यौस्तेपृष्ठम्पृथिवीसधस्थमात्मान्तरिक्षꣳसमुद्रोयोनिः। विख्यायचक्षुषात्वमभितिष्ठपृतन्यतः॥ २०॥

स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्। हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः। किञ्च भूम्या वृत्वाय वृतु वर्तने क्त्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशाद्वयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम॥ १९॥

१——१६,२,१७। २——१६,२,१८।

का० द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति१ । पिण्डोपरि पदं दधत मश्व मश्व संस्थितश्चाध्वर्युर्दक्षिणकरं मश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षी बृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादौ अन्तरिक्ष मन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थान मप्सुयोनिर्वाश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतना मिच्छन्ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद्‌ द्रविणोदा वाजिन् । वयᳪंस्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निमिन्धन्त उपस्थे अस्याः ।२१॥

उदक्रमीद्‌ द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकᳪंसुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निᳪंस्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥२२

का० उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति१ । मृत्पिण्डादश्व मुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट्‌ पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्त्रैकाधिका । हे वाजिन् महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धये ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भग मैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्‌ शब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम्‌ अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निं मरुत्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितु मुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

१——१६,२,१९ । २——१६,२,१९ ।

का० उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते[1] । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्त मकः कृतवान् कारोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति शपोलुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशाद्वय मग्नि मग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृश मग्निं सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्ग मधिरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीतुरपरिभावि ऐश्वर्यं वा । किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुख मकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तम मुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

का० उपविश्य मृद मभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्या माहुती स्रुवेणाश्वपदे[2] । अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे

आत्वाजिघर्म्मिमनसाघृतेनप्रतिक्ष्वियन्तम्भुवनानिविश्वा । पृथुन्तिरश्चावयसाबृहन्तंव्यचिष्ठमन्नै रभसन्दृशानम्॥२३॥

जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मयश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्द्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे आग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा अनुयुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वा माजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः ह्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः । वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति

[1] —— १६,२,२० । [2] —— १६,२,२२ ।

बहुकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति इष्ठनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः रभसं रभ राभस्ये घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकार्थैर्हुतैरप्यस्य अक्षिचयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः शानन् प्रत्ययः ॥२३॥

अहं अग्निं आजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किंभूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । कीदृशोऽग्निः मर्यश्रीः मर्त्यैः-

आविश्वतः प्रत्यञ्चञ्जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

मनुष्यैः श्रीयत आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यतइत्यभिमृट् न अभिमृश्यते नाभिमृट् तस्मै नाभिमृशे चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुं मयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भतइति जर्भुराणः जृभी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरौणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशं मग्निं माजिघर्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

का० अभ्रया पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति वह्निर्वह्नित्तरयोत्तरयेति[1] । अस्यार्थः । अभ्रया वारत्रयं कृत्पिण्डं परि-

[1] — १६,२,२३ ।

लिखति परया परया वहिर्वहिःप्रदेशे यथा तथा। परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि खेति तद्दहिर्हितीयं त्वमग्नइति तद्वहिस्तृतीयमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा। अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत्परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकारण मित्यर्थः। कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः। किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशृ दाने अस्य धातोर्दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे। दधाति दत्तइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दानइति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा। परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः। सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमान

परि॑त्वाग्ने॒पुरं॑व॒यंविप्र॑ᳪंसहस्यधीमहि। धृ॒षद्व॑र्ण्न्दि॒वेदि॑वेह॒न्तारं॑भ॒ङ्गु॒राव॑ताम्॥ २६॥

त्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य हे अग्ने वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस मित्युक्तम्। कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्ति पालयतीति पूस्तम् पॄ पालनपूरणयोः क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उत्वादेशे पूरिति रूपम्। तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा। धृषद्वर्णं ञिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः धृष्णोति धृषत् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असह्यरूप मित्यर्थः। दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषा मस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः यद्वा भङ्गुर मनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तशत्रवस्तेषां विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

आग्नेयो त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्वैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः। अथ मन्त्रार्थः। हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वं माशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशु-

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥२७॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि।

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम्। शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः

सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥

शुक्षणिः। त्वमग्ने वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो ऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो भूत्वा सन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः। किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनःपाकान्मृन्मयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

का० अभ्रा पिण्डं खनति देवस्य त्वेति[1] । अभ्रा कृत्वा पिण्डं परितः खनति कणिडकया । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिश्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात्पुरीष्यं पशव्य मग्नि मङ्गिरस इव खनामि कीदृश मग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपचीयेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्त मत एवाहिंसन्तं हिंसा मकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

का० कृष्णाजिन मास्तीर्यान्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्ण मपां पृष्ठमिति[2] । अस्यार्थः। मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीव मुत्तरलोम कृष्णाजिन मास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्र मास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावे-

अपाम्पृष्ठमसियोनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्द्धमानोमहाँ२ऽआचपुष्करेदिवोमात्रयावरिम्णाप्रथस्व ॥२९॥

कादशकाविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण त्व मपां जलानां पृष्ठ मसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अन्यथैस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्र मभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्र मुदक मभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का० विमार्ष्टेनद्दिव इति[3] । एनत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्ण दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रथस्वेत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

१——१६,२,२३ । २——१६,२,२४ । ३——१६,२,२५ ।

का० आलभतउभे शर्म च स्थ इति[१]। ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः। कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शर्म च स्थः अग्नेः सुखकारिणौ अपि भवथः वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चो समुच्चये। कीदृशे युवा मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन् प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती। तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्य मग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् वस आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं बिभृतं धारयतं बिभर्तेः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥ ३० ॥

शर्म्मं च स्थो वर्म्म च स्थोऽछिद्रे बहुलेऽउभे। व्यचस्वतीः संवसाथाम्भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

संवसाथाᳪ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना। अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभराऽअथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने। त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत। मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ज्योतिष्मन्तं तेजस्विन मजस्र मित् निरन्तर मेवाग्नि मन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा मुरसा त्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्वर्विदौ यज्ञसूर्यदेवाहर्वाची स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० पिबङ्ग पुरीष्योऽसीति[२]। प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः। अग्निदेवत्या। हे अग्ने त्वं पुरीष्यः

१——१६,२,२६। २——१६,२,२७।

पयस्योऽसि विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद्बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभराः असुन् प्रत्ययः। हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थत् निःशेषेण मथितवान् ॥ का० पाणिभ्यां परिगृह्यात्मेन दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभिखामगनइति मद्भिः सर्वं सकृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति¹। दक्षिणेनाभिं इत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्नइति मन्त्रेण सकृत् हीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्रो भरद्वाजदृष्टाः। हे अग्ने अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकाकाकाशात्त्वां निरमन्थत निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति² श्रुतेः। वाघत इति ऋत्विङ्नाम³ पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नोऽर्थादरणेः शिरसो निरमन्थतेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्येति

तमु त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः। वृत्रहणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम्। धनञ्जयꣳ रणेरणे ॥ ३४ ॥

षष्ठ्येकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः। यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत कीदृशात् पुष्करात् मूर्ध्नः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादन द्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्नामक ऋषिः तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् कीदृशं त्वां वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हन इति क्विप् पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्। वाचंयमपुरन्दरौ चेति खाभि निपातः ॥ ३३ ॥

१——१६,३,२८;३,१। २——६,४,२,२। ३——निघ० ३,१८,३।

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां ड्यण्णिति पाथःशब्दात् ड्यण् प्रत्ययः टिलोपः। वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथ्यः। मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः। मनो वै पाथ्यो वृषेति[1] श्रुतेः। कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् नलोपःप्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे दस्युहतम इति प्राप्ते नाद्घस्येति तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा। हे होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञꣳ सुकृतस्य योनौ। देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः॥३५॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाꣳ असदत्सुदक्षः। अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः॥३६॥

कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः। यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषण-सोमनिधानादीनि कृष्णाजिनएव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति[2] श्रुतेः। हे अग्ने यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यजासि यजसि लेटोऽडाटावित्याडागमः पूजयसि अतो यजमाने बृहद्बृहत् आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्य डभावः ॥ ३५ ॥

१—६,४,२,५। २—६,४,२,६।

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समदद्दष्टा। नीत्युपसर्गोऽसददित्यनेन सम्बध्यते। अग्निः होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान्। कीदृशोऽग्निः होता देवाना माह्वाता। विद्वानः स्वाधिकारं जानन्। त्विषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच् त्विषतीति त्विषः दीप्तिमान्। दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्क्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपोव्योर्वलीति वलोपः होतृधिषणादौ गमनवान्। सुदक्षः साधु कुशलः चिप्रकारी। अदब्धव्रतप्रमतिः दभु वधे अदब्ध मनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः। तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानदृति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः।

सꣳसीदस्व महाँ२ऽअसि शोचस्व देववीतमः। विधूममग्ने अरुषम्मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्॥ ३७॥

सहस्रभरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्त्ति पुष्णाति सहस्रभरः। शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नाना देवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः॥ ३६॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये ऽष्टार्णाः। मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य मेध्य यज्ञिय यज्ञार्ह हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश। यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व। कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान्वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्विप् अतिशयेन देववीः देववीतमः। किञ्च दर्शतं दर्शनीय मरुष मरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वाश्रय मूर्ध्नꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः॥ ३७॥

का० अपः खनेऽवनयत्यपो देवीरिति१। मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति॥ अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये चयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी। पूर्वर्चोऽग्ने इति सम्बोधन मध्याक्रियते द्यौरध्वर्युर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा हे द्यौः यद्वा हे अध्वर्यो देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च। कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः। किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजाना मारोग्याय। तासां सिक्ताना मपां स्थानात्सुखेत्रूपाद्स्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहता मुद्गच्छन्तु। कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

का० सन्त इति वात मपत्रिपति२। पिण्डगर्ते वायुं प्रेरयति॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीदेवत्य मर्द्धं वायुदेवत्यम्। हे पृथिवि

अपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयक्ष्मायप्रजाभ्यः। तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयःसुपिप्पलाः॥ ३८॥

सन्तेवायुर्मातरिश्वादधातूत्तानायाहृदयंयद्विकस्तम्। योदेवानाञ्चरसिप्राणथेनकस्मैदेववषडस्तुतुभ्यम्॥ ३९॥

उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकासितम् दृढभाव आर्षः तत्स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु। कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिना मवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छति मातरिश्वा। एवं पृथिवीं मुक्त्वा वायु माह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्वं देवाना मग्न्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भाषे छान्दसस्थप्रत्ययः। कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्य मियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषेति३ श्रुतेः ॥ ३९ ॥

१——१६,२,२। २——१६,२,३। ३——६,४,२,४।

का० आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति[1]। अस्यार्थः। आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमाहरन्निति॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयोनवार्णः। सुजातः सुष्ठूत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितं मासदत् आसीदतु प्राप्नोतु॥ का० त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासोअग्न इति[2]। उद्गृहीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्त्रेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः। हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येञ् संवरणे अस्य रूपम॥ ४०॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत्स्वः। वासो अग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसो॥ ४०॥

उदु तिष्ठ स्वध्वराऽवा नो देव्या धिया। दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः॥ ४१॥

का० उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति[3]। तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः। हे स्वध्वर शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्ने उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। किञ्च हे अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ। किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चेति पश्यतेस्तुमर्थो निपातः। कीदृशस्त्वं सुशुक्वनिः साधु शुचो रश्मीन्वनति सम्भजति सुशुक्वनिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः। आ अग्ने याहीति पदच्छेदः॥ ४१॥

[1] —— १६,३,५। [2] —— १६,३,६। [3] —— १६,३,७।

का० ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति१ । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदैवत्योपरिष्टाद्बृहती कण्वदृष्टा तुर्यः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद्बृहती । हे अग्ने नोऽस्माक मूतये रक्षणाय ऊर्ध्वं उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरां तिष्ठ भव इयोऽतसिक इति दीर्घः स्थित्वा इत्यत्र नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु दाने यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविध माह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति वैयाकरणः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्भिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून्प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥४३॥

का० अवकृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति२ । पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान् स जात इत्यावृत् क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदैवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वं मन्त्रीकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः । ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीं

१——१६,३,८ । २——१६,३,९ ।

स्तुत्यत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् अनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङीति गादेशः अडभावश्छान्दसः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकाले लुङ् प्रत्युपसर्गों गा इत्यनेन सम्बध्यते । दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृढार्थः वीड्वन्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी अभि शोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा ।

सुखासनः स्थानेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति ञ्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

अग्निदेवत्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्निरूप अज मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज इति[1] श्रुतेः । किञ्च द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥

१ —— ६,४,४,४,।

का० धारयत्येषा मुपरि पिण्ड मनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्नि मित्यश्वखरयोरिति[1]। अश्वादीना मुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः॥ महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ। वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं ह्रेषितशब्दं कुर्वन् यङ्लुगन्तम्। रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम्। किं कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम्। कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्लृ गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति क्वनिप्। अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च श्रुतिः यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति[2]। किञ्च अयमश्वः पुरीष्यं पशव्य मग्निं भरन्धारयन् आयुषः पुरा कर्म्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्म्मसमाप्तिपर्य्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धिनैवाश्वादीनां स्तुतिः क्रियते॥

वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम्। अग्न आयाहि वीतये॥ ४६॥

अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः। कीदृश मग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः। अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा। समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थ मृचामिति श्रुतिः॥ का० अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यऽर्तꣳ सत्यमित्या निधानात्[3]। अग्नइति मन्त्रेण रासभात् पिण्ड माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिवृते निधानपर्य्यन्तमिति सूत्रार्थः॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या। हे अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ॥ ४६॥

१——१६,३,१०। २——६,४,४,७। ३——१६,३,११।

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री ऋतसत्यशब्दाभ्या मादित्याग्नी विवच्चितौ ऋत मादित्यः सत्य मग्निः तादृगुभयरूप मग्नि मध्याहरामीति शेषः। ऋतं सत्य मिति पुनर्वचन मादरार्थम् ॥ का० अनड्वापुरुषमीचते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति[1] । देवपितृकार्यविमुखोऽनड्वापुरुषस्तमध्वर्युरीचते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्य मग्नि मङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति[2] । उखासम्भरणार्थं मुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिश्रिते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिश्रिते उद्धते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥

ऋतᳪसत्यमृतᳪसत्यमग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः । ओषधयःप्रतिमोदध्वमग्निमेतᳪशिवमायन्तमभ्यत्रयुष्माः ।

व्यस्यन्विश्वाऽअनिराऽअमीवानिषीदन्नोऽअपदुर्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्धर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः यूय मेत मग्निं प्रति मोदध्व मभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृश मग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्त मागच्छन्तम् । एव मर्धर्चेनौषधीरुक्त्वाथाग्निमाह हे अग्ने त्व मत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिका मपजहि अपनय । किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम[3] अतिहृष्यायाः ॥ ४७ ॥

हे ओषधयः एत मग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः

[1]——१६,३,१३ । [2]——१६,३,१४ । [3]——निघ० २,७,१२ ।

प्रशस्तपुष्पोपेताः। सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः किञ्च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तोऽस्य छन्दसि घस् इति कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानं आसदत् आसीदति॥४८॥

क०। वि पाजसेति प्रमुच्चैन मजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति[1]। वि पाजसेति मन्त्रेणेन पिण्डं कृष्णाजिनवद्धं विस्रंस्य छागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या विष्टुब्वत्कीलदृष्टा वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्त्तय। कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन

ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः। अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नꣳ सधस्थमासदत्॥४८॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः। सुशर्म्मणो बृहतः शर्म्मणि स्यामग्नेरहꣳ सुहवस्य प्रणीतौ॥४९॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे॥५०॥

पाजसः बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम[2] शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच् प्रत्ययः। एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अध्वर्युभिराग्नेयं परिचर्यायां सत्यां अहं शर्म्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः। कीदृशस्याग्नेः सुशर्म्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा तस्य। बृहतः प्रौढस्य। सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य। अस्तेर्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम्॥४९॥

१—१६,२,१५। २—निघ० २,९,२।

का० आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशवल्कक्वथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥

अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणात् मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं यासां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनाश्चेति लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे दधातनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तद्योग्यान् कुरुत अस्मान्

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्यृचो भावः । महपूजायां मह्यते पूज्यत इति मट् क्विप् प्रत्ययः तस्मै महे । रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन् प्रत्ययः तस्मै चक्षसे यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५० ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति

१—१६,३,१०।

दीर्घ: वश कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

गमामेति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः। हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदाढ्यमिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवासइत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगता माधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पश्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः। किञ्च हे आपः नोऽस्मान् तत्र

मित्र: स॒ꣳसृज्य पृ॒थि॒वीं भूमि॑ञ्च॒ ज्योति॑षा स॒ह। सुजा॑तञ्जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ स॒ꣳसृ॑जामि प्र॒जाभ्य॑: ॥ ५३ ॥

रु॒द्रा: स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं बृ॒हज्ज्योति॑: समी॑धिरे। तेषा॑म्भा॒नुरज॑स्र॒ इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तॄनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवस्य माशास्तुते इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः ॥ वह्नाख्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमलं वयं गमाम प्राप्नुमः किञ्च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

का० अजलोमभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति[1]। आजायानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः। मित्र

[1]—१६,३,१८।

देवत्योपरिष्टाद् वृहती त्रयोऽष्टार्णाश्चतुर्थी द्वादशार्णः। मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मह्य मध्वर्यवे प्रयच्छतिति शेषः। पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गच्छति प्रकाशात्मेत्याज्ज्योतिः शब्देनाजलोमानुच्यन्ते। अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञान मजलोमाख्य मग्निं त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजाना मयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोगाभावाय॥५३॥

का० शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः संसृज्येति[1]। सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप्। ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढ मग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थ

स॒ꣳसृष्टां॒ वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरैः॑ कर्म॒ण्यां॒ मृद॑म्। हस्ता॑भ्यां मृ॒द्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु॒ ताम्॥५५॥

मग्निं सम्यक् पालितवन्तः॥ तेषां फलमाह। तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत एवार्थः॥ ५४॥

का० संसृष्टामिति संयौति[2]। कृतत्रयेण मृत्पिण्डं सम्यक् मिश्रयति। द्वे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः। सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्या मुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम् कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः॥ ५५॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः[3]। हे अदिते अदीने देवमातः हे महि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखा

१——१६,३,१९। २——१६,३,२०। ३——निरु० ४,२३।

मादधातु स्थापयतु। कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणां सुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा। सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा। स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुर्वते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशं शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

अदितिः अखण्डा सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यां उखां कृणोतु करोतु सा उखा जाता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० यजमान उखां

सिनीवालीसुकपर्दासुकुरीरास्वौपशा। सातुभ्यमदितेमह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥

उखाङ्कृणोतुशक्त्याबाहुभ्यामदितिर्धिया। मातापुत्रंयथोपस्थेसाग्निम्बिभर्तुगर्भआ। मखस्यशिरोसि ॥ ५७ ॥

करोति मृद माद्राय मखस्य शिर इति¹। यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलिविस्थानलिखिताषाढसञ्ज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डामृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः। मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः। हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तद्धरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

का० वसवस्त्वेति प्रथयति²। यजमान आसां मृद मुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः। उखादेवत्यम् ब्राह्मी

१——१६,१,२२। २——१६,२,२६।

अनुष्टुप्। हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि। यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातॄन्मयि धारय॥ का०

वसवस्त्वाकृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि धारयामयि प्रजाᳫं रायस्पोषङ्गौपत्यᳫं सुवीर्यᳫं सजातान्यजमानाय रुद्रास्त्वाकृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि धारयामयि प्रजाᳫं रायस्पोषङ्गौपत्यᳫं सुवीर्यᳫं सजातान्यजमानायादित्यास्त्वाकृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि धारयामयि प्रजाᳫं राय

अन्नाद्येव सर्वतः प्रथमं धातु मादधाति रुद्रास्त्वेति१। प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिका मन्त्रेः संयोजयतीति सूत्रार्थः। उखादेवत्यम् प्राग्वदनुष्टुप्। हे उखे रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्व मन्तरिक्षरूपासीति विशेषः। शेषं पूर्ववत्॥ का० संलिप्य सत्त्वं कृत्वोत्तर मादित्यास्त्वेति२। ता मुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातु द्वितीयपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः। उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप्। आदित्याः देवा जागतेन छन्दसा त्वां

१——१६,२,२७। २——१६,२,२८।

कुर्वन्तु त्वं ध्रोऽस्याशीति विग्रिषः। ग्रेषा व्याख्या प्राची॥ का० विश्वे त्वेति समीकरोति[1]। पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः। ध्रोणम् साम्नी हहती। विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वानराणयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः हे उखे त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्रूपासि ग्रेषं पूर्ववत्सम्॥ ५८॥

का० विहतीयउत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्वदित्यै रास्नेति[2]। उखोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र ह्लक्ष्णीं

स्मोषक्कौपत्यꣳसुवीर्य्यꣳसजातान्यजमानायविश्वेत्वादेवावैश्वानराःप्रव्वृन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि

दिशोसिधारयामयिप्रजाꣳरायस्मोषक्कौपत्यꣳसुवीर्य्यꣳसजातान्यजमानाय॥ ५८॥

अदित्यैरास्नास्यदितिष्टेविलङ्गृभ्णातु। कृत्वायसामहीमुखाम्मृन्मयींयोनिमग्नये

पुत्रेभ्यःप्रायच्छददितिःश्रपयानिति॥ ५९॥

मेखलां करोति तस्यामेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुरुत्तीरम्ने स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः। रास्नादैवत्यम् यजुर्गायत्री। हे देवे त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीयासि॥ का० बिलं गृह्णात्वदितिष्ट इति[3]। उखाया मुखमालभते। उखादैवत्यम् यजुर्बृहती। हे उखे अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु॥ का० कृत्वायेति निदधाति[4]।

१——१६,३,२९। २——१६,३,३०। ३——१६,४,३। ४——१६,४,४।

एव मुखां निधाय भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः। अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब्वा उष्णिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशार्णस्तेन द्व्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो व्यूह्यः। सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय क्त्वाप्रत्ययस्य यक् कृत्वा निधाय पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम् अपयान् अपन्तु आ पाके विजन्तः हे पुत्राः इमा मुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सम्प्रीत्यसिकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यडागमे अपयानिति रूपम्। कीदृशी मुखां मही महतीं विशालां सन्मयीं सत्त्वार्थभूताम् अन्नये अन्वर्थं मन्ने वां योनिं स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वाधूपयन्तुगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वधूपयन्तुत्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाधूपयन्तु

जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वेत्वादेवावैश्वानराधूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वाधूपयतु

वरुणस्त्वाधूपयतुविष्णुस्त्वाधूपयतु ॥ ६० ॥

का० सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्[1]। दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकं मश्वलण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये वहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः। सप्त यजूंषि ऋत्वादेवत्यानि त्रीणि क्रमाद्यत्राः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ षष्ठं यजुरनुष्टुप्। हे उखे अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु। रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव

[1] १—१६,२,८।

त्वां धू० । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वंहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च । शेषं पूर्ववत्तु गमम् ॥ ६० ॥

का० प्रभ्रा स्रक्ष्य चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति[1] । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्त मभ्रा खनतीति सूत्रार्थः । अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत् खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वद्दधतूखे धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूखे जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यं खातवत्तत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना दीर्घः सर्वैर्देवैः सहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा ॥ का० देवानां त्वेत्युखां न्युजाम् । अधोमुखा मुखा मषाढोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः[2] । पञ्च यजूंष्युखादेवत्यानि हे प्राजापत्ये

१——१६,४,९ । २——१६,४,११ ।

त्रिष्टुभौ। विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति[1] ॥ का० अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति[2]। उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय अपणैः सर्वं माच्छाद्य दक्षिणाग्नेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः। विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा मभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु ॥ का० वरूत्रीष्टेतीक्षमाणो जपति[3]। सामर्थ्यादुखोपरिस्थअपणे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः॥ ऋग्बृहती। विश्वदेवयुता वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वां अपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदं सर्वं

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि। द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

व्रतमिति[4] श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरातानि ॥ ग्नास्त्वा। सामजगती। छन्दांसि ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति[5] श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि। विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु ॥ जनयस्त्वा। ऋक्पङ्क्तिः। नक्षत्राणि वै जनय इति[6] श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

का० आवपति मित्रस्येति[7]। पाकान्ते अपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशो ऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा। कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति

१—६,५,४,५। २—१६,४,१२। ३—१६,४,१४। ४—६,५,४,६। ५—६,५,४,७। ६—६,५,४,८। ७—१६,४,१५।

वर्षंविष्टत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः। देवस्य दीप्यमानस्य। कीदृश मवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणनाम[1] कर्मदानशील वा वणु दानकृत्यस्य प्रयोगः। कीदृशं द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्र मनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तम मत्यन्तं श्रवणीयं यश: प्रार्थयामीति भाव: ॥ ६२ ॥

का० उद्वपति अपथं देवस्त्वेति[2]। भस्मीभूतं अपथ मुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः॥ सवितृदेवत्या बृहती। हे उखे सविता देवः मत्या स्वसामर्थ्येन उत अपि वुद्ध्या च त्वा त्वा मुद्वपतु अपणाच्छादनात्पृथक्करोतु उतशब्दाद्बुद्धिरध्याहार्या। कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः। स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य

देवस्त्वासवितोद्वपतुसुपाणिःस्वङ्गुरिःसुबाहुरुतशक्त्या। अव्यथमानापृथिव्यामाशादिशआपृण॥ ६३॥

उत्थायबृहतीभवोदुतिष्ठध्रुवात्वम्। मित्रैतान्तउखाम्परिददाम्यभित्याएषामाभेदि॥ ६४॥

रेफश्छान्दसः। सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः॥ का० उखा मुत्तानां करोत्यव्यथमानेति[3]। अपथ मपाकृत्यावाटां बहिर्निष्काश्योखा मुत्ताना मूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः॥ हे उखे सविता उद्धृता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथा मनाप्नुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्व माशाः प्राच्यादिदिशः दिशः आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति शेषः॥ ६३॥

का० उदच्छत्युत्थायेति परिगृह्य[4]। हस्ताभ्यां मुखा मादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः

१——निघ० ३,२७,४। २——१६,४,१८-१९। ३——१६,४,१९-२०। ४——१६,४,२१-२२।

उत्तरार्धं मित्रदेवत्यः। हे उखे त्वं सुध्यायै एतस्मादवटाद्बहिरागत्य बृहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः। उकारः पादपूरणः॥ का० पात्रे करोति मित्रैतान्त्विति[1]। हस्तगृहीता मुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीं मुद्वपनम्। हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव एता मुखां ते तव परिददामि परिपालनाय प्रयच्छामि किमर्थमभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय। एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु॥ ६४॥

का० अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति[2]। चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धं मुखायामवनयतीति सूत्रार्थः॥ उखा-

वसवस्त्वाछृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाछृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाछृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आछृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्॥ ६५॥

देवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री। हे उखे वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वा माछृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः॥ रुद्राः। प्राजापत्यानुष्टुप्। रुद्रास्त्वा छन्दसा त्रैष्टुभेन आछृन्दन्तु॥ आदित्याः। ऋग्गायत्री। आदित्याः जगतीछन्दसा त्वां छृन्दन्तु॥ विश्वे। सामजगती। वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु। शेषं स्पष्टम्॥ ६५॥

का० प्राजतान्यौदुम्भराणि कृत्वा समाम्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम्[3]। एवं मुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा

१——१६,४,२२। २——१६,४,२३। ३——१६,५,३०।

फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्ग्रभणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादीनि(४,७) पञ्चौद्ग्रभणानि हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्ग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्ग्रभणसञ्ज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। आकूत्यै यजुः पङ्क्तिः। आकूतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं सङ्कल्पप्रेरक मग्नि मुद्दिश्य स्वाहा सुहुत मस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः। यजुस्त्रिष्टुप्। अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि मुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम्। यजुर्जगती। अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं

आकूतिमग्निम्प्रयुजꣳस्वाहामनोमेधामग्निम्प्रयुजꣳस्वाहाचित्तंविज्ञातमग्निम्प्रयुजꣳस्वाहावाचोविधृतिमग्निम्प्रयुजꣳस्वाहाप्रजापतयेमनवेस्वाहाग्नयेवैश्वानरायस्वाहा ॥ ६६ ॥

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवुरीतसख्यम्। विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहा ॥ ६७ ॥

चित्तं तेन चित्तेनावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरक मग्नि मुद्दिश्य सुहुत मस्तु ॥ वाचः। यजुर्जगती। वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि मुद्दिश्य स्वाहा सुहुत मिद मस्तु ॥ प्रजापतये। यजुःपङ्क्तिः। मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणा मनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुत मस्तु ॥६६॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च(४,८)। विश्वो मर्त्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं

वृणीत वृणुते प्रार्थयते। विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते। याच्ञाकर्मसु पठितः[1]। किञ्च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥ ६७ ॥

का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीये ऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णां मन्त्रेणैषां मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ्[2]। औदुम्बरहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युर्यजमानो वैशानाभिमुखः प्राङ्मुखो वा तिष्ठन्गृहयेन समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति कीदृशीमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पचिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यं

मासुभित्थामासुरिषोम्बधृष्णुवीरयस्वसु। अग्निश्चेदङ्करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृꣳहस्वदेविपृथिविस्वस्तयआसुरीमायास्वधयाकृतासि। जुष्टन्देवेभ्यइदमस्तुहव्यमरिष्टात्वमुदिहियज्ञेअस्मिन् ॥ ६९

हे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदैवतः। हे अम्ब मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः। किञ्च हे उखे धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु। किञ्च अग्निश्च त्वं चेद् यदि अस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः। हे पृथिवि देवि मृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे

स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय इंहस्व दृढा भव कस्मात्त्व मिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्व मासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा ज्ञातासि असूनां मायाना मिव मासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा बहुत्व्य तिभाति तद्वत् त्वमपि स्वनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः। किञ्च हे उखे इदं हव्य मुख्येऽस्मी होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रिय मस्तु तत्प्र सादाद्देवेभ्यो रोचता मित्यर्थः। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अग्निरूपे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६८ ॥

का० अश्वावारुठे अयोदशास्तां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति¹। घृतोषां कामुकीं द्रुन्न इति(२१)। अभितापादुखायां वक्री जाते प्रादेशमिताश्रयोदशसङ्ख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्तिनां क्रमुकसमिध माद्यो क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः॥ अग्नि-

द्रुन्नः सर्प्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः। सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ२ अभ्यातर। यत्राहमस्मि ताँ२ अव ॥ ७१ ॥

देवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा। ईदृशोऽग्निः कामुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः। कीदृशः द्रुन्नः पलाशिद्द्रु मागमा इति कोशोक्ते द्रुमो दृषा एवान्न मदनीयं यस्य स द्रुन्नः सर्पिरासुतिः सर्पिर्हुत मासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः। प्रत्नः पुरातनः। होता देवाना माह्वाता। वरेण्यः वरणीयः। सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात्। अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः॥ ७० ॥

का० वैकङ्कतीं परस्या इति²। विकङ्कतसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा। इत अध्यायान्त

¹—१६,४,२२। ²—१६,४,२६।

मार्म्ययः। संवत् इति सङ्ग्रामनामसु पठितम्[1]। संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः ग्रतु-सम्बन्धिन्याः संवतः सङ्ग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखं मागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः। किञ्च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

का॰ औदुम्बरीं परं मत्या इति[2]। उदुम्बरतरुसमिधं तृतीया मादधातीति सूत्रार्थः॥ अनुष्टुब्वारुणिदृष्टा। हे अग्ने परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन् कर्मणि त्वं मागहि आगच्छ गच्छतेः अपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम्। परावत इति दूरनामसु पठितम्[3]। परमाशब्दस्य सर्वनामत्व मामंम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूर मित्यर्थः। आगत्य च वध:

परमस्याःपरावतोरोहिदश्वइहागहि। पुरीष्यःपुरुप्रियोग्नेत्वन्तरामृधः॥७२॥

यदग्नेकानिकानिचिदातेदारूणिदध्मसि। सर्वन्तदस्तुतेघृतन्तज्जुषस्वयविष्ठ्य॥ ७३ ॥

सङ्ग्रामान् तर अतिलङ्घय मृत्रून् विनाशयेत्यर्थः ह्रचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्ने हरित आदित्यस्येति निघण्टूक्ते (१,१५) रोहितोऽग्ने रश्माः रोहितः तदाख्या अश्वा यस्य स रोहिदश्वः। पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः॥ ७२ ॥

का॰ अपरश्वहव्यां यदग्नइति[4]। कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीं मादधातीति सूत्रार्थः॥ हे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे। अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः स्वार्थे यत् प्रत्ययः हे यविष्ठ्य हे युवतम हे अग्ने कानि कानि

१—निघ॰ २,१७। २—१६,४,२०,४७। ३—निघ॰ ३,२६,५। ४—१४,४,४८।

चि त् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव समस्यर्थं षष्ठी त्वयि यत् आदधसि आदध: आरोपयाम: इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत् प्रिय मस्तु तद्दारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

का० अध:शय्या यदत्तीति¹। अधो नीचे देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमी मादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृश: क्षुद्रजीव: यद्दारु अत्ति भक्षयति अध:शयत्वादेव। वम्रो वल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तत्सर्वं ते घृत मस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

का० पालाशी: प्रत्यृच महरहरिति²। अष्टभिः प्रत्यृच मष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्प्पति। सर्व्वन्तदस्तु ते घृतन्तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

अहरहरप्रयावम्भरन्तोश्वायेवतिष्ठते घासमस्मै। रायस्पोषेण समिषामदन्तोग्ने मा ते प्रतिवेशारिषाम ॥ ७५ ॥

हे विष्टभो नाभानेदिष्ठदृष्ट। हे अग्ने तव प्रतिवेशा: प्रातिवेश्मिका: प्रत्यासन्नास्त्वदाश्रया: सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुम: मा विनश्येमेत्यर्थ:। किं कुर्वन्त: अहरह: प्रत्यहं सन्तत मप्रयाव मप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्त: सम्पादयन्त: प्रयवणं प्रयाव: यु मिश्रणे घञ् प्रत्यय: नास्ति प्रयाव: प्रमादो यस्यां क्रियायाम्। तत्र दृष्टान्त: अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालाया मवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यह मप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत्। पुन: किं कुर्वत: राय: पोषेण धनस्य पुष्ट्या इषिधालयनेन इषा अन्नेन च सम्मदन्त: हर्षं कुर्वन्त: त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थ: ॥ ७५ ॥

१——१६,४,२६। २——१६,३,४१।

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यत इति¹ श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय। कीदृश मग्निम् इरम्मदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरम्मदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना खशि निपातः। बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम्। यजत्रं यजनीयम्। पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम्। सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढार मस्मच्छत्रूणा मभिभवितारम्। अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतार मग्नि मित्यधिष्ठावग्निर्विषयः। ७६ ॥

नाभापृथिव्याःसमिधानेअग्नौरायस्पोषायबृहतेहवामहे। इरम्मदम्बृहदुक्थंयजत्रञ्जेतारमग्निम्पृतनासुसासहिम्। ७६।

याःसेनाअभीत्वरीराव्याधिनीरुगणाउत। येस्तेनायेचतस्करास्तांस्तेअग्नेपिदधाम्यास्ये॥ ७७॥

षडनुष्टुभः। याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभीत्वर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीत्वर्यः इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति क्वरप् ह्रस्वस्य पितीति तुक् टिड्ढाणञ्द्वयसजित्यादिना ङीप्। उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः। उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेताः बहुस्तोमा इत्यर्थः। ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः(३,१४)। हे अग्ने तान् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः॥ ७७॥

¹——६,६,२,९।

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यह मेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यति-प्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्य मेषा मस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः। दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राजसी-सञ्ज्ञे। ततः पुरोवर्तिनो वहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भाः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः। दन्तलीने तु हनू। दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्

दᳩष्ट्राभ्याम्मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराँ२ उत। हनुभ्याᳩस्तेनान्भगवस्ताँस्त्वङ्खादसुखादितान्॥ ७८ ॥

येजनेषुमलिम्लवस्तेनासस्तस्करावने। येकक्षेष्वघायवस्ताँस्तेदधामिजम्भयोः॥ ७९ ॥

योअस्मभ्यमरातीयाद्यश्चनोद्वेषतेजनः। निन्दाद्योअस्मान्धिप्साच्चसर्वन्तम्भस्मसाकुरु॥ ८० ॥

पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादितान् सुष्ठु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय। सुखादितानपेतान् कुर्विति वा॥ ७८ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्जसेरसुक् गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः। अघं परस्येच्छन्ति ते अघायवः छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात् क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः॥७९॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति सो द्वेषो वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति। यो नरः अस्मभ्य मस्मदर्थं अरातीयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्व मिच्छति आचारे इच्छायां वा क्यच् प्रत्ययः। यश्च जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्नोति मुत्पादयति द्विष अप्रीतौ बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः। योऽप्यन्योऽस्मा-न्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति। यश्चापरोऽस्मान्धिप्सात् धिप्सति दम्भितु मिच्छति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य दम्भ इच्चेति

संशितम्मेब्रह्मसंशितंवीर्य्यम्बलम्। संशितङ्क्षत्रञ्जिष्णुयस्याहमस्मिपुरोहितः॥ ८१॥

उदेषाम्बाहूअतिरमुद्वर्चोअथोबलम्। क्षिणोमिब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँअहम्॥ ८२॥

अभ्यासलोप इकारश्च। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः लेटोऽडाटाविति आडागमोरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि। हे अग्ने तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची॥ ८०॥

का० उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य। क्षत्रियजमानस्य द्वादशीं संशित मित्येता मिच्छया दधाति पुरोहित-यजमानस्याख्या मुदेषा मित्येता मिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासा मृचा मन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः। मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृत मित्यर्थः शो तनूकरणे क्तान्तः। वीर्य मिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम्। तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम्॥ ८१॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उद्तिर मुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिरित्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्त मुपरि कृतवानिति। वर्चः कान्तिः तामप्युद्तिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्ति मुद्तिरम्। ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि। स्वान् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीनहं मुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि। एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः॥ ८२॥

का० व्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतइत्याधानम्[१]। अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिध मभ्यज्य दीक्षितउन्नेऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी उपरिष्टाद्बृहती अष्टार्णत्रिपादा चतुर्थी द्वादशार्णः।

अन्नपतेन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुष्मिणः। प्रप्रदातारन्तारिषऊर्ज्जन्नोधेहिद्विपदेचतुष्पदे॥ ८३॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः॥ ११॥

हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्य मन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्वं मंशं देहि। कीदृशस्यान्नस्य अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य। शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम[२] शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य। रोगनाशकं बलहेतुमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः। किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रप्रमुपोदः पादपूरणइति पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्तइति यास्कोक्तेः[३]। तॄ प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययः आर्धधातुकस्येतीट् छान्दसी धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति अडागमः इतश्च लोप इति लेट इकारलोपे रुत्वविसर्गौ तारिष इति रूपम्। किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जं मन्नं धेहि धारय यद्वा

१——१६,६,८। २——निघ० २,९,११। ३——निरु० १०,४२।

द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात्, तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरिनाभि वहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति[1] । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥१॥

वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतविन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेत-कृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा वहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्ष मुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षेण मनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतइति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । सोऽय मग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्

१—१६,५,१ ।

ारणात् द्योर्द्युलोकवासी देवगण एन मग्नि मजनयत् जनितवती। कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा स्मादमृतत्वं युक्तम्॥ १ ॥

का० परिमण्डलाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति¹। वर्तुलाभ्या मुखाधारणसाधनरूपाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखां गृह्णा- ीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धं मुखाग्रहणे विनियुक्तम्। नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः ंहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एक मग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः र्पयेतेइत्यर्थः। तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव। धेट् पाने हेतुमति चेति णिच् आदेच उपदेशेऽशितीति ाकारे अर्तिह्रीत्यादिना पुक्। कीदृश्यौ नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः।

क्तोषासासमनसाविरूपेधापयेतेशिशुमेकꣳसमीची। द्यावाक्षामारुक्मोअन्तर्विभातिदेवाअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः॥२॥

रूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्ल महः। समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्यौ सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे ा पूर्वसवर्णो विभक्तेः। ये इत्थम्भूते रात्र्यहनी ताभ्या मिण्ड्वारूपाभ्या मुखां गृह्णामीति शेषः॥ का० हरति द्यावाक्षामेति²। ाहवनीयोपरिस्था मुखा मेव मिण्ड्वाभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा ृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते ं हरामीति शेषः॥ का० आहवनीयस्य पुरस्तादुन्नतासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राङ्ग्रां शिक्यवत्या मादधाति देवा अग्नि मिति³। ाहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिताया मासन्द्या मुखां निदधाति देवा इति पादेन उन्नतासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाया मौदुम्बर्यां

१——१६,५,३। २——१६,५,४। ३——१६,५,५।

मरत्निमात्राङ्ग्यां मुञ्जरज्ज्वा व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्ग्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां शिक्यायां चेति सूत्रार्थः। देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एत मग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्षः। कीदृशा देवाः द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते। तमहं धारयामीति शेषः। अग्निं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

का० शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्यामं विश्वा रूपाणीति[1]। उत् उर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्य दृश मासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः॥ सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा।

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे। वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥३॥

सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ। स्तोम आत्मा छन्दाᳪस्यङ्गानि यजूᳪषि नाम।

कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः। वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः। यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति। यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति च्लेरङ्। यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमन मनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते। उषाः सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः। ईदृशः सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चत्विति शेषः ॥ ३ ॥

[1] — १६,५,६।

का० समिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिक्षवत्[1]। शिक्यसहित मुख्याग्निं प्राचा मूर्ध्वं धारयति पिक्षवदित्यूर्ध्ववाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रण मप्युक्तं केचिदिति सूत्रार्थः॥ गरुत्मद्देवत्या विराड्ढन्वी चतुरवसाना क्षतिः। हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत्। तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः। गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम्। बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये। स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः। छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि। यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि।

सामतेतनूर्वामदेव्यंयज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्ण्याःशफाः। सुपर्णोसिगरुत्मान्दिवङ्गच्छस्वःपत॥ ४॥

विष्णोःक्रमोसिसपत्नहागायत्रञ्छन्दआरोहपृथिवीमनुविक्रमस्वविष्णोःक्रमोस्यभिमातिहात्रैष्टुभ

वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम्। यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम्। धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः। हे अग्ने एवंभूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि॥ ४॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमभ्युद्ग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन्[2]। विष्णुक्रमसञ्ज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि क्रमेण बृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-

१——१६,५,७। २——१६,५,११।

पत्या बृहती। विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽय मेव स योयः मग्निरुखाता मिति[1] श्रुतेः। हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकस्त्वं अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवी मनु विक्रमस्व भूदेवतारूप मिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि। एव मुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। हे द्वितीय पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिघातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि। हे तृतीय पादन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तं मात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं द्युलोक मनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि। हे चतुर्थ पादन्यास त्वं

छन्दआरोहान्तरिक्षमनुविक्रमस्व विष्णोःक्रमोस्यरातीयतोहन्ताजागतञ्छन्दआरोहदिवमनु

विक्रमस्वविष्णोःक्रमोसिशत्रूयतोहन्तानुष्टुभञ्छन्दआरोहदिशोनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तृत्व मिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह। अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत्॥ का० दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति[2]। सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः। यजुरुष्णिक्। हे अग्ने त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि॥ ५॥

का० पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रच्छात्यक्रन्ददग्निरिति[3]। ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा। अग्निरक्रन्दत् क्रन्दसि लङ्लिट्: क्रन्दति विस्फूर्जति। कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव

१——६,७,२,११। २——१६,५,१३। ३——१६,५,१४।

स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव शब्दे चुरादिरदन्तः। मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु पठितं[1] क्षामां पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः भूमिं मतिं आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेढि। वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन्। अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ध्येयः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति। अयञ्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते। ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

ऽक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

अग्ने अभ्यावर्तिन्नभि मा नि वर्तस्वायुषा वर्चसा प्रजया धनेन। सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥ ७ ॥

भा० अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति[2]। ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपादा। अभि आभिमुख्येनावर्तितुं शील मस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमनशील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

१——निघ० १,१,३। २——१६,५,१५।

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः। हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शत माहत्तः सन्तु शतसङ्ख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु। तथा ते तव सहस्र मुपावृत्तः सन्तु सहस्रसङ्ख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु, सखैवावर्तन मावृत् त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तन मुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ता मित्यर्थः। अधेत्यव्यय मथार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसङ्ख्याना मावृत्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिस्ताहशेन पोषेण

अग्ने अङ्गिरः शतन्ते सन्त्वावृतः सहस्रन्त उपावृतः। अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा। पुनर्नः पाह्यंहसः ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया। विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्व मसम्पादितं धन माकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ। हे अग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किञ्च धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां व्रीहिधान्यलतापादपाना मुपरि

पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वव्यचा या भवेद्वि विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयतइति विश्वप्स्नी तया यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतेरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

का० उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते[1] । नाभेरुपर्य्यग्निं धारयंस्त मभिमन्त्रयतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुब् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वा माहार्षं माहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लुङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्लुगन्तादिन् । किञ्च सर्वा

आत्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १२ ॥

विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु, अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु, अन्नं वै विश इति[2] श्रुतेः । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशात्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो मापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः। यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति[3] श्रुतेः श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधःपतने पुषादित्वाल्लुङि अङ् न माङ्योगइति अडभावः ॥ ११ ॥

का० पाशाउन्मुच्योदुत्तममिति[4] । रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्

१—१६,५,१९ । २—१६,७,३,१ । ३—६,७,३,७ । ४—१६,५,१७ ।

शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते। हे वरुण उत्तम मुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशं मच्चत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधम मधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशं मवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेद्य श्रथ वधे मित्यार्थाच श्रस्य: लोटि मध्यमैकवचने रूपम् अर्थायेति सं हितायां दीर्घश्छान्दस: यद्वा श्रथ कार्यादि: लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति श्राप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागस: अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमाना: सन्तो वय मदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। निपातस्य चेति दीर्घ: अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

का० पिक्खवत्याग्न्दीक्षया प्रगृह्यात्यमे हरहिति। पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योर्ध्वबाहुराग्नेयीं दिशं प्रत्युत्थाग्निं मूर्ध्नि धारय-

अग्रे॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्ज॒गन्वान्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्। अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः॥१३॥

तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा। आदित्यात्मनाग्ने: स्तुति: क्रियते। वृहन् प्रभावान्महानयमग्निरुषसा मग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्व: स्थित: यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्त:पादमव्यपरइति एङ: प दान्तादतीति सूत्रप्राप्तसन्ध्यभाव:। यश्च तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गत: सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ गमात् इहागत: सोऽग्निर्जात इत्यत्रमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्रा: स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्यय: इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुति: कीदृश: रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्ग: शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीर: ॥ १३ ॥

१——१६,५,१७।

का० अवहरति हंसः शुचिषदिति[1]। उख्याग्निमवतारयति। जगती अग्निप्रोक्षणे इय मुक्ता यजुरन्ता। राजसूयप्रकरणे इय मतिजगतत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० आसन्द्यां करोति बृहदिति[2]। बृहदिति यजुषा उख्याग्निं मासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः॥ १४॥

का० उपतिष्ठते सीद त्वमिति[3]। आसन्दीनिधानानन्तरं मुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां तूयेति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्।

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत्॥१४॥

सीद त्वम्मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान्। मैनान्तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्विभाहि॥१५॥

हे अग्ने त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश। कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः। किञ्च एना मुखां तपसा सन्तापेन माभिशोचीः मा सन्तापय अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्या मुखाया मन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व॥ १५॥

१——१६,५,१८। २——१६,५,१९। ३——१६,५,२०।

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं उखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किंच जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वत्र जातं वेदो धनं यस्येति वा जातविज्ञान तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन् प्रविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्या उखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः आसीद आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके[1] । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाख्येन मग्नि मुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतेति[2] श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवार मस्मत्परि अस्मत्सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः यदेनं मदो द्वितीयं पुरुषविधो अजनयदिति[3] श्रुतिः स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्नि मसृजतेति च

१——१६,५,२१-२२ । २——६,७,४,३ । ३——६,७,४,३ ।

श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः। नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति णत्वम्। नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेन मदस्तृतीय मग्नोऽजनयत्। अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत। प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि[1] श्रुतयः। एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः। अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान्। अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः। अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः॥१८॥

वि॒द्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा। वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥१९॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसङ्ख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति मसो मादेशः। यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म। किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः। किञ्च ते तव परमं उत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्यावस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि नामप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म। किञ्च यत उत्सात् अत्र पात्स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्सं मुत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्म। गमेर्लिट्॥ १९॥

१ — ६, ७, ४, ३।

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धि-भवतिभ्यां चेति किल्वान्नलोपः। नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वा मीधे दीपितवान्। तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधःस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्टयपेचया तृतीय-

समुद्रेत्वानृमणाअप्स्वन्तर्नृचक्षाईधेदिवोअग्नऊधन्। तृतीयेत्वारजसितस्थिवांसमपामुपस्थेमहिषाअवर्द्धन्॥२०॥

अक्रन्दग्निस्तनयन्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधःसमञ्जन्। सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः॥२१॥

श्रीणामुदारोधरुणोरयीणाम्मनीषाणाम्प्रार्पणःसोमगोपाः।

वसुःसूनुःसहसोअप्सुराजाविभात्यग्रउषसामिधानः॥२२॥

स्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे। किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपा मुपस्थे उत्सङ्गे नाव्याना मपां मध्ये स्थितं त्वा मवर्धन् छन्दस्युभयथेति ग्रप आर्धधातुकत्वान्निलोपः। प्राणा वै महिषा इति[१] श्रुतिः॥२०॥

व्याख्याता(६)॥२१॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रीणां गवाश्वादिसम्पदा मुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोशः

१——६,७,४,५।

रयीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता। वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो वसुः। सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एव सुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः। वीळुं चिदद्रिमभिनत्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥२३॥

उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि। इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥२४॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति। कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति। किञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीळुं चित् वीळुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिं मदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति। यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्चजना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। स अरुष मरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहित मरोचनं वा धूम मुदियर्ति उद्गमयति व्यवहिताश्चेति उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अथ मूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुना वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः। कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इक् प्रत्ययः। पावकः पावयिता पुनातीति। अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः। सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्राय-धारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा। अमृतोऽमरणधर्मा। भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः। अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः॥ २५॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने। प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ॥ २६॥

निपातः। शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्या माकाश मिनचन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः॥ २४॥ व्याख्याता[१]॥ २५॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्त मुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकार-लोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीत्ये तच्छ्रुत्वाभिप्रायम्[१]। हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम तं यजमानं प्रतर मतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति

१——१,७,२,१०।

अव्ययात्परात् घादसुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थान मुत्तमलोकं प्रनय प्रापय। अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः। वसति यत्र तद्वस्तृ तृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुश्छन्दसीति ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोक मागच्छत्यशोक महिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा इति[1] श्रुतेः। प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति वस्योअच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने त्वं तं यजमान माभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः। उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति

आतम्भज सौश्रवसेष्वग्नऽउक्थऽउक्थ आभज शस्यमाने। प्रियः सूर्ये प्रियोऽअग्नाभवात्युज्जातेनभिनददुज्जनित्वैः ॥२७॥

त्वामग्ने यजमानाऽअनु दून्विश्वावसु दधिरे वार्य्याणि। त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजङ्गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥२८

त माभज सवतः सेवस्व कर्मणि शस्ते च प्रेरयेत्यर्थः। एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ। अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः। तया जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनदत् उद्भेद मुदयं वृद्धि माप्नोतु इलोपेऽडागमे चोद्भिनददिति रूपम् तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे औणादिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

हे अग्ने यजमानास्त्वा मनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा

१——वृ, आ, मा, ४, १५।

वार्य्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। वसु अत्र सुब्लोपः। किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यएव मेतद्विदुरितुरपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

ऋषिभि. यजमानऽत्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्म्माणि चिण्। कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं श वः सुखं यस्मात्। वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण। सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता। अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ। यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्याव्यापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्मार्थम्। हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत॥२९॥

अस्ताव्यग्निर्न्नराᳪसुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः। अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥२९

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहम् ॥ का० प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानᳪ समिधाग्निमिति[१]। उख्याग्नेरुत्तरदिशि प्रागोषं शकटं संस्थाप्य

१——१६,६,१५।

यजमान उर्ध्वे ऽग्नौ वनीवाहने समिध माधत्तइति सूत्रार्थः ॥ विरूपाचदृष्टाग्नेयी गायत्री व्याख्याताप्युच्यते(३,१) । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा ह्वत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथि मेन मग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

का० सासन्दीक मुद्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति[1] । समिदाधानानन्तर मुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दीसहित मुख्याग्नि मूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः

उदु॑ त्वा॒ विश्वे॑ दे॒वा अग्ने॒ भर॑न्तु॒ चित्ति॑भिः । स नो॑ भव शि॒वस्त्वꣳ सु॒प्रती॑को वि॒भाव॑सुः ॥ ३१ ॥

प्रेद॑ग्ने॒ ज्योति॑ष्मान्याहि शि॒वेभि॑र॒र्चिभि॒ष्ट्वम् । बृ॒हद्भि॑र्भा॒नुभि॒र्भास॒न्मा हि॑ꣳसीस्त॒न्वा प्र॒जाः ॥ ३२ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ — १२३४

चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भृञः अप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

का० अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्नइति प्राङ् यात्वा यथार्थम्[2] । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्पादपूरणः । किञ्च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

१——१६,६,१६ । २——१६,६,१८ ।

का० अचे ख ऊँत्यक्रन्ददग्निरिति जपति[1]। अचे शब्दं कुर्वति जपेत्॥ व्याख्याता(६)॥ ३३॥

का० वासेऽवहरतुरुक्षतावोचित उत्तरतः समिदाधानं प्र प्रेति[2]। वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरतुरुत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम्॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अय मग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृखे शृणुते आह्वान मिति शेषः यजमानकृत माह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः। यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासतइति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् इहयथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते। योऽग्निः पृतनासु

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः। अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः॥३४॥

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोके। तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत्॥३५॥

सङ्ग्रामेषु पूरुं राक्षस मभितस्तौ सम्मुखं तिष्ठति। दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् क्षये धातूना मनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्॥ ३४॥

का० पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया[3]। वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ अब्दैवत्या त्रिष्टुप्। हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं

[1] —— १६,६,२०। [2] —— १६,६,२१। [3] —— १६,६,२६।

प्र तिष्ठ गृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत । किञ्च स्योनिसुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात्। जनयन्त्यग्नि मुत्पादयन्ति वृचोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवथस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमत्तां प्रह्वीभवन्तु । किञ्च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्र मिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

का० ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्या मप्स्वग्ने गर्भो अस्योत्यं ताभ्या मृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवार मुख्याग्निभस्माप्स्,

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथिर्त्वेन संस्तुत्य द्वाभ्या मन्त्रैः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरण मपह्नुते । हे अग्ने अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्व मोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाम मनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पाद-पूरण मिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

विरूपोऽनुष्टुभोऽग्निर्देवत्याः । हे अग्ने त्व मोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां

१——१६,६,२७।

तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

का० अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति[1] । अप्सु चित्वा भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सꣳसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः ॥ ३८ ॥

नरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याꣳ शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्न्नः पाह्यꣳहसः ॥ ४० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थान मुखा मासीद ॥ ३८ ॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदन मासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्या मुखाया मन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते किम्भूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥ ॥ द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१——१६,६,२९ ।

का० प्राश्वो...या सुपातिष्ठते बोधा मऽइति¹ । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीं मुखायां प्रास्य बोधा मऽइति द्वाभ्यां चैनोख्याग्निं सुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधात्र मस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् हे अमवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रकृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मꣳहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषाꣳसि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

एकः त्वा मनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्द्योरारुरिति आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति क्वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यतेः शपि लुप्ते हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिः गुणाभ्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धन मस्यास्तीति । सन्तुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक् कुरु । का० प्रायश्चित्तिः समिधोऽपहृत्याज्यं विश्वकर्मणऽइति जुहोति² । स्रुवस्थानीयया समिधा घृत

१——१६,६,३०। २——१६,७,१।

मादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मैष: प्रायश्चित्तिरिति सत्त्रेति सूत्रार्थः ॥ यजु: । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ४३ ॥

का० उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति[1] । घृतहोमानन्तर मुत्थाय तामेव समिध मुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो द्वादशकस्तेन द्वाधिका । हे अग्ने आदित्या: रुद्रा: वसवश्च त्वा त्वां पुन: समिन्धता मुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथ: तत्सम्बुद्धौ हे धननेत: ब्रह्माण: ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञै: कृत्वा त्वां पुन: समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामा: सत्या: सन्तु ॥ ४४ ॥

पुनस्त्वादित्याऽरुद्रावसव:समिन्धताम्पुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञै: । घृतेनत्त्वन्तन्वंवर्द्धयस्वसत्या:सन्तुयजमानस्यकामा: ॥ ४४

अपेतवीतविचसर्प्पतातोयेत्रस्थपुराणायेचनूतना: । अदाद्यमोवसानम्पृथिव्याअक्रन्निमम्पितरोलोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयन मुच्यते ॥ का० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहत्यपेत वीतेति पुच्छ: प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्[2] । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चिते: स्थान मपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचिते: स्थानं व्यूहति जहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहि: क्षिपतीत्यर्थ: अपेत वीति ऋच: पुच्छ: पादै: प्रतिदिश मादौ प्राच्या मपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यम: पादेन पितर: । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्या: सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते । हे यमभृत्या:

[1] १—१६,७,२ । [2] २—१७,१,३ ।

ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत। कस्मादयमप सर्पामित्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान्। पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः अपि लुङि लङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतस्यनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

का० उदीचीं शाखा मुदस्योषान्निवपति सञ्ज्ञानमिति[1]। यया व्युदूहनं कृतं तां शाखा मुदक् चिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने चारम्रदो निदधाति ॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप त्वं सञ्ज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो हि ऊषदेशं घ्रात्वा

सञ्ज्ञानमसि कामधरणम्मयि ते कामधरणम्भूयात्। अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि चितस्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

लिहन्ति। तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान्धरति सम्पादयतीति कामधरणं यद्द्वारा कामसम्पादकत्वात्। अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु। यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्वसम्भवात् पशवो वा ऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति श्रुतेः उल्वाभिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का० सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत्[2]। ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः। हे सिकतास्वरूप त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतारूपोऽग्निरेतुरग्नो भवति। अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषक् प्रत्यये औणादिके उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशः। भस्माभिप्रायमेकवचनम्। न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति।

1 —— १८,१,५। 2 —— १७,१,६।

अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति[1] च श्रुतिः ॥ का० परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थेति[2]। एकविंशति-परिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणं मूर्ध्वास्ताः खननीया इति ॥ परिश्रिद्देवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

का० मध्येऽर्धब्रहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयꣳ सोऽग्निरिति प्रत्यृचम्[3]। ततोऽध्वर्युर्मण्डला-द्दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्धब्रहतीसञ्ज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्रागलक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तरमारभ्योपदधाति अभ्यालं चयनमितुग्रक्तेः। ऋक्चतुष्कं णैकैकाम्। हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः यथा लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धब्रहत्य उच्यन्त इति

अयꣳसो अग्निर्य्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतन्दधे जठरे वावशानः। सहस्रियं वाजमत्यन्न सप्तिꣳ ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदः॥४७

सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप्। इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः। 'यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट्। किम्भूत इन्द्रः वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं छन्दसीति शपः श्लौ सति द्विर्भावेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः। कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्हम्। वाज मन्नं बहूनां तृप्तिकर मित्यर्थः। अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः। भक्षणादेव मदकरम्। सप्तिं सरणं तृप्तिकरम्। अग्नौ चिते न केवल मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे पण सम्भक्तौ क्वसुप्रत्ययः। उत्तरार्द्धस्यायं वार्थः हे जातवेदः सप्तिं सरणं

१——७,१,१,६-१०। २——११,१,७। ३——१७,१,८।

गमनकुशल मर्त्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसङ्ख्याकेन धनेन सम्मितं वाज मन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्मितौ घ इति घप्रत्ययः षणु दाने क्वसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्या मग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्ण मन्तरिक्ष माततन्थ आतनोषि विस्तारयसि बभूथाततन्थेति इडभावः। सं भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः॥ ४८॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ२ऽऊचिषे धिष्ण्या ये। या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः॥ ४९॥

सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः। नृचक्षाः नॄन् चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा। ईदृशो यस्ते भानुस्तमिष्टकारूप मुपदधामीति शेषः। अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः॥ ४८॥

हे अग्ने दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णं मुदकं त्व मच्छ जिगासि आभिमुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्ह्वादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम् अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः[1] निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वाऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमेनाच्छैतीति[2] श्रुतिः। किञ्च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवास्तान्देवांश्च त्व

१——निरु० ५,२१। २——७,१,१,२४।

मच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्णास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति[1] श्रुतेः । किञ्च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैते रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । बहुवचन मिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञ मस्मदीय मिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरन्नानायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृष्णानिवर्तिकाः महीः महत्यः बहुला इषः अन्नभक्ष्याग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्जसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्तां यज्ञमद्रुहोनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदꣳसꣳ सनिं गोः शश्वत्तमꣳ हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

का० इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्र मुत्तरतः[2] । इडामग्नइतिऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्र्यौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तद्रुत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यजमानाय इडा मन्नं साध साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति अप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः ह्वयति आह्वयति देवान्

1——७,१,१,२४ । 2——१७,१,११ ।

जुहोति वा हूयमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वाइडेति¹ तद्बलीवर्दैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् किम्भूता मिडां पुरुदंसं दंस इति कर्म्मनामसु पठितं² पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधन-भूत मन्नं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तम मत्यन्त मविच्छेदेन वर्तमान मनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि हूयं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्याद्स्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्त-पुत्रादिव्यावृत्त्यै तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनुग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः । तञ्जानन्नग्नआरोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥

॥ व्याख्याता(³,¹⁴) ॥ ५२ ॥

चिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । परिचिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ ५३ ॥

का० चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्³ । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्चौ उदग्ल-क्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसीतुत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादैवत्ये द्वे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तया प्रसिद्धया

१—७,१,१,२७ । २—निघ०२,१,३ । ३—१७,१,१२ ।

देवतया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वाअङ्गिरा इति श्रुतेः॥ द्वितीया मुपदधाति। परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा परिचिदसि। तया देवतयेति व्याख्यातम्॥ ५३॥

का० तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां वा। आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णी मुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एव मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये

लोकम्पृणाच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम्। इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्॥ ५४॥

ताऽअस्यसूददोहसःसोमꣳश्रीणन्तिपृश्नयः। जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः॥ ५५॥

स्युरिति सूत्रार्थः॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप्। हे लोकम्पृणेष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय। तथा छिद्रं पृण किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण इति तुदादिः। अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ। किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वा मसीषदन् सादितवन्तः सदेर्लुङ् न हि मानुषो-ऽध्वर्युस्त्वां सादयितुं शक्त इति भावः॥ ५४॥

का० नित्यं सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति[१]। तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधि-

१—१७,१,१७। २—१६,७,१४।

उष्णाग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्यैकाधिका अनियताचरपादत्वात्। हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान् पोष युक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताचरपादत्वात् अग्निदेवत्या। पुनर्व्याख्यायते(५,३)। हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञ मस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम्। किञ्च-

अग्ने॑त्वम्पुरी॒ष्यो॑रयि॒मान्पु॑ष्टि॒माँ२ऽअ॑सि। शि॒वाः॒कृ॒त्वा॒दिश॒ः॒सर्वा॒ः॒स्वंयोनि॑मि॒हास॑दः ॥ ५९ ॥

भव॑तन्नः॒सम॑नसौ॒सचे॑तसावरे॒पसौ॑। मायज्ञꣳहिꣳसिष्टम्मायज्ञप॑तिञ्जातवेदसौ॒शि॒वौभ॑वतम॒द्यनः॑ ॥ ६० ॥

मा॒तेव॑पु॒त्रम्पृ॑थि॒वीपु॑री॒ष्य॑म॒ग्निꣳस्वेयोना॑वभारु॒खा। तांविश्वै॑र्दे॒वैरृ॒तुभि॑ःसंविदा॒नःप्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा॒विमु॑ञ्चतु। ॥ ६१ ॥

युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम्। मनसा सहितौ समानचित्तौ। अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहशाभिमुखत्वं समनस्त्वम्। अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रमादिकापराधसत्वे कोपभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवत मित्यर्थः ॥ ६० ॥

का० सिकताभिः समंविलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्यादिमुख्याग्निवत्रिधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम्। शून्या मुखां सिक-

तामिः सम्पूर्य मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात् पृथक् कृत्वाभिरद्दिति स्थापितामेरुत्तरेऽरत्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्युखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः। उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः। पृथिवी भूरूपा मृन्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्य मग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती भृञो लुङि बहुलं छन्दसीति इडागमाभावे सिचो विसर्गे त्रिपि लुप्ते रूपम्। माता पुत्रमिव यथा माता पुत्र मुत्सङ्गे बिभर्ति। प्रजापतिः कृतकृत्यां ता मुखां विमुञ्चतु शिक्यपाशादिमुक्तां करोतु। कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्तइति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोखया कृतमिति संवादं कुर्वन्। विश्व-कर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

का० नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्काखिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविर्यज्ञहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्त

असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य। अन्यमस्मदिच्छसा तऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥६२॥

मिति प्रत्यृचं पराचीः[1]। ततोऽध्वर्युः राजसूये हविर्यज्ञहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंप्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतीसञ्ज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति। कीदृशीः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पद्य ाः पराचीः अनात्ममुखीः। स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वं मुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे इति सूत्रार्थः॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः। हे निर्ऋते असुन्वन्तं सोमयाग मकुर्वाणम् अयजमान मन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजन मकुर्वाणं च त्व मिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः। किञ्च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गति मन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः। सर्वथा सोमं सुन्वतो हविर्यज्ञैश्च यजतोऽस्मदन्य मिच्छ न त्वस्मानिच्छ। सा दृष्टमिच्छा ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु॥६२॥

१—१७,१,२३,२१।

निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात्[1] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा। अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे इति[2] कोशात्। तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्ऋते ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु। अयस्मयं मयोमयम्। अयस्मयादीनि छन्दसीति सत्वम्। लोहपाशवद्दृढमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्मरूपतिरूप मग्नानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय चृती ग्रन्थे तुदादिः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। किञ्च यमेन अग्निना यस्या पृथिव्याश्च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

नमः॑ सु ते॑ निर्ऋते तिग्मतेजो॒ऽय॒स्मयं॒ वि चृ॑ता ब॒न्धमे॒तम्। य॒मेन॒ त्वं य॒म्या सं॑विदा॒नोत्त॒मे नाके॒ अधि॑ रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

यस्या॑स्ते घोर आ॒सञ्जु॒होम्ये॒षां ब॒न्धाना॑मव॒सर्ज॑नाय। यां त्वा॒ जनो॒ भूमि॒रिति॑ प्र॒मन्द॑ते॒ निर्ऋ॑तिं त्वा॒हं परि॑ वेद वि॒श्वतः॑ ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिर्देवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टका मुपदधामि। किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिप्रतिबन्धकानां पापाना मवसर्जनाय। किञ्च जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति आत्मानभिज्ञत्वात्। मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः। त्वं तु निर्ऋतिः। अहं तु आत्मज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि। निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनाद्विप्रकृष्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादी ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति। इदं प्रकारद्वयं वेद्मीति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

1—अम० १,२,१२। 2—हेम० नाना० ३,२७१।

का॰ शिक्यरुक्मपाशीष्वासन्दीः परेणास्यति यन्त इति[१]। शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वासन्दीं च नैर्ऋतीष्टकात: पश्चात्क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप्। यजमानं प्रत्युच्यते। हे यजमान निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूप मासमन्ता संमन्ताद्बबन्ध कीदृशं पाश मविचृत्यं चृती छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाश ममेन मध्ये पाशं विष्यामि विमुञ्चामि स्वतिवपस्थो विमोचनार्थः। कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽनेमध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरो मीत्यर्थः। नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति[२] श्रुतेरायुःशब्देनाग्निरुच्यते। अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूप माश्रित्य हे यजमान एतं पितु मन्न मद्धि भक्षय ॥ का॰ उदपात्र

यन्ते॑ दे॒वी निर्ऋ॑तिराब॒बन्ध॒ पाशं॑ ग्री॒वास्व॑विचृ॒त्यम्। तन्ते॒ विष्या॒म्यायु॑षो॒ न मध्या॒दथै॒तं पि॒तुम॑द्धि॒ प्रसू॑तः ॥

नमो॒ भूत्यै॒ येदं च॒कार॑ ॥ ६५ ॥

निविष्यान्तरायाऽष्टक मुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति[१]। शिक्यादिनिरसनानन्तर मात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट्। या देवी इद मन्निचयनं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

का॰ अनपेक्ष मेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति[४]। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋतप्रधानदेशात्पश्चादपसृत्य शालां प्रत्याप्य अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्यचितिरूप मग्नि मुपतिष्ठते॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। अथ मग्निः विश्वा विश्वानि

रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्नि-होत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे । यथाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे सङ्ग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन् शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्रस्य टेरिति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

का० दक्षिणा मग्निश्रोणि मपरेण तिष्ठन् युज्यमान मभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति[1] । चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रति प्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा द्वादशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे गायत्रीत्रिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निचयनविदः कवयः कृषिकर्मभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुम्नया सुम्नमिति सुख नाम[2] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति याऽऽदेशः सुम्नं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुखं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या याऽऽदेशो वा देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । सीरस्य विपर्ययोः वैपुल्यं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

1—१७.२,११। 2—निघ० ३,६।

हे कर्षकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत। तप्तनप्तनथनाश्चेति थस्य तबादेशे असोरल्लोपाभावे युनक्तेति रूपम्। युगा युगानि वितनुध्वं अन्यायोक्त्रादिभिर्विस्तारयत। ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत। कया। गिरा या ओषधीरित्यादिकया (५५) वेदमन्त्रवाचा चकारादाचमनेन च। किञ्च वाग्वै गौरन्नꣳ श्रुष्टिरिति[1] श्रुवेः श्रुष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृञोऽसुन् प्रत्ययः भरसा फलपुष्प्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽडागमेऽसदिति रूपम्। पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेद-

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात् ॥६८॥

शुनꣳ सुफाला वि कृषन्तु भूमिꣳ शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे ॥६९॥

साधाविति अन्तिकस्य इयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतम मेवात्यल्पकाल मेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः। दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्वं सस्यमिह मागच्छत्वित्यर्थः॥ ६८॥

का० आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनꣳ सु फाला इति प्रत्यृचम्[2]। चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतसृषु दिक्षु दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु

१—७, २, २, ५। २—१७, २, १२।

चतस्रः सीताः कर्षति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । शु शोभनाः फालाः सीरायस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं वितुदन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम[1] । फालः सीरोपकरणोत्खनयोः फालः मंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ यस्मा अस्माकं ओषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः यस्य तनबादेशे अपि कृत गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति[2] यास्कोक्तेः । कीदृशौ

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्त्सीते पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

शुनासीरौ हविषा जलेन तोशमाना तोशतिर्वधकर्मा भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्तावोषधीः सफलाः कुरुत मिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अस्मानभिवर्तस्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्लोट् छान्दसं सीतीति शपः श्लौ सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुं अविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति । अथ

1—निघ० ३, ६, ११।
2—निरु० ९, ४०।

वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम्। कृषिसद्भावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभ मिति भावः। अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम्। कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीर मस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम्। तथा सुशेवं शेवमिति सुखनाम[1] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात्। तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु। त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शौलार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति आलोपे हलन्तत्वात्। यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिसमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमयमसाः स्युः। ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः। कीदृशीं

लाङ्गलम्पवीरवत्सुशेवꣳसोमपित्सरु। तदुद्वपतिगामविम्प्रफर्व्यञ्चपीवरीम्प्रस्थावद्रथवाहनम्॥ ७१॥

कामङ्कामदुघेधुक्ष्वमित्रायवरुणायच। इन्द्रायाश्विभ्याम्पूष्णेप्रजाभ्यओषधीभ्यः॥ ७२॥

गा मविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं। वा छन्दसीति अमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः युवतित्वादतिवेगवती मित्यर्थः। तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम्। कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थ मुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः॥ ७१॥

कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा। दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते मित्रादिपूषान्तदेवाना मर्थं प्रजार्थं मोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काम मपरिमितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय॥ ७२॥

[1]—निघ० ३, ६, १७।

का० अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्य्यवे ददाति। । वृषान् हलादियोज्य पशुवदितोऽग्नानौ दिशं प्रति विसृजताध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्य्यवे ददातीति सूत्रार्थः। विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात्। हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं यानं क्रत्यादुद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः। हे अघ्न्या अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगतिस्थतिष्ठेतु कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः। अस्य तमसः क्षुत्पिपासायुक्तस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वय मगन्म प्राप्ताः गच्छतेर्लङि

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्मतमसस्पारमस्य। ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः। सजोषसावश्विना दंसोभिः सजूः सूर एतशेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

अपि लुप्ते रूपम् तदुक्तं योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्यु मत्येतीति[२]। दुःखपार मेव स्पष्टयति। वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः। आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना अङ् प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पञ्चगृहीतेनोद्यन्नमभिजुहोति सजूरब्द इति[३]। तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टाग्रमध्यस्थापितकुशस्तम्बं स्रुच मूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम्। अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना आश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुत मस्तु। तेषां प्रत्येकं विशेषणानि। कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सजूः यवन्त्यवयवाशार्धमासामासाद्योऽयन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः

१—१७, २, २०-२१। २—श० ब्रा० मा० ३, २, १। ३—१७, ७, २।

सह जुषा वर्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता । कीदृशावश्विनौ दंसोभिः कर्मभिर्यज्ञकलादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः । कीदृशोऽग्निः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

का० या ओषधीरिति ऋचैवैनमुदपावपत् । पञ्चभिस्तृचैरसमसेन सर्वौषधं वपति उदपावपदिति चतुरश्चतुःसीताम् यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषगृष्टा ओषधिदेवत्या यो अक्षानभिदासतीत्यन्ताः(१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मेत्याद्या(९०) द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कतिपयानियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा । मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतन्धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवो वै देवा इति[2] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्ये एव जाने मन्यतेर्लेटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने अपि एत ऐ इति रूपम् । संवत्सरोपलक्षित मेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाकर्णाख्यानि सप्त स्थानानि च यदेवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाहेति[3] श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्त मिन्द्रि-

१——१७,३,८ । २——७,२,४,२६ । ३——७,२,४,२६ ।

यासां मोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानङ्कुरान् विशेषतश्च मम भेदान् ग्राम्यानारण्यांश्च ब्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

हे अम्ब मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहाः अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्या मपरिमितत्व मुच्यते । अध अथ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जसि चेति प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्वो यूयं मे मम इमं यजमान मगदं क्षुत्पिपासादिषड्ूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

शतंवोअम्बधामानिसहस्रमुतवोरुहः । अधाशतक्रत्वोयूयमिमम्मेअगदङ्कृत ॥ ७६ ॥

ओषधीःप्रतिमोदध्वम्पुष्पवतीःप्रसूवरीः । अश्वाइवसजित्वरीर्वीरुधःपारयिष्ण्वः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति सूतेर्वनिप् प्रत्यये वनो र चेति ङीप् रान्तादेशश्च । अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः इण्नशजीति क्वरप् टिड्ढाणञिति ङीप् । यथाश्वाः सङ्ग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः । वा छन्दसीति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वाविति उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्विपि धात्वादेश्च वेर्दीर्घः इति धात्वादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः

पार तीर कर्म्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्म्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्द-सीति शीलार्थं इष्णुच् प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्टं सुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्रसादादश्वं इयं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीर मह सनेयं सम्भजेयम् । वन षन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्य मित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

ओषधीरितिमातरस्तद्वोदेवीरुपब्रुवे। सनेयमश्वङ्गांवासआत्मानन्तवपूरुष ॥ ७८ ॥

अश्वत्थे वोनिषदनम्पर्णेवोवसतिष्कृता। गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं मश्वत्थे आश्वत्थ्या सुपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति[1] यास्कोक्तेः । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता ओषधयो यूय मग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गा मादित्यं भजन्तीति गोभाजः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठतइति स्मृतेः ॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदनं मश्वत्थे फलिनि सर्वौषधीनां फलवत्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां

1—निरु० २,५।

फलितत्वात्। अत एव यूय मुमाः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ। गौर्नादित्ये बलीवर्दे रश्मिभेदर्षिभेदयोः। स्त्रियां स्वार्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोषात्। किमर्थ मिद मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुष यजमानं यूयं सनवथ सेवध्व भवद्दानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थान मित्यर्थः। अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशस्ते धादिरूपेण। एव मश्वत्थादि रूपेण यूयं भूभाजः इथ शेषं पूर्ववत्। असतेः अपि असथेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थः॥ ७९॥

हे ओषधीः ओषधयः यत्र विप्रे भेषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव। विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः॥ ८०॥

अश्वावतीᳪं सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम्। आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये॥ ८१॥

समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति। गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि गमहनेति उपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम्। स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते। कीदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः। तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः चातयतिर्नाशनार्थः धातूना मनेकार्थत्वात्॥ ८०॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमितर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति ताति प्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा

अविक्षि समन्ताद्वेद्मि जानामि विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्सीति रूपम्। अस्मै यजमानार्थं वेद्मीति वा। तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै। सर्वाः का इत्यत आह अश्ववती मश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं काश्चित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात्। अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या मस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वसोमयोर्दीर्घः। ऊर्जयन्ती मूर्ज बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति। उदोजसमुन्नत मोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम्। एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः। यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छ्रुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते। धनꣳसनिष्यन्तीनामात्मानन्तव पूरुष ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयꣳस्थ निष्कृतीः। सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद्गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत्। ईर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी। निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः। निशब्दो बहुलमिति[१] प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः। अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृति-

१—३, १,१७।

माध्यकत्वात् । किञ्च सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः क्षुधादीना मपसारयित्र्यः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरण-शीलाश्च अत्र भवथ वाच्छन्दसीति दीर्घः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः अदन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् आमयति यत् क्षुधादिकं रोगवद्बाधते तद्रूपं निष्कृथ करोतेः अपि लुमि लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः

अतिविश्वाः परिष्ठास्तेनइव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किञ्च तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लुङि अत्र छन्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेनइव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चोरो गोष्ठ माक्रमते गोशालायां गा मपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोग मपहर्तुं देह माक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरो-व्यथागुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च्यु गतौ लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङ्प्रत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति[1] यास्कः ॥ ८४ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन्मानयन् सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भव-

1—निरु० ४, २१ ।

यात्माणीव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः। तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो वधात् प्राणीघातिविषादात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

हे ओषधीः ओषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि यस्मीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे। तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति छिनत्ति मध्यमशीः शृ हिंसायां क्विप् ऋतइद्धातोरिति इदादेशः उरण् रपर इति

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गम्परुष्परुः। ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना। साकं वातस्य ध्राज्या साकन्नश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

रफः मर्मघातकः उग्र उतकृष्टो वज्रगोधाङ्गुलित्राण उद्गूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते। यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद्यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्वमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

हे यक्ष्म रोग त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ। किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन। चाषस्तद्वोचितः सार्थः। वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेत्यर्थः। किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य। यद्वा

शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः। चष वधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः। वातस्य ध्राजिर्वातरोगः। हे यक्ष्म रोगराज त्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ। यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्या मोषधिव्यक्तिं भवतु तथा रचिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया

अन्यावोऽअन्यामवत्वन्यान्यस्याऽउपावत। ताः सर्वाः संविदानाऽइदम्मेप्रावताव्वचः॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पायाश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वꣳहसः॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषात्॥ ९० ॥

उपावत उपावतु उप समीप मागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभाव भवतु वा। ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च ऋचानि समाप्तानि ॥ अथानारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

दिवः परि द्युलोकादाकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदन मुक्तवत्यः । किम् तदाह

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यञ्जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ ९२ ॥

जीवतीति जीवस्तं यं जीव मनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वय मश्नवामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ९१ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शत मसङ्ख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासा मोषधीनां मध्ये हे ओषधे त्व मुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्य्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मद्गृहीतायै वीर्य्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्य्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूप मुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिताः व्यवहिताः सत्य ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्य्यं सन्दत्त प्रयच्छत॥९४

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु। बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरम्परागताः। सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९४ ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः। द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳ सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत्। किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादिप्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु। द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः ॥ ९५ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः। कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अश्ममूलादिना चिकित्सां करोति कृञ् कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ ९६ ॥

हे ओषधे त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बल मस्यति क्षिपति बलासः क्षयः। अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि। उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् श्वयथुगण्डमालापदादयः तेषां च नाशिकासि। अथो अपि च

ओषधयःसमवदन्तसोमेनसहराज्ञा। यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजनपारयामसि ॥ ९६ ॥

नाशयित्रीबलासस्यार्शसउपचितामसि। अथोशतस्ययक्ष्माणांपाकारोरसिनाशनी ॥ ९७ ॥

त्वांगन्धर्वाअखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वांबृहस्पतिः। त्वामोषधेसोमोराजाविद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ ९८ ॥

शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः दुःखपाकव्रणादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको सुखपाकः अरुः व्रणमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वा अखनन् स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खनन मकुर्वन् इन्द्रश्च त्वा अखनत् बृहस्पतिश्च त्वा अखनत् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वा मुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

हे ओषधे यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः। पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मान मशुभं सहस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः। यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खेनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु। अथो

सहस्वमेऽअरातीःसहस्वपृतनायतः। सहस्वसर्वम्पाप्मानꣳसहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्तऽओषधेखनितायस्मैचत्वाखनाम्यहम्। अथोत्वन्दीर्घायुर्भूत्वाशतवल्शाविरोहतात् ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधेतववृक्षाऽउपस्तयः। उपस्तिरस्तुसोऽस्माकंय्योऽअस्माँ२॥ऽअभिदासति ॥ १०१ ॥

अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस्व तुह्योस्तातङ् इति तातङ्। वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

हे ओषधे त्वं मुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्तै शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवान्तामित्यर्थः। किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माक मुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

का० लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा हिꣳसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम्[1] । ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिबहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान् पद्यासमायानानीयात्मानो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्र इति णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा[2] । श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मा सृजतेति[3] श्रुतेः । यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानो-

मामाहिꣳसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवꣳ सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वपान्ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

त्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति[4] श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः । हविर्दानाम्मा हन्तु । कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागच्छ ।

१——१७,३,११ । २——निघ० २,१८,४ । ३——७,३,१,२० । ४——७,३,१,२० ।

कथ मागन्तव्य मत आह इषित: प्रजापतिप्रेषितोऽग्नि: ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृश मिमं प्रदेश मरोहत् आरोहतु। अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता। हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रं माह्लाद-करं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं स्वाद्यरूपं देवेभ्यो देवाना मर्थं भरामसि भराम: सम्पादयाम: ॥ १०४ ॥

आर्षीदैवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोग:। इष मन्न मूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिक मृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्ने र्धारां धारणा माहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिश: सकाशा दह मादमग्नि

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम्। तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम्। आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थ:। अद भक्षणे लङ्। किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मा माविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु। का० उत्तरस्या: सिकता: प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति[१]। उत्तरलोगेष्टकात: सिकता: पातयति नास्ति इरान्नं यस्यां ता मनिरा मन्नरहिता ममीवां व्याधियुतां सेदि मवसाद महं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदु:खानि मे मा सन्त्वित्यर्थ:। ॥ १०५ ॥

१—१७,१,१३।

का० अग्ने तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम्[1]। षडृचेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत्॥ पावकाग्निदृष्टं षडृच मग्निदेवत्यम्। आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। वी कान्त्यसनखादनव्याप्तिषु। धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद्वयोऽत्र धूम उच्यते। कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येन ममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति[2] श्रुतिः। किञ्च बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो हे कवे

अग्ने तवश्रवोवयोमहिभ्राजन्तेअर्चयोविभावसो। बृहद्भानोशवसावाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषेकवे ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाःशुक्रवर्चाअनूनवर्चाउदियर्षिभानुना। पुत्रोमातराविचरन्नुपावसिपृणक्षिरोदसीउभे ॥ १०७॥

क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाज मन्नं त्वं दधासि ददासि। कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्रादुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्त मन्नं ददासीत्यर्थः॥ १०६ ॥

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः। कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनून महीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किञ्च हे अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप सङ्गमा पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा माता-

[1] — १७,३,१५। [2] — ७,३,१,२९।

पितरौ उपावती तद्वत् पितरामातरा च छन्दसीति निपातः । किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणचि पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः । इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति[1] श्रुतेः। तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ १०७॥

तिस्रः सतोबृहत्यः । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोबृहती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जोनपा दपां पौत्र अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतइत्यपां पौत्रत्व मग्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्णिजन्तात् क्विप् हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः जातप्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव। मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः। किमिति हर्षः

ऊर्ज्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्म्मन्दस्वधीतिभिर्हितः । त्वेइषःसन्दधुर्भूरिवर्प्पसश्चित्रोतयोवामजाताः ॥१०८॥

इरज्यन्नग्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोअमर्त्त्य । सदर्शतस्यवपुषोविराजसिपृणक्षिसानसिङ्क्रतुम् ॥ १०९ ॥

कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा यजमानाः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

[1] —७,३,१,३० ।

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृ-

तिभिः इरज्यन्दीप्यमानः । किञ्च यस्त्व मीढ्यो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणचि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

हे अग्ने अध्वरस्य यज्ञस्य दूष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः(८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं चयन्तं चि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तं मीढ्यं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं

दूष्कर्त्तारमध्वरस्यप्रचेतसङ्क्षयन्तꣳराधसोमहः । रातिंवामस्यसुभगाम्महीमिषन्दधासिसानसिꣳरयिम् ॥११०॥

ऋतावानम्महिषंविश्वदर्शतमग्निꣳसुम्नायदधिरेपुरोजनाः । श्रुत्कर्णꣳसप्रथस्तमन्त्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा ॥१११॥

दानं त्वं दधासि ददासि । किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महती मिषं मन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनं मस्मयमाण विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरो अग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृतवानमृत मस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं छान्दसो दीर्घः छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश मतुप् चेति अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं विश्वदर्शतं सर्वस्य

दृशनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्विप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः। सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः। प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तं मतिकीर्तिमन्तम्। दैव्यं देव एव दैवास्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

का० आप्यायस्वेति सिकतालम्भन सृजाम्[१]। आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिकछन्दस्काः। आप्यायस्व मदिन्तमेति(११४) तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति। हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं

आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम्। भवावाजस्यसङ्गथे॥ ११२ ॥

सन्तेपयाᳬसिसमुयन्तुवाजाःसंवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानोअमृतायसोमदिविश्रवाᳬस्युत्तमानिधिष्व ॥११३

सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्व माप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किञ्च वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमननिमित्तं भवान्न मस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

१——१७,३,१६। २——७,३,१,४६।

हे सोम पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ता मुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिषाहः षत्वं छान्दसम्। हे सोम पयोऽन्नवृष्णैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता। तथा च श्रुतिः प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति[२]। किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि

आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः[१]। धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्तेः सुधितवसुधितेति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

हे मदिन्तम मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वाण्णिनिप्रत्ययः। यद्वा मदस्तुतिरस्यास्तीति मदी अत इनठनाविति इन् अतिशयेन मदी मदिन्तमः नाद्घस्येति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः। ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

१——१७,३,२०,२१।

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरंशुभिः। भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात्। अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

का० श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति[१]। श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति तृच मनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव। हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमस्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः। आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः। इतश्च लोप इति इकारलोपे यमदिति रूपम्। इषुगमियमां छ इति छत्वाभावश्छान्दसः। कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्य-

त्यर्थः। कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां कामयते स्तोतु मिच्छतीति त्वाङ्कामा तया अलुक्। देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति सहस्य सधादेशः॥ ११५॥

हे अङ्गिरस्तम अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन प्राणने क्विप् अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट्।

तुभ्यन्ताअङ्गिरस्तमविश्वाःसुक्षितयःपृथक्। अग्नेकामाययेमिरे॥ ११६॥

अग्निःप्रियेषुधामसुकामोभूतस्यभव्यस्य। सम्राडेकोविराजति॥ ११७॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः। यजमाना इहकामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः॥ ११६॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन्विराजति विशेषेण दीप्यते। कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः। सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा। काम्यते सर्वैरिष्टुं मिष्यतइति काम इति वा॥ ११७॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। ऋक्कादिवाचनाम्नोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः॥ १२॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयन चैत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । का० उत्तरवेदि मपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति¹ । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यन्तौयावष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्वयधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् ॥ सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥ १——१७,३,२७ २——१७,४,१ ।

मयिगृह्णाम्यग्रेअग्निꣳरायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्य्याय । मामुदेवताःसचन्ताम् ॥ १ ॥

अपाम्पृष्ठमसियोनिरग्नेःसमुद्रमभितःपिन्वमानम् । वर्द्धमानोमहाꣳ२॥ऽआचपुष्करेदिवोमात्रयावरिम्णाप्रथस्व॥२॥

का० पुष्करपर्णं मुपदधाति स्तब्धे पूर्ववत्² । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्र मुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्करइत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातः (११,२९) ॥ २ ॥ १——१७,२,२९ ।

का० तस्मिन्रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति³ । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्म मधःपिण्ड मुपदधाति॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताश्चेति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽय मादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभाग मारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्वि आवः विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म

प्रथम मादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं। जनेः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम्। किञ्च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्न मन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति। सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थान मसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूप मड्भाव आर्षः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति वचनात्। कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः। अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अप्स्वाम्बगोभूमीत्यादिना षत्वम्। आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचोवेनऽआवः। सबुध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्ठाः सतश्चयोनिमसतश्चविवः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेकऽआसीत्। सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ४ ॥

का० उत्तानं प्राञ्चꣳ हिरण्मयपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति[१]। तस्मिन्रुक्मे प्राञ्च मुत्तानं हिरण्मयं पुरुषाकार मृग्द्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप्। हिरण्मये हिरण्मयपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव। स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत्। स एव पृथिवी मन्तरिक्षं द्यां द्युलोक मुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः। पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते। कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

१——१७,४,३।

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवी मन्तरिक्ष मनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रय मनु सञ्चरन्तं द्रप्स मादित्यं सप्त होत्रां अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वाऽऽआदित्यो

द्रप्सश्चस्कन्दपृथिवीमनुद्यामिमञ्चयोनिमनुयश्चपूर्व्वः । समानंयोनिमनुसञ्चरन्तन्द्रप्सञ्जुहोम्यनुसप्तहोत्राः ॥५॥

नमोस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु । येअन्तरिक्षेयेदिवितेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥ ६ ॥

याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतीँ१ ॥रनु । येवावटेषुशेरतेतेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥ ७ ॥

द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा असु मादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति[1] श्रुतेः । पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

१——७,४,१,२० । २——१७,४,६ । ३——७,४,१,२५ ।

का० उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति[2] । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृचत्रयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवी मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा इति[4] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः। तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति। येषां सर्पाणा मप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

का० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यचं प्रतिदिशं परिसर्पम्[१]। आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीत मादाया-ग्नान मारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चभिर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः

येवामीरोचनेदिवोयेवासूर्य्यस्यरश्मिषु। येषामप्सुसदस्कृतन्तेभ्यःसर्पेभ्योनमः॥ ८॥

कृणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वींयाहिराजेवामवाँ२॥इभेन। तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानोस्तासिविद्ध्यरक्षसस्तपिष्ठैः॥ ९॥

अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः। हे अग्ने पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु पठितम्[२]। तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव। प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कोक्तेः। षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः। ततो राजेव नृप इवामवान्सहाय-वानिभेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गच्छ। अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनदृत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्य-जन्तादमशब्दान्मतुप्प्रत्ययः। हे अग्ने अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान्विध्य ताडय। व्यध ताडने दिवादिलाक्षान ग्रहादि-

१——१७,५,७। २——निघ० २,९,२।

त्वात्सम्प्रसारणम्। कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूंषि अतिततपूंषि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः। कीदृशस्त्वं तृष्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्वया चिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः अनुमारयन् द्रू हिंसायां क्र्यादिः शानच् प्रत्ययः द्रूणातेरसौ द्रूणानः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात्परस्य जसः सुपांसुलुगित्यादिना यादेशः। तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूंषि तापयितृृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं धृषता धृष्णोतीति धृषता प्रगल्भेन

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः। तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः। यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ११

धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतइति शोशुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छानच् प्रत्ययः। तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः। असन्दितः अखण्डितः। ईदृशः सन्विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वं मधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्राणधीन्विसृज प्रेरय। अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पालको

भव। कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अग्ने एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः अत्र राद्धर्षीत् धार्ष्टं मा करोतु। दूरसमीपस्थानस्थ-स्त्वं प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः। धृष धातौ लुङि द्वित्व मडभावश्च मायोगात्॥ ११॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्राँ२॥ ओषतात्तिग्महेते। यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तन्धक्ष्यतसन्न शुष्कम्॥१२॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने। अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून्॥

अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि॥ १३॥

हे अग्ने त्व मुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध अमित्रान्शत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह। उष दाहे तुह्योस्तातङ्ङिति तातङ्ङादेशः। हे समिधान समिन्द्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह। दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम्। तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न। नशब्दार्थः अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्ष मिवादातारं निर्दहेत्यर्थः॥ १२॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय। दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय। किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय। किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडित मताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय॥ का० घृतपूर्णामग्नेष्टेति[1]। कार्ष्मर्यमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुचमग्नेष्टेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति॥ आग्नेयं यजुः। हे स्रुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि॥ १३॥ १—१७,४,१२। २—१७,४,१३।

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाᳪरेताᳪसि जिन्वति इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि॥ १४॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्॥ १५॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता(३,१२)। का० एव मौदुम्बरी मुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति[2]। एवंविधमेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरे उपदधाति॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः। हे स्रुक् इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि॥ १४॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि लडर्थे लिट्। तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे अचि श्नुधात्विति उवङादेशे च कृते भुव इति रूपम्। कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि। नियुतो

वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः¹ ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते। यत्र च दिवि मूर्धानं मादित्यं दधिषे धारयसि लिङ्व्यत्ययः। किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः। षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति नकारस्याकारः। यद्वा स्वः स्वर्गं स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप्। अन्तरिक्षे द्युलोके च यन्तस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः। यथेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्वरूपेण सादयामीति शेषः॥ १५॥ ¹—निघ० १;१५,१०।

का० स्वय मातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति²। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णा मुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकछिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यतइति सूत्रार्थः॥ ऊर्ध्वबृहती। द्वादशाक्षरत्रि-

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा। मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवीं दृꣳह॥ १६॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि॥ १७॥

पादोर्ध्वबृहती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः। हे स्वयमातृण्णे त्वं ध्रुवा स्थिरासि। कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री। विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता। समुद्रो वरुणः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु। सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्वधीत्। वरुणो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति³ श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां वरुणपुरुषावुच्येते। त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृंह भूमिं दृढीकुरु॥ १६॥ ²—१७,४,१५। ³—७,४,१,५।

अनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि। समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन्

एमनि अवस्थाने सादयतु। इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं
व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती ता मभिव्यक्तियुताम्। प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तार-
युक्ताम्। त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याचितिः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥
प्रस्तारपङ्क्तिः। आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्ते यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीय-

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री। पृथिवीं यच्छ पृथिवीन्दृंह पृथिवीम्मा हिंसीः ॥१८॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय।

अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

स्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षड्क्षरः एवं पञ्च पादाः। हे स्वयमातृण्णे त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि। भूमिः पृथि-
व्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः। अदितिर्देवमातासि। विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहित
मस्या मिति वा। विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृंह दृढीकुरु
पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥
यजुः एकाधिकार्षी त्रिष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्ति-

लाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च। शाखिना मेतत्सर्वसिध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः। किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वा मभिपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश॥ १९॥

का० मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्तान्मिश्रां काण्डात्काण्डादितिऽ। तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वा मुपदधाति॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। मूलेभूसम्बद्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः। हे दूर्वे दूर्वेष्टके काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुषस्परि। एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच॥ २०॥

याशतेनप्रतनोषिसहस्रेणविरोहसि। तस्यास्तेदेवीष्टकेविधेमहविषावयम्॥ २१॥

समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्त्तसे। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम्। एवेत्यव्यय मेवमित्यर्थे निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। हे दूर्वे एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसङ्ख्यार्थौ असङ्ख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय॥ २०॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम॥ २१॥

१——१७,४,१८।

का० यास्तइति द्वियजुषं द्वितीये[1] । दूर्वेष्टकापुरस्ताद्द्वितीये पद्यालोके यास्तइति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसञ्ज्ञां पद्येष्टका मुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोक मातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान्रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्दिवि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ १——१७,४,२०।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् । प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्सम प्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २——१७,४,२२।

का० विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्[2] । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूक मभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्र मुपदधाति विराडितुत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकाद्दोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुर-

नुष्टुभौ। विशेषेण राजतइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षण मधारयत् धारयति। स्वेनैव राजतइति स्वराट् असौ लोको ज्योति रादित्यलक्षण मधारयत् धारयति। विराडयं लोकः स इम मग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमु मादित्यं ज्योतिर्धारयतीति[1] श्रुतेः॥ का० प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्[2]। रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिरसञ्ज्ञा मिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणा मुदङ्मु खोऽनूके उपदधाति॥ विश्वज्योतिर्दैवतं यजुः ग्रक्षरोच्छन्दस्कम्। पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम्। किञ्च हे इष्टके त्वं विश्वं

विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानायविश्वञ्ज्योतिर्यच्छ। अग्निष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद॥ २४॥

मधुश्चमाधवश्चवासन्तिकावृतूअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयःकल्पन्तामग्नयः

सर्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छ देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां वयने यथा स्थिरा सीदः तद्वदवापीत्यर्थः॥ २४॥ १———७,४,२,२३। २———१७,४,२३। ३———१७,४,२४।

का० ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति[3]। विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूक मभित उदङ्मुख उपदधाति॥ ऋतुदैवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति। मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचन मेकवचनार्थम्। हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत्। ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य

ज्यैष्ठाय जैष्ठ्यायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचित मुपकारं । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपश्चौषधयश्च तत्र ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयानस्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव जैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि

पृथङ्ममज्यैष्ठ्यायसव्रताः। येऽअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीइमे। वासन्तिकाहृतूऽअभिकल्पमाना

इन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ २५ ॥

अषाढासिसहमानासहस्वारातीःसहस्वपृतनायतः। सहस्रवीर्य्यासिसाजिन्व ॥ २६ ॥

वासन्तिकावृतू वसन्त ऋतु मभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एव मन्ये ष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवा मङ्गिरसां कर्मणेव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदत मुपविशतम् ॥ २५ ॥ १——१७,४,२५।

का० अषाढासीत्यषाढाम्[१] । अषाढासञ्ज्ञका मिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणा मृतव्याभ्यां पूर्वां संलग्ना मनूके उपदधाति॥ सविष्ट-दृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके त्व मषाढासि शत्रुन सहते इत्यषाढा। यथा च श्रुतिः ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नषाढामिमा-

मेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति[1]। कीदृशी त्वं सहमाना सहतइति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावत: अतोऽराती: अदानशीला: प्रजा: सहस्वाभिभव। पृतनां सङ्ग्राम मिच्छन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्त: क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय: तान् पृतनायत: सङ्ग्रामेच्छून् शत्रून्सहस्व। किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

का० कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति[2]। मिश्रितैर्दधिमधुघृतैरक्तं त्र्येण कच्छप मनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य: ऋतं यज्ञ मिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेष:। ऋतयतीत्यत्र

मधुवाताऽऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धव:। माध्वीर्न्न:सन्त्वोषधी: ॥ २७ ॥

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳरज:। मधुद्यौरस्तुन:पिता ॥ २८ ॥

क्यचि चेति प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति अभाव: अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधाना दृत्वस्यार्धधातुकयो: इत्यात्वमपि न। संहितायां तु छान्दसो दीर्घ:। मधु मधुमानित्यत्र(२८) मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब् ज्ञेय:। सिन्धव: स्यन्दमाना नद्य: समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थ:। तिङां तिङ इति लोटो लडादेश:। ओषधी: ओषधय: नोऽस्माकं माध्वी: मधुररसोपेता: सन्तु ॥ २७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेत मानन्दकरमस्तु। उताऽपि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्त: सन्तु। पार्थिवं रज: पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत मस्तु। पिता पितृभूतो द्यौ: द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

[1] ७,४,२,३३।
[2] ७,५,१,२७।

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमान्सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो भवन्तु। रसो वै मध्विति[1] श्रुतेः। वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः॥ २९॥

का० अरत्निमात्रे ऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुष मभिमुख मपां गम्भन्निति तिसृभिः[2]। अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्मालोकद्वय मन्तराले मुक्त्वा तृतीये पद्मालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शैवालेषु पुरुषसम्मुख मृत्क्रमेण कूर्म मुपदधातीति सूत्रार्थः॥ स्वराट् पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या। कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा। तृतीया द्यावापृथिवीया। हे कूर्म अपां

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँ२॥अस्तुसूर्यः। माध्वीर्गावोभवन्तुनः॥ २९॥

अपाङ्गम्भन्त्सीदमात्वासूर्योभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः। अच्छिन्नपत्राःप्रजाअनुवीक्षस्वानुत्वादिव्यावृष्टिःसचताम्॥३०

जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश। एतद्वापां गम्भिष्ठं यदेष एतत्तपतीति[3] श्रुतेः। तत्रोपविष्टं त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा सन्तापयतु। वैश्वानरः सर्वानरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु। त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य। कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः। इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेति[4] श्रुतेः। किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु सचतां सेवता मुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः॥ ३०॥

१—७,५,१,४। २—१०,४,२८;५,१। ३—७,५,१,८। ४—७,५,१,८।

का० घट्टयति मध्यमयेति[१]। तिसृणां मध्यमया त्रीन्त्समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः। कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप्। हे कूर्म यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति। सृप्लृ गतौ पुषादीत्यादिना च्लेरङ्। समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान्। कीदृशो भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता। किञ्च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः अन्वेष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत् तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ। किं कुर्वन् पुरीषं द्युतान् पशून् वसानः आच्छादयन्॥ ३१ ॥ व्याख्याता(८,२२)॥ ३२ ॥ १-१७,५,२।

त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानपाम्पतिर्वृषभऽइष्टकानाम्। पुरीषंवसानः सुकृतस्यलोकेतत्रगच्छयत्रपूर्वेपरेताः॥३१॥

महीद्यौःपृथिवीचनऽइमंयज्ञम्मिमिक्षताम्। पिपृतान्नोभरीमभिः॥ ३२ ॥

विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे। इन्द्रस्ययुज्यःसखा॥ ३३ ॥

का० उलूखलमुसले स्वयमातृण्णा मुत्तरेणारत्निमाते औदुम्बरे प्रादेशमाते, चतुरस्रं मुलूखलं मध्यसङ्गृहीत मूर्ध्वं वृत्तं दक्षिण मुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति[२]। चतुष्कोणं मध्यसङ्कुचितं खातहीन मुदुम्बरतरुज मूर्ध्वं मुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्यात्पुरस्तात् तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता(६,४)॥ ३३ ॥ २-१७,५,२। ३-१७,५,४।

का० उखामुलूखल उखां द्वितीयलोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्तात् ध्रुवासील्युखाम्[३]। पूर्वं मुलूखलोपर्युखां स्थापयित्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वो-

स्वापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तचोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप्। हे उखे धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि अग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते। योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथम माद्यौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽधिजज्ञे जायते। सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दसैव देवेभ्यो देवार्थं हव्य मस्मद्धविर्वहतु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या बृहती। हे उखे त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं रायै धनार्थं सहसे बलाय द्युम्नाय यशोऽर्थं मद्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति[1] यास्कः। ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय। रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः।

ध्रुवासिधरुणेतोजज्ञेप्रथममेभ्योयोनिभ्यो अधिजातवेदाः। सगायत्र्यात्रिष्टुभानुष्टुभाचदेवेभ्योहव्यंवहतुप्रजानन् ॥३४

इषेरायेरमस्वसहसेद्युम्नऊर्जेअपत्याय। सम्राडसिस्वराडसिसारस्वतौत्वोत्सौप्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सम्यग्राजतइति सम्राडसि स्वेनैव राजतइति स्वराडसि। एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम्। तौ चोत्सौ मनोवाचौ। ग्रास्यानाय कूपइवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः। मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्यैतौ सारस्वतावुत्साविति[2] श्रुतेः। यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम्। तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्सामे वै सारस्वतावुत्साविति ॥ ३५ ॥ १—निरु० ५,५। २—७,५,१,११। ३—१७,५,५।

का० अग्ने युङ्क्ष्वा होति प्रत्यृचं स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम्[३]। ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ

आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा। हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः त्वया अर मल मत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्वान्युक्ष्व हि योजय। हि पादपूरणः॥ ३६॥

अग्ने त्वमश्वान्युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ। कीदृशान् देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वातॄन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः। दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत्। रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे। किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होतामानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्रणी भूत्वा निसदः

अग्ने युक्ष्वाहियेतवाश्वासोदेवसाधवः। अरंवहन्तिमन्यवे॥ ३६॥

युक्ष्वाहिदेवहूतमाँ२॥अश्वाँ२॥अग्नेरथीरिव। निहोतापूर्व्यःसदः॥ ३७॥

अस्मिन्यागे होतृषद्ने निषीद। छन्दसीति लोडर्थे लुङ्। देवहूतमानश्वानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घादटीति नस्य रुः॥ ३७॥

१——१०,५,७। २——७,५,२,११। ३——७,५,२,११।

विङ्गोक्ता० मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति[१]। सम्यगिति मन्त्रेण पशुपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः॥ त्रिष्टुप्। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः। अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्मयो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना देवता त्रिष्टुप्। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः। अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्मयो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अन्नं वै धेना इति[२] श्रुतेः। कीदृश्यो धेनाः मनसा अन्त्रा-पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः। श्रद्धा-युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः। अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति[२] श्रुतेः। तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत्। न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति। ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः॥ ३८॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादाक्षरनियमाभावात्॥ का० नासिकयोर्ऋचे त्वेति[1]। मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासन मित्यर्थः॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि। रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि। का० शिराऽउंसि प्रत्यक्षीति[2] आदौ वामनसि ततो दक्षिणे॥ का० अक्ष्योर्भासे त्वेति[3]। भासेत्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्य-शकलप्रासनम्॥ भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि। ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि॥ का० श्रोत्रयोरभूदिदमिति[4]।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्॥ अग्नेः॥३८

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा। अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च॥ ३९॥

कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम्॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वह्नेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः। वाचमेति जानाति वाजिनं। वाचपूर्वादेतेरौणादिको नक् प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः झलां जशोऽन्तइति जश्त्वम्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्य-मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति॥ ३९॥

1—१७,५,९। 2—१७,५,१२। 3—१७,५,१०। 4—१७,५,११।

हिरण्मयशकलदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पश्यतीत्यन्वित- हिरण्मयतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी यस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु वाग्रूपप्रभा ज्योतिः शरीरगत- कान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव उभयत्र वाच्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्धृत्य मध्ये[1] । पुरुषशिर आदायो- खामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्ख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् । परि वृङ्धि हरसा माभि मंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वामुद्धरामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपञ्चपञ्चे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये[2] ॥ ४० ॥

1—१७,५,१४ । 2—का० १७,५,११; शतपथ० ७,५,२,१० । 3—१७,५,१७ ।

का० आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण[3] । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैक मुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्या- स्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्व मादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्धि संसिञ्च । अङ्धीति मध्यमैक- वचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूना मित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृश मादित्यं गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् ग्रहेर्भश्छन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

रूपं सर्वरूप मादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः। सर्वाणि रूपाणि यस्मात्। किञ्च हरसा सर्ववीर्योपहारक मन्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्धि परिवर्जय। वृजी वर्जने रुधादिः लोट्। मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः। मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः। किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

अश्वशिर ईशानी उपदधाति। हे अग्ने चित्याग्ने त्व मश्व मिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह। कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रयतिमित्यर्थः। वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम्। यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं। जन् जनने ह्रादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ सरिरस्य मध्ये। शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्॥ २

पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम्। हरिं हरितवर्णं यद्वारूढं नरं हरतीति हरिस्तम्। अद्रिबुध्न मद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जात मद्रिबुध्न मपत्यप्रत्ययलोपः। यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनश्छान्दसः। अद्रिबुद्ध मद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत्खुरैः खुणस्नद्दीप् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदश्वोऽस्मो गत इति उत्सृष्टमित्यर्थः। परमे व्योमन् एषु लोकेषु निविष्टस्तमिति शेषः। इमे वै लोकाः परमं व्योमेति[1] श्रुतेः। यद्वा विविध मोम अवनं रक्षणम् परम मुत्कृष्टं यद्व्योम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

1 —— ७,५,२,१८।

गोशिर आग्नेया मुपदधाति। अह मग्नि मीडे स्तौमि ईड स्तुतौ। कीदृश मजस्र मनुपक्षीयम्। इन्दु मिदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः

ऐश्वर्य्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति कुप्रत्ययादीकारौ अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रक्षस्यम् आराध्यमित्यर्थः। पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेतव्यम्। नमोभिरन्नैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम्। हे अग्ने एवं स्तूयमानः सं त्वं गां सुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीदृशी मदितिं मखण्डिता मदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद्यैर्विराट्। तस्मै शृतं तस्मै शर इति[१] दध्यवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम्। कीदृशः त्वं पर्वभिः पञ्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषम्भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिन्नमोभिः। सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गाम्मा हिꣳसीरदितिं विराजम्॥४३॥

वरूत्रीन्त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाꣳरजसः परस्मात्। महीꣳसाहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्॥४४॥

वायव्येरविभिरं उपदधाति। हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापिता मविं मा हिंसीः। कीदृशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहात्कर्त्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्वरुणस्याम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः। परस्माद्रजसः द्युपाल्लोकाज्जज्ञानं जायमानम्। श्रोत्रं वै परमꣳ रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमꣳ रज इति[२] श्रुतेः। यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम्। महीं महतीम्। साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा। असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१ —— २,२,२,२। २ —— ७,५,२,१०।

नैर्ऋत्यैऽज मुपदधाति। योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः। अत्राग्निः प्रजापतिः। उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः। अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता। यद्वै प्रजापतेः शोका दजायत तद्दिवश्चपृथिव्यै च शोकादजायतेति[1]। विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान्। अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता। वाग्वाअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति[2]। हे अग्ने चित्य ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ पचाद्यच् दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्

योऽअग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्परि। येन प्रजा विश्वकर्म्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥४५॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥४६॥

जजान। अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम्। ततोऽजस्तूपरः समभवत्तꣳ स्वायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति। शेषं पूर्ववत्॥ ४५॥

[1] ७,५,२,२१। [2] ७,५,२,२१। [3] १०,५,१८। [4] १०,५,१९।

का० चित्रं देवानामित्यर्धर्चश्चः स्रुवाहुती मध्यमे[1]। अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः॥ व्याख्याता (७,४२)॥ ४६॥

का० वर्हिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठतउत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम्[4]। अग्नेरुत्तरीये वेदेर्वहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसञ्ज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते ह

यजुषो तिष्ठथा मन्त्रे चीचि-चीचि यजूंषि। हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्मयशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह। हिरण्मयशकलैर्वा एष सहस्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुष इति[1] च श्रुतेः। यदि खादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः। किम्पुरुषो वै मयुरिति[2] श्रुतेः। मयुं किम्पुरुषं वा जुषस्व मयुर्मृगोऽश्ववदन इति कोशोक्तेः। तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषय-

इमम्मा हिꣳसीर्द्विपादम्पशुꣳ सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः। मयुम्पशुम्मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो नि षीद।

मयुन्ते शुगृच्छतु यन्द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमम्मा हिꣳसीरेकशफम्पशुङ्कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु। गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो नि षीद।

विद निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा। इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु। किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥४७॥

१——७,५,२,२९। २——७,५,२,३२। ३——७,५,२,३३।

अथाष्टम्यां। हे अग्ने इम मेकशफ मेकखुरं पशु मश्वं मा हिंसीः। एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति[3] श्रुतेः। कीदृशं कनिक्रद मत्यन्त

क्रन्दितारं ह्वयमानम्। क्रन्देर्दाधर्तीत्यादिना यङ्लुकि निपातः। वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः। मत्वर्थे इन्प्रत्ययः। तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम्। ते तुभ्य मारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत्। ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

अथ गोः। अत्र विशेषवचनं लौकिके गवादि पुंलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते। हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्ट स्थाने स्थित मिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः। कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसङ्ख्याकधार-

गौरन्ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्ये। घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्।

गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। गवयन्ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

धारायुत मतएवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतस मित्यर्थः। सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविध मच्यमान मुपजीव्यमानम्। इमे वै लोकाः सरिरमिति[1] श्रुतेः। जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं चौरं क्षरन्तीम्। अदितिं मखण्डिताम्। ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेष मनुदिशामि। शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥ १—७,५,२,१४।

अथावेः। हे अग्ने परमे व्योमन् स्थाने स्थित मिम मविं मा हिंसीः। कीदृश मूर्णायु मूर्णावन्त मूर्णाया युस्। वरुणस्य नाभिं नाभि-

ाख्नीयं प्रिय मपत्य मित्यर्थः। द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीना मुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् रक्षकमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः कारकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते। तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम्। एतद्वै त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकारेति[1] श्रुतेः। उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि। अन्यत् स्पष्टम् ॥ ५० ॥

अथाजस्य। हि प्रादुर्भावः। योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः। शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति वा। यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति[2] श्रुतेः। आत्मनो वपामुदखिदत्सा मग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम्। त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्।

उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनितारमग्रे। तेन देवा देवतामग्रमायँस्तेन रोहमायन्नुप मेध्यासः।

तैत्तिरीयेऽपि। स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथम मुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापति मपश्यद्दृष्टवान्। किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अपि पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभाव माग्रम् प्राप्ताः तस्य भावस्तत्ता। किञ्च मेध्यासः यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति। छन्दसि परेऽपि। शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती। शेषं सुगमम् ॥ ५१ ॥

[1] —७,५,१,२५। [2] —७,५,२,२१।

का० एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्[१]। बर्हिर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽधंचित्यमुपतिष्ठते। अग्नीहष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री। हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम गिरोऽस्मदीया: स्तुतिवाच: शृणुधि। शृणु श्रुशृणुखित्यादिना हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नूतननुत्थान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नून्

अरभमारथ्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद। अरभन्ते युगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेयुगृच्छतु॥ ५१॥

त्वंव्यविष्ठदाशुषोनॄँ:पाहिशृणुधीगिरः। रक्षातोकमुतत्मना॥ ५२॥

अपान्त्वेमन्त्सादयाम्यपान्त्वोद्मन्त्सादयाम्यपान्त्वाभस्मन्त्सादयाम्यपान्त्वाज्योतिषिसादयाम्यपान्त्वायनेसादयाम्यर्ण

वेत्वासदनेसादयामिसमुद्रेत्वासदनेसादयामिसरिरेत्वासदनेसादयाम्यपान्त्वाक्षयेसादयाम्यपान्त्वासधिषिसादया

पाहीति। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपात:। किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः। तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा॥ ५२॥

का० अपरेण स्वयमातृणामित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम्[२]। तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृणामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपान्त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्च पञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि

१——१७,९,१। २——१७,६,२।

यजूंषि पञ्चदशापस्यादैवत्यानि पञ्च छन्दस्यादैवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । इण गतौ मनिन् प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः । वायुर्वा अपामेम वायौ त्वाᳬ सादयामीति[१] श्रुतेः ॥ अपामोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि । उन्दी क्लेदे मन् नलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधयो वा अपामोद्म[४७] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन् । अभ्रे । अभ्रं वा अपां भस्म[४८]॥ अपां ज्योतिषि विद्युति ।

अ॒पां त्वेम॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वोद्म॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वा॒ भस्म॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सादयाम्य॒पां त्वाय॑ने सादयाम्य॒र्ण॒वे त्वा॒ सद॑ने सादयामि समु॒द्रे त्वा॒ सद॑ने सादयामि । स॒रि॒रे त्वा॒ सद॑ने सादयाम्य॒पां त्वा॒ क्षये॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ सधि॑षि सादयाम्य॒पां त्वा॒ सद॑ने सादयाम्य॒पां त्वा॑ स॒धस्थे॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ योनौ॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ पुरी॑षे सादयाम्य॒पां त्वा

पाथ॑सि सादयामि गाय॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा

सादया॒म्यानु॑ष्टुभेन त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ पाङ्क्ते॑न त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि ॥ ५३ ॥

विद्युत् अपां ज्योतिः[४९]॥ अपामयने भूमौ । इयं पृथिव्यपामयनम्[५०]॥ अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा० । प्राणो वा अर्णवः[५१]॥ समुद्रे सदने सा० । मनो वै समुद्रः[५२]॥ सरिरे सदने वाचि सा० । वाग्वै सरिरम्[५३]॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः[५४]॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाᳬ सधिः[५५]॥ अपां सदने दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपाᳬ सदनम्[५६]॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाᳬ सधस्थम्[५७]॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वा अपां योनिः[५८]॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा०

१ —— ७,५,२,४६ ।

सिकता वा अपां पुरीषम्(५९) ॥ अपां पाथसि अन्ने त्वां सा०। अन्नं वाऽअपां पाथः(६०)॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः। गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि। त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। जागतेन छन्दसा त्वां सा० ॥५३॥ १—१७,६,२। २—८,१,१,३।

का० व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसंहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्(१)। प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः॥ पञ्चाग्रयजूंषि प्राणभृदिष्टकादैवत्यानि प्रतिकोणं दश-दश। प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे। कदाचित्प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरूचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया कल्प्यते चेत्तिष्ठामस्ततः

अयम्पुरोभुवस्तस्यप्राणोभौवायनोवसन्तःप्राणायनोगायत्रीवासन्तीगायत्र्यैगायत्रङ्गायत्रादुपाᳪशुरुपाᳪशो

स्त्रिवृत्त्रिवृतोरथन्तरंवसिष्ठऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्वयाप्राणङ्गृह्णामिप्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामीति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्णन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्त्वमुक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया(२)॥ अथ मन्त्रव्याख्या। योऽयं पुरो भुवः अग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि। पुरस्तादुपधीयते प्राङुद्भिद्येत प्राङ्‍ङुपचर्यतइति पुरोऽग्निः। भवति सर्वरूपीति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः। तदुक्तं श्रुत्या। अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्चᳪ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदᳪ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा

पुरस्तात्तस्मौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति(५)। प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं(५) भौवायनः। नडादित्वात्फक् इष्टके प्राणरूपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीतेति(५) श्रुतेः॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्त ऋतुं प्राणादिरमिमीतेति(५) श्रुतेः। वसन्तस्यापत्यं वासन्ती॥ तस्यापत्यमिति अण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति(५) श्रुतेः। गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशाज्जातं गायत्रं सामेत्यर्थं तद्रूपां सा०। गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ साम निरमिमीतेति(५) श्रुतेः॥ गायत्रात्साम्नोय उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीतेति(५) श्रुतेः॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। उपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳ स्तोमं निरमीमितेति(५) श्रुतेः॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीतेति(५) श्रुतेः॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तु-

अयन्दक्षिणाविश्वकर्मातस्यमनोवैश्वकर्मणङ्ग्रीष्मोमानसस्त्रिष्टुब्ग्रैष्मीत्रिष्टुभःस्वारꣳस्वारादन्तर्यामोन्तर्य्यां

निति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि तृचो लोपः सर्वाधार ऋषिः प्राता प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ(६) इति श्रुतेः॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्टार्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैक प्रजाभ्यः गृह्णामि। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकलादयस्थिकं तत्प्राणं करोतीति श्रुतेः॥५४॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम्। विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्धूयो वाति यद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति

तस्मादेष एतस्यामेव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः[७]॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मैव इदम्। तस्येदमिति अण् इदमस्यापत्यमिति प्रशस्ता । मनोरूपां सा० । मनस्तस्मात्तद्रूपामेतां योनिं निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । ग्रीष्मर्तुं मनसो निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं स्वारं साम तद्रूपां सा०। त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारं साम निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ स्वारात्साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा०। अन्तर्यामाद् ग्रहात्पञ्चदशं स्तोमं निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद् बृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा०। पञ्च-

मानस्यं पञ्चदशः पञ्चदशाद् बृहद् बृहतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वार्षी जगत्या ऋक्सममृक्समाच्छुक्रः शुक्रात्सप्त

दशात्स्तोमाद् बृहत्पृष्ठं निर०[८] ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि सत्यन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति[८] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृहीतया धात्रसृष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरस्योत्तरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीमन-

श्रीली विश्वं विषति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति१ श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति२ श्रुतेः ॥ चाक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्भीदित्वाद्यण् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्सममृक्समं यत्साम तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमि० ॥ ऋक्समादु-

द्यः सप्तदशाद्वैरूपं जमदग्निरृषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरात्स्वस्तस्य श्रोत्रꣳ सौवꣳ शरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्शारद्यनुष्टुभ ऐडमैडान्मन्थी मन्थिन एकविꣳश एकविꣳशाद्वैराजं

त्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वैरूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निरृषिः जमति जगत्पश्यतीति जमत् प्रज्वलति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० । चक्षुर्वै जमदग्निरृषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निरृषिरिति३ श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दृशमन्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि । तत्त्वाद्यत्वैतच्चक्षुः करोतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

१——८,१,२,१ । २——८,१,२,२ । ३——८,१,२,३ ।

इयमन्त्र चतुर्थीं इममुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था

दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक् स्वर्गरूपां त्वां सा०। क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम्। दिशो वा उत्तरा यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा द्युभ्यात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूत्वोत्तरं तस्थौ तदेतद्रूपदमुपधातीति[1] श्रुतेः॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अण् द्वारादित्वादैजागमः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा०। श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति श्रुतेः॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा०। शरदमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीतेति श्रुतेः॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा०। अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि०॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा०। अनुष्टुभश्छन्दस ऐडं साम निरमि०॥ ऐडात्साम्न उत्पन्नो यो मन्थी

विश्वामित्रऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः॥५७॥

इयमुपरिमतिस्तस्यैवाङ्मात्या हेमन्तोवाच्यः पङ्क्तिर्हैमन्ती पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ

ग्रहस्तद्रूपां सा०। ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि०॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा०। मन्थिनो ग्रहादेकविंशं स्तोमं निरमि०॥ एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा०। एकविंशात् स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि०॥ विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं अद्वयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा०। श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति[2] श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति सकलादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति श्रुतेः॥५७॥

१—८,१,२,४। २—८,१,२,६।

इयमन्वैः पञ्चमं इयकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्राक्चित्त्येनोपधेयम्। उपर्युपरिष्टादिति निपातः उपरि ऊर्द्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा०। चन्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्त माहेऽपरो ह्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदꣳ सर्वं मनुते वाग्घ चन्द्रमा भूलोपरिष्टात्स्थो तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः॥ तस्मै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नातएव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा०। वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति श्रुतेः॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा०। हेमन्तस्तु वाचो निरमि०॥ हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा०। पङ्क्तिश्छन्दो हेमन्तात्ततो निरमि०॥ पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्सञ्ज्ञं साम तद्रूपां

यौ त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ शाक्वररैवते विश्वकर्म्मर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचꣳ गृह्णामि प्रजाभ्य।

लोकम्पृणाछिद्रम्पृणायो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ

सा०। पङ्क्तेः चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। पङ्क्तेः छन्दसो निधनवत्साम निरमि०॥ निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा०। निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि०॥ आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा०। आग्रयणाद्ग्रहात् त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ निरमि०॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा०। त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ स्तोमाभ्याꣳ शाक्वर रैवते पृष्ठे निरमि०॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा०। वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मर्षिरिति श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः

वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सङ्गतसादयत्येकां तद्वाचं करोतीति श्रुतेः ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचो प्रजाभ्यो गृह्णामित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पश्चाग्रदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमाना-पत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन्गृह्णामि मद्दश-गान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्वशगा भवन्त्वित्यर्थः ॥ का० लोकम्पृणा दक्षिणाᳬसादध्या मध्यात्[१] । आत्मनो

श्रीयन्तिरश्मयः । जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः ।

रथीतमᳬरथीनांवाजानाᳬसत्पतिम्पतिम् ॥ ५८ ॥

॥ इतिमाध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥१३॥

दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अधि स्वयमातृण्णापर्यन्तं लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् । ता अस्येति सूद-दोहःसञ्ज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का० मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्[२] । स्वयमातृण्णोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण सतचेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात्[३] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्करायादिचित्यन्तो रामेन्द्वध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

१——१७,६,१ । २——१७,६,९ । ३——१२म०५४-५५-५६कं० ।

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा। अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति[१] श्रुतेः। चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचिति-त्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः। एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति श्रुतेः। देवैरश्विनौ प्रार्थितौ युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावध्वर्यू चित्यादिकर्मयोग्यम्। तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः॥ का० आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्[२]। पञ्च-कविकाभिराश्विनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतःसिच्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः। अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः। आदित्यास्त्वार्षी त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात्। हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया। उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥१॥

स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिच्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ। कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो याদेशः। कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा। ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा। तथा उख्य-स्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना। अथ वाग्निरुख्यस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति[२] श्रुतेः। इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिच्वेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम्। केचिदिदं यजु चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति॥ १॥ १——८,२,१,१। २——१७,८,१५। ३——८,२,१,४।

हे इष्टके पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ। पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्मै शिवे स्योने सीद

सदनेइति श्रुतेः। कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीड़मस्त्यिस्याम्. कुलायो नीड़ं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा। एतःसिवेलायमिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति। कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति१ श्रुतेः। अत्र सादृश्यार्थे इनिः। तथा घृतवती दोह्यमानाज्ययुता वसोर्धारा घृत दोह्यन्ते। पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरू बहुधा धीयते स्थाप्यतइति वा। किञ्च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु। किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्पीपिहि आप्या-

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः।

अभित्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाᳬसुम्ने बृहते रणाय। पितेवैधि सूनव आसुशेवा स्वावेशा तन्वा

संविशस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

यस्त मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः। इमेति सुप आकारः। ब्रह्मेति सुपो लोपः। पि गतौ तुदादिः बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥ १—८,२,१,५।

हे इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः। स्वेन वीर्येणेह सीदेति श्रुतेः।

कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री। किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय महते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे। देवानाᳫं सुम्नाय महते रणायेति[1] श्रुतेः। देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः। किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घ्वसोरेद्धावितिं एकारः। तत्र दृष्टान्तः पिता सूनवइव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत्। किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु। स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति श्रुतेः। अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्तुषि। पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीयेति[2] श्रुतेः।

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तान्त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद

प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥

पृणाति पूरयति पुरीषम्। पॄपृभ्यां किदिति पृणातेरीषन् प्रत्ययः किञ्च कित्त्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशो रपरत्वं च निपातनादायुदात्तः। अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि। तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु। किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती। घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ। ततः प्रजावत् प्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणं द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद्देहि यजतिरिह दानार्थः। अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

[1] ——८,२,१,६।
[2] ——८,२,१,७।

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम्। दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम्। किञ्च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि। विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम्॥५॥

आदित्यास्त्वापृष्ठेसादयाम्यन्तरिक्षस्यधर्त्रीं विष्टम्भनीन्दिशामधिपत्नीम्भुवनानाम्।

ऊर्म्मिर्द्रप्सोऽअपामसिविश्वकर्म्मातऋषिरश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा॥ ५॥

शुक्रश्चशुचिश्चग्ग्रैष्मावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापऽओषधयःकल्पन्तामग्नयःपृथङ्मम

ज्यैष्ठ्यायसव्रताः। येऽअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमेग्ग्रैष्मावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसं

विशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्॥ ६॥

का॰ शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि। प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदगुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय। ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठेत् इति सूत्रार्थः। उत्कृतिश्छन्दः। शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवौ। अन्यद्व्याख्यातम्॥६॥ १—१०,८,१६।

का० वसुदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्[1] । पञ्चमन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसञ्ज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषु पञ्चधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् । कामयं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्निदैवत्याय अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजू रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य छन्दस्यमूर्द्धेति समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सजूः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा

[1] —— १७,८,१६ ।

आपस्ताभिः। आपो वै विधा अद्भिर्हीदꣳ सर्वं विहितमिति[1] श्रुतेः। अपएव ससर्जादाविति[2] स्मृतेश्च। तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः। तथा वयो बाल्यादि नश्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः। प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति श्रुतेः। यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः। अथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति श्रुतेः। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि। यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः। अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तद्दतून् प्राजनयद्दतुभिर्वै सयुग्भूत्वेति श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वेदेवैः सजूरिति विशेषः। शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणम्मे पाह्यपानम्मे पाहि व्यानम्मे पाहि चक्षुर्म्मऽउर्व्या विभाहि श्रोत्रम्मे श्लोकय॥

अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का॰ प्राणभृतः प्राणं मऽइति[3]। पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्सञ्ज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि। प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधातीति[4] श्रुतेः॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय। एवमपानं मम पाहि। व्यानं वायुञ्च मे मम पाहि। उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः। मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु। श्लोक सङ्घाते बहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः॥ का॰ अपः पिन्वेत्यपस्याः[5]। पञ्चमन्त्रैरपस्यासञ्ज्ञा इष्टका उप-

१——८,२,२,८। २——मनुः १,८। ३——१७,८,२०। ४——८,२,३,२। ५——१७,८,२१।

दधाति ॥ अब्दैवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

का० वयस्याः पञ्च पश्चान्तकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्[१] । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वं तु चतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्ररूपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः

मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विवलं छन्दो वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः सिंहो वयश्छदिश्छन्दः पष्ठवाड् वयो बृहती छन्द उक्षा वयः ककुप् छन्द ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ९ ॥

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतिर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामंश्छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाप्नोदिति[२] श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजा-

१—१७,८,२२ । २—८,२,३,९ ।

पतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति[1] श्रुतेः ॥ छताच्छायतइति छत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत्। छत्रं वय इति प्रजापतिर्वै छत्रᳪ स वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति। यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति[2] श्रुतेः ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभ्नोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वाअधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोभवदिति(१२)श्रुतेः॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति(१३) श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथाचाष्टसङ्ख्योपेतत्वात्सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीच्छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पश्वदश पशून्प्रजापतिरगृह्णात्। तानि वाएतानि चत्वारि वयाᳪसि चत्वारि छन्दाᳪसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून्वयसाप्नोदिति(१४)श्रुतेः॥ वस्तः अजः। द्वितीयैकवचनस्य सुपां स्विति सु-आदेशः। वय इति तृतीयालुक्। विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वच्यते। वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति[2] श्रुतेः॥ विशालं द्विपदा गायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह। वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति। द्विपदाह वै विशालं छन्दो द्विपदा भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति(२) श्रुतेः॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत्। पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति(३) श्रुतेः॥ अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं

१—८,२,३,१०। २—८,२,३,११। ३—८,२,४,१।

व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत्। व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वाअनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च०(४) ॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत्। सिंहं वयसाप्नोच्छदिश्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दांसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिंहा उच्च०(५) ॥ अथातो निरुक्तानेव पशूननिरुक्तानि छन्दांस्युपदधातीति(५) श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दृश्योच्यन्ते। पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। पष्ठवाहं वयसाप्नोद्बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च०(६) ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आदत्ता-

अनड्वान्वयः पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दस्त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाड्वयो विराट्छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णिक्छन्दस्तुर्यवाड्वयोऽनुष्टुप्छन्दः ॥ लोकम्पृण च्छिद्रम्पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्।

इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः।

अष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत्। उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप् छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च०(७) ॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान्। द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत्। ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहतीच्छन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च०(८) ॥ ६ ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान्बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं वयसाप्नोत्पङ्क्तिश्छन्द

इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च०(९)॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत्। धेनुं वयसाप्नोज्जगतीच्छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च०(१०)॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत्। त्र्यविं वयसाप्नोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब्भूत्वात्र्यव उच्च०(११)॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च०(१२)॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत्। पञ्चाविं वयसाप्नोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च०(१३)॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः। इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः।

रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ १० ॥

उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह। त्रिवत्सं वयसाप्नोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा उच्च०(१४) तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। तुर्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति(१५) श्रुतेः॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः॥ का० दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्[1]। दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उदक्प्रातिः[2] पुरीषनिर्वापः समस्तोपस्थानं चेति सूत्रार्थः॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥१०॥

अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः। का० तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णामैन्द्राग्नी इति मध्ये[3]। तृती-

१——१७,८,२३। २——१२,५४-५५-५६। ३——१७,८,२५।

यायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृरामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वार्धश्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृणादेवतः। हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृणाख्यां दृढीकुरुतम्। एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह। हे स्वयमातृणे पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृणोपधाने एव विनियुक्तम्। हे स्वयमातृणे विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम्। पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च विबाधसे ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं माहिꣳसीः।

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय। वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन

तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु। किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम्। हे इष्टके त्वा मन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय। अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु। तदन्तरिक्षं मा हिंसीः। किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय। प्राणिनामेतत्सर्वं

सौकर्दार्ढ्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थ्यतइति भावः। किञ्च मह्ना महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तदधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

का० अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्[1]। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासञ्ज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ दिक्शब्दोपेतलाञ्छनमन्त्राणां दिश्या इष्टकाः। दिग्देवत्यानि पञ्च

राज्ञ्यसि प्राचीदिग्विराडसि दक्षिणादिक्सम्राडसि प्रतीचीदिक्स्वराडस्युदीचीदिगधिपत्न्यसि बृहतीदिक् ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ।

वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

यजूंषि। हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि त्रिष्टुब्रूपासि॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि॥ अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः। छन्दांसि दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति[2] श्रुतेः॥ १३ ॥

1—१७,८,२६। 2—८,३,१,१४।

का० विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः[1] । प्रथमोपहितायाः विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं प्रकृतीच्छन्दस्कं यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान्वायुरिति[2] श्रुतेः । किंच सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरस्वत् चितावित्र ॥ १४ ॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतान्द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः

कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ।

वार्षिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतान्द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः

कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ।

का० ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति[3] । पूर्वर्तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदैवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्यः भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम्[4] ॥ १५ ॥ १—१७,९,२ । २—८,३,२,२ । ३—१७,९,४ । ४—१३ प० २५ कं० ।

का० इषश्चोर्जश्च त्यपरे[1]। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति। ऋतव्यमुक्ता तियजुः। इषः आश्विनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरद्वयवौ। शिष्टं प्रोक्तम् (१३,२५) ॥ १६ ॥

का० पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मइति प्रतिमन्त्रम्[2]। आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

शारदावृतूअभिकल्पमानाइन्द्रमिवदेवाअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १६ ॥

आयुर्मेपाहिप्राणम्मेपाह्यपानम्मेपाहिव्यानम्मेपाहिचक्षुर्मेपाहिश्रोत्रम्मेपाहिवाचम्मेपिन्वमनोमेजिन्वात्मानम्मेपाहिज्योतिर्मेयच्छ ॥ १७ ॥

का० छन्दस्या द्वादशद्वादशाप्ययेषु मा च्छन्द इति[3]। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादशद्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः। षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। मीयतइति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि। अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति[4] श्रुतेः॥ अस्माल्लोकात्प्रमीयतइति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि। अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इवेति श्रुतेः॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता। असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्ष-

१——१७,९,५। २——१७,९,६। ३——१७,९,८। ४——८,३,३,५।

लोके प्रतिमित इवेति श्रुतेः ॥ असीवयः अस्यते क्षिप्यतइत्यस्त्रि अस्त्रि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्त्रिवयः दीर्घश्छान्दसः असी वयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि। यदेषु लोकेष्वन्नं तदसीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदसीवय इति श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधातीति श्रुतेः ॥ इष्टके त्वं पङ्क्त्युष्णिग्बृहत्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दोऽअस्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दऽउष्णिक्छन्दो बृहतीच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीच्छन्दः ॥ १८ ॥

पृथिवीच्छन्दोऽन्तरिक्षञ्छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणिच्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यञ्छन्दो गौश्छन्दोऽजाच्छन्दोऽश्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समाः संवत्सराः। स्पष्टमन्यत्। यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति[1] श्रुतेः ॥ १९ ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति[2] श्रुतेः ॥ २० ॥

१,२ —— ८,२,३,६।

का० वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्द्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्[1]। प्रागुक्तद्वादशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा का सप्त वालखिल्याख्या इष्टका उपदधाति मूर्द्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः। तुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः। वालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति। तथा च श्रुतिः। प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाउर्वरयोरसम्भिन्नं

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवतादित्या देवता मरुतो देवता विश्वे

देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

मूर्द्धासि राड् ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी। आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

भवति खिल इति वै तद्वाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः(१)। सप्त वाइमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः(४) ॥ सप्त वाइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातीति(५) ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्द्धासि अनुष्टप् यन्त्री परोष्णिक्। ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यदेवत्यानि। हे इष्टके त्वं मूर्द्धा मूर्द्धवदुत्तमा राट् राजमाना

१—१७,९,१०-१३।

चासि। हे इष्टके त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि। हे इष्टके त्वं धर्त्रीं धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि। एव मिष्टका-त्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या मूर्द्धासि राड्डितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणी त्वमुं लोक-मिति[१] ॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि। वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि। कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामु०। क्षेमाय सम्पादित-धनरक्षणाय त्वामु०। इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेः ॥ १२

यन्त्रीराड्यन्त्र्यसियमनीध्रुवासिधरित्री। इषेत्वोर्जेत्वारय्यैत्वापोषायत्वा ॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम्।

इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ताअस्यसूददोहसःसोमꣳश्रीणन्तिपृश्नयः।

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः। इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः।

रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ २२ ॥

हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति[२] श्रुतेः ॥ हे इष्टके इषे अन्नाय त्वामुपदधामि। ऊर्जे बलाय त्वामु०। रय्यै धनाय त्वामु०।

१——८, ३, ४, ८।

२——८, ३, ४, १०।

पोषाय धनपुष्ट्यै त्वासु० । इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेश्चतमृणां पशुसंस्तवः ॥ का० उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्[1] । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२

॥ इति तृतीया चितिः ॥

का० उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति[2] । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जघ्नामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपय्योपधाने विनियोगः ।

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुण एकविꣳशः प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्त्तः सविꣳशो वर्चो द्वाविꣳशः सम्भरणस्त्रयोविꣳशो योनिश्चतुर्विꣳशो गर्भाः पञ्चविꣳश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिꣳशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशो ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशो नाकः षट्त्रिꣳशो विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिꣳशो धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमरूपासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् आशुः । अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति[3] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्ततइति त्रिवृत् क्विप् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपद-

१—१७,९,१५। २—१७,१०,७। ३—८,४,१,३।

धाति तद्यत्तमाहायुरित्येव हि स्तोमानामाग्निष्ठोऽथो वायुर्वा आयुस्त्रिवृत्स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहायुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामायुस्तो वायुर्हं भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति[१] । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पक्षां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात्पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स: पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति[२] श्रुतेः । का० दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति[३] । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये दक्षिणां पक्षां व्योमेति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति[४] श्रुतेः ॥ का० दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश इति[५] । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जघनार्धे धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियत आदित्यो ह भूत्वा

१—१०,१०,९ । २—८,४,१,१० । ३—१७,१०,१० । ४—८,४,१,११ ॥ ५—१७,१०,८ । ६—१७,१०,८ ।

पश्चात्तस्या तदेव रूपमुपदधातीति[1] श्रुतेः॥ का० चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति[2]। चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपदा उदक्ष्व उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति। प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः मासाः पञ्च द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः। य एवाष्टादशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति(१३) श्रुतेः॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि। य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद०(१४)॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यतेऽत्यभीवर्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्तः संवत्सरः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः। द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्यया सहितः सविंशः। य एव सविंऽश स्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वाऽभीवर्तः सविंऽशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवः संवत्सर एवाभीवर्तः सविंऽशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप०(१५)॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसङ्ख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि। य एव द्वाविंऽश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंऽशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविंऽशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप०(१६)॥ सम्भित्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सम्भरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशा-

१——८,१,१,१२। २——१७,१०,११।

त्रयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तस्य त्रयोदश म सा: सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविꣳशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूप०(१७)॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप०(१८)॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप०(१९)॥ ओजः मतुब्लोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वाओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप०(२०)॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकविंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पञ्चर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकविंशः । य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकविꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविꣳशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति(२१) श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात्पक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप०(२२)॥

ब्रध्नः सूर्यः । असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूप स्तत्पूरो यश्चतुस्त्रिंश स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्र-संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशति-रर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तदात्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूप०(२३)॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न क मकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तदात्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप०(२४)॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिꣳश स्तोमस्तं तदुप-दधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तदात्तमाह विवर्त्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप०(२५)॥ धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्त-दशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तदात्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति(२६) श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति(२६)॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवाद्भिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

का० दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति१। पूर्वानूकाले विहितयोर्जेङ्गामात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मन्त्रैमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृतसञ्ज्ञाश्च। तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः। उत्पन्नेन स्रष्टादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि सृष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः केचिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वा केभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति। तथा च श्रुतिः। अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति॥ अथ मन्त्रार्थः। हे इष्टके या

अग्नेर्भागोसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम इन्द्रस्य भागोसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रꣳ स्पृतं पञ्चदश स्तोमो नृचक्षसां भागोसि धातुराधिपत्यं जनित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदश स्तोमो मित्रस्य भागोसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वात स्पृत एकविꣳश स्तोमः॥ २४॥

१—१७,१०,१२।

त्वमग्ने र्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाख्या वाच आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृतस्तोमः विभक्तिव्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। स्पृ प्रीतिरक्षणपालनेषु स्वादिः। वाग्वै दीक्षेति[1] श्रुतेः ॥ का० उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति[2]। उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृत मृत्योर्मोचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवआधिपत्यमकरोदिति[4] श्रुतेः ॥ का० उत्तरां दक्षिणयोर्ऋचक्षसां भाग इति[3]। दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता॥ ननु शुभाशुभकर्तॄन

वसूनाम्भागोसिरुद्राणामाधिपत्यञ्चतुष्पात्स्पृतञ्चतुर्विᳬंश स्तोम आदित्यानाम्भागोसिमरुतामाधिपत्यङ्गर्भास्पृताः

पञ्चविᳬंशस्तोमोदित्यैभागोसिपूष्णआधिपत्यमोजस्पृतन्त्रिणवस्तोमोदेवस्यसवितुर्भागोसि

ऋच्छते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम्। देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रआधिपत्यमकरोदिद्धि जनित्रमिति[5] श्रुतेः॥ का० उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति[4]। अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्रयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि। प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति[6] श्रुतेः॥ २४॥

१——८,४,२,३। २——१७,१०,१५। ३——१७,१०,१३। ४——१७,१०,१३।

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति[१]। चतुर्दशभ्योऽग्रगाः षण्मन्त्रैः षट् पदा उपदध्यादिति मन्त्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मोचितम्। वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति(७) श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः। आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति(८) श्रुतेः। त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसिपूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य०(९)॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि

बृहस्पतेराधिपत्यꣳसमीचीर्दिशस्स्पृताश्चतुष्टोमस्तोमः ॥ २५ ॥

यवानाम्भागोस्ययवानामाधिपत्यम्प्रजास्स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमऋभूणाम्भागोसिविश्वेषान्देवानामाधिपत्य

म्भूतꣳस्पृतन्त्रयस्त्रिꣳशस्तोमः ॥ २६ ॥

त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगच्छन्ति जना यासु ता दिशः स्पृताः। देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप०(१०)॥ २५ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः। पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप०(११), ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं

१——१७,१०,१६।

भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पापमनो मृत्योः रक्षितम् तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति। ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति(१२) श्रुतेः ॥ २६ ॥

का० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति१। अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति१ ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः। सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ। शिष्टं पूर्ववत्तुल्यम् ॥ २७ ॥

सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतान्द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। येऽग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे। हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम्॥ २७ ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तु

का० रेतःसिच्वेलायां च समदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकम् सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्१। सर्वासु दिक्षु रेतःसिच्वेलायां सृष्टि सञ्ज्ञाः समदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि। अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं सृष्ट्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवानिन्द्रादीनूचे युष्माभिः सह परमा-

१——१७,१०,१७। २——१७,१०,१८।

मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः सजचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति ।
था च श्रुतिः तद्धै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति(१) स प्राणानब्रवीदुत्र्याभिः
इहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामहइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति(२)॥
जापतिरेकया वाचा स्वात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वाएका वाचैव तदस्तुवतेति(३) श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उद-
ायन्त प्रजापत्यर्थमस्याप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याखेयाः ॥ तिसृभिः
प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति[४] श्रुतेः॥

वतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवतसप्तऋषयोसृज्यन्तधाताधिपतिरासीत् ॥२८॥

नवभिरस्तुवतपितरोसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीदेकादशभिरस्तुवतऋतवोसृज्यन्तार्तवाअधिपतयआसंस्त्रयोदश

पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति[५]
श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्तऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवेमे
सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेवेति[६] श्रुतेः ॥२८॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वाववाञ्चाविति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजा-
पतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकं पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति[७] श्रुतेः॥ एकादशभिः

दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत। ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश इति(८) श्रुतेः॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययमहद्यात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत्। दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति(९) श्रुतेः॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति(१०) श्रुतेः॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः जरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत्

भिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् सप्तदश

भिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत्॥ २९॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्य्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधि

तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत्। दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशमिति(११) श्रुतेः॥ २९॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत्। ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। अहोरात्रे तयोः स्वामिन्यावास्ताम्। दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति(१२) श्रुतेः॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत्। ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः। शफं क्लीबे खुरः

मानित्यमरः । वसवस्तेषामधिपतिरासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति[13] श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंश इति[14] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः शरभव्याघ्रादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति[15] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत तौ द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः । विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः तएव स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविंश इति[16] श्रुतेः ॥ ३० ॥

पतिरासीत्त्रयोविꣳशत्यास्तुवतक्षुद्राःपशवोसृज्यन्तपूषाधिपतिरासीत्पञ्चविꣳशत्यास्तुवतारण्याःपशवोसृज्यन्त

वायुरधिपतिरासीत्सप्तविꣳशत्यास्तुवतद्यावापृथिवीव्यैतांवसवोरुद्राआदित्याअनुव्यायꣳस्तएवाधिपतयआसन्॥३०

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटादयः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति[17] श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंश इति[18] श्रुतेः। पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौति स प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः

प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिꣳश इति(१९) श्रुतेः ॥ अत्र याश्चेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सासा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० उत्तराꣳसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् १ ।

नवविꣳशत्या स्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिꣳशता स्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसंस्त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकम्पृण छिद्रम्पृण याथो सीद ध्रुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् । ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ ३१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥१४॥

उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकम्पृणा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥ १—१७,१०,१९।

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्विनिचतुश्चितिः ॥ १४॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः। का० पञ्चम्यामन्त्याश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्[१]। पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशश्च अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः। तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ। हे अग्ने जातान् पूर्वमुत्पन्नानोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय। किञ्च हे जातवेदः जातप्रज्ञान अजातानमुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः। उपसर्गव्यवधानमार्षम्। किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः। किं कुर्वन् अहेडन् अक्रुध्यन् सुमनाः शोभनमनस्कः सदुप-

अग्ने॒ जाता॒न्प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॒न्प्रत्यजा॑तान्नुद जातवेदः। अधि॑ नो ब्रूहि सु॒मना॒ अहे॑डँस्तव॑ स्याम॒ शर्म॑ँस्त्रि॒वरू॑थ उ॒द्भौ ॥१

सह॑सा जा॒तान्प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॒न्प्रत्यजा॑ताञ्जातवेदो नुदस्व। अधि॑ नो ब्रूहि सुमन॒स्यमा॑नो व॒यँ स्या॑म॒ प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॑न्॥२

दृशित्यर्थः। किञ्च अग्ने तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः। कीदृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये। तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्डिप्रत्ययः॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति॥ १॥

अथ पश्चादुपदधाति। सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय। हे जातवेदः अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व। आत्मनेपदमार्षम्। किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधिकान् वद। वयमपि त्वत्प्रसादा-

१—१७,११,१-३।

दधिकाः स्याम भवेम। नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनरुक्तिरादरार्था। शोभनं मनो यस्य ससुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

अथ दक्षिणतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। पञ्चदशकलस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि। अथोत्तरतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्रूपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि॥ अथ मध्ये पञ्चमी। त्रिष्टुप्। प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेरन्नरूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि

षोडशीस्तोमओजोद्रविणञ्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमोवर्चोद्रविणम्। अग्नेःपुरीषमस्यप्सोनामतान्त्वाविश्वे

अभिगृणन्तुदेवाः। स्तोमपृष्ठाघृतवतीहसीदप्रजावदस्मेद्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता क्षीयमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥ १—१७,११,४ २—८,५,२,३।

का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्[१]। प्रतिदिशं दशदश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्सङ्ख्या एवेति सूत्रार्थः॥ चत्वारिंशद्यजूंषि इष्टकादेवत्यानि। एति गच्छति सर्वो जन्तुरमूढो अग्निरित्येवः पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि। एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया। अयं वै लोक एवश्छन्द इति श्रुतेः[२]। वरिवः प्रभामण्डलेन नियतश्चानियतइति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः। अन्तरिक्षं

वै वरिवश्छन्द इति श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः। द्यौर्वै शम्भूश्छन्द इति श्रुतेः॥ परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः। दिशो वै परिभूश्छन्द इति श्रुतेः॥ आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि। प्रजापतिर्वै मनश्छन्द इति श्रुतेः॥ व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः आदित्यः। असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्द इति श्रुतेः॥ सिन्धुः। स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः। प्राणो वै सिन्धु-

एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरञ्छन्दः ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्दः काव्यञ्छन्दो अङ्कुपञ्छन्दो ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरो भ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

श्छन्द इति(४) श्रुतेः॥ समुद्रम् समुद्रमन्त्यस्मादिति सर्वसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद्गाम्भीर्येण समुद्रं मनः। मनो वै समुद्र इति श्रुतेः॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्। वाग्वै सरिरं छन्द इति श्रुतेः॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा कुप, दीप्तौ चुरादिः क्विप् पूर्ववत् पक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः। प्राणो वै ककुप् छन्द इति श्रुतेः॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पोतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप्

उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः। त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम्। आपो वा अङ्कुपं छन्द इति श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ क्षुरोभ्रजः क्षुर विलेखनखन-

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरञ्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो

भ्रजश्छन्दः संस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पर्द्धाश्छन्दो

विशालञ्छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणञ्छन्दस्तन्द्रञ्छन्दो अङ्काङ्कञ्छन्दः॥ ५॥

नयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः क्षुरश्चासौ भ्रजश्च क्षुरोभ्रज आदित्यः। असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्द इति श्रुतेः॥ ४॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः। रात्रिर्वै संयच्छन्द इति(५) श्रुतेः॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियदहिनम्। अहर्वै वियच्छन्द इति श्रुतेः॥ बृहत विस्तीर्णं स्वः। असौ वै लोको बृहच्छन्द इति श्रुतेः॥

रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम्। अयं वै लोको रथन्तरं छन्द इति श्रुतेः॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे। वायुर्वै निकायश्छन्द इति श्रुतेः॥ विवधः विविधं वध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्द इति श्रुतेः॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यतइति गिरोऽन्नम्। अन्नं वै गिर इति श्रुतेः॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यतइति भ्रजोऽग्निः। अग्निर्वै भ्रजश्छन्द इति श्रुतेः। संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक्। वागेव संस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्द इति श्रुतेः॥ एवः वरिवःइति पदद्वयं व्याख्यातम्॥ वयः वाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम्। अन्नं वै वयश्छन्द इति श्रुतेः॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः

रश्मिनासत्यायसत्यञ्जिन्वप्रेतिनाधर्मणाधर्मञ्जिन्वान्वित्यादिवञ्जिन्वसन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षञ्जिन्वप्रतिधिना

स्वर्गः। स्पर्धं सङ्घर्षं प्रसुन्। असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्द इति श्रुतेः॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम्। अयं वै लोको विशालं छन्द इति श्रुतेः॥ छदिः छादयतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्द इति श्रुतेः॥ दूरोहणम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोहणं रविः। असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्द इति श्रुतेः॥ तन्द्रम् तन्द्रि सौदे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं श्रेणी। पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम्। आपो वा अङ्काङ्कं छन्द इति श्रुतेः॥ अवेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः॥ ५॥

का० सर्वतोऽषाढ़ावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्[1]। अषाढ़ावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः॥ एकोनत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि। इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमसुनोपहिता 'सत्यदो जिन्वे'ति प्रथमः 'अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामी'ति द्वितीयः 'अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वे'ति तृतीयः प्रकारः। तथा च श्रुतिः। अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधा विहिता त्रेधा विहितमन्नमिति॥ अथ वाक्यार्थः। हे इष्टके त्वं रश्मिनान्नेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मिरन्नमिति श्रुतेः॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम्

पृथिव्यै पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्यै वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्वानुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसूञ्जिन्व

प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याञ्जिन्व॥ ६॥

तेन। धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति श्रुतेः। सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्य्यम्॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व। अन्वितिरन्नमिति श्रुतेः॥ सन्धिना सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवाऽन्नम् तेनाह्नाऽह्ने उपहिताहर्दिनं जिन्व॥ अनुया देहान्तर्गतद्वासप्ततिनाड़ीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयाऽन्नं तया। तृतीयैकवचने आतोधातोरित्यालोपः। रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते

१——१७,११,९-१०।

सर्वैः काम्यतइत्युग्निगवम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुख मीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन। रायस्पोषेण धनपुष्ट्या उपहिता रायस्पोषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडान्नम् इडैवेडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा।

तन्तुनारायस्पोषेणरायस्पोषञ्जिन्वसꣳसर्पेणश्रुतायश्रुतञ्जिन्वैडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वोत्तमेनतनूभिस्तनूर्जिन्व

वयोधसाधीतेनाधीतञ्जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसिप्रतिपदेत्वानुपदस्यनुपदेत्वासम्पदसिसम्पदेत्वातेजोसितेजसेत्वा ॥ ८ ॥

वयो दधाति पुष्णाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थं सुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

अदोऽस्यमुष्मै त्वेति व्याख्यातमन्त्रानाह। प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम्. हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधासि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वा सुपदधामि ॥ ८ ॥

ऋषिवृष्टिवीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं । त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुप० ॥ सह वर्त्तते सवृदसि ॥ सवृतेऽर्थाय त्वामुपद० ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे सङ्क्रामतीति सङ्क्रमोऽन्नं त्वं सङ्क्रमोऽसि सङ्क्रमाय त्वामुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै वीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुप-

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा विवृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वाक्रमोस्याक्रमाय त्वा सङ्क्रमोसि सङ्क्रमाय त्वोत्क्रमोस्युत्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्या श्रयत्वाज्यमुक्थम

दधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्व-भिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥ १——१७,१२,१ ।

का० नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्याविलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्[1] । पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनू-केषु ऋतव्यवेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्सञ्ज्ञ इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तत्राधिपतयो

६७

ऽधिकं पालयितारः। अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता। किञ्च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु[1]। आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाग्नये इत्यादिकम्[2] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु। रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु। प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु। छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वा-ण्णिलोपः। प्राणा वा ऋषयः प्रथमजा इति[3] श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः। विधर्ता इष्टकानिष्पा-

व्यथायै स्तभ्नातु रथन्तरꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता

चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रउग

दयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम्। विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हीदम् सर्वं विधारयत इति श्रुतेः। किं च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादि-कण्डिकासु व्याख्यातानि[4] ॥ १० ॥

१—'उत्थापयतु'—इतिमु० पाठः। २—ऐत० ब्रा० २,४०। ३—८,६,१,५। ४—१०अ०१०—१४क०।

अथ दक्षिणतः। चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत्। वायुरग्रेगा इति[1] प्रउगं शस्त्रम्॥ ११॥

1—२७ अ० ३१ क०।

मुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु

विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥ ११॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनाम्प्रतिधर्त्ता सप्तदश स्त्वा स्तोमः पृथिव्या ँ श्रयतु मरु-

त्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूप ँ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा

प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥ १२॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनाम्प्रतिधर्त्तैकवि ँ शस्त्वा स्तोमः पृथिव्या ँ श्रयतु निष्केवल्य

अथ पश्चात्। सम्यग्राजते सम्राट्। आ त्वा रथं यथोतये इति[2] मरुत्वतीयं शस्त्रम्॥ १२॥

2—ऋ० वे० ८,७,९,१।

अथोत्तरतः। स्वं नैव राजते स्वराट्। अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं[3] निष्केवल्यं शस्त्रम्॥ १३॥

3—ऋ० वे० ७,२,१५,२२।

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढ़ोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्नि-मारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम् । द्विवचने विशेषः । तत्सवितुर्वृणी-महे इत्यादि[१] वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम्[२] उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

मुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु

विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याꣳ श्र

यतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताꣳ शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो

मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

का० पुरीषमोप्योपर्यं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्[२] ॥ नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदा-सुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासञ्ज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥

१——ऋ० वे० ५,६,१०,१ । २——ऋ० वे० ३,१,१३,१ । ३——१७,१२,२-३ ।

पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्च ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति[1] श्रुतेः । कीदृशः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सूर्यस्येव ह्याग्ने रश्मय इति श्रुतेः ॥ तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति[2] यास्कोक्तेः । सेनां नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः। वासन्तिकौ तावृतू इति श्रुतेः॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य

अयम्पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः

पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥१५॥

परिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्कल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिति श्रुतेः॥ दङ्क्ष्णवो दंशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके[3] त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये

वाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृड़यन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जभि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्तादृक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीद७ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति(१७) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति

अयन्दक्षिणाविश्वकर्म्मातस्यरथस्वनश्चरथेचित्रश्चसेनानीग्रामण्यौमेनकाचसहजन्याचाप्सरसौयातु

धानाहेतीरक्षाᳬसिप्रहेतिस्तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः॥१६॥

रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतू इति श्रुतेः ॥ मानयत्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्सरसौ हि सर्वसाधारणएते अप्सरसौ॥ यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांसितितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः । पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा । यदा ह्येवैष

उदेत्यथेद८ सर्वं व्यचो भवति तदुक्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति(१८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू । वार्षिकौ तावृतू इति श्रुतेः ॥ प्रम्लोचति नरं प्रत्याक्रान्तं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यरथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नो ऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दध्मः ॥१७॥

अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नो ऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दध्मः ॥१८॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथा च श्रुतिः । यज्ञो वा उत्तरात्स्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरतउपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञꣳ हि संयन्तीतीदं वसिवति(१९) ॥ तार्क्ष्योऽन्तरिक्षे क्षिपति पश्चा-विति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू । शारदौ तावृतू इति

श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिग्गोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम् । घृतस्य स्तोकं सकृदङ्क आश्नामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण् वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति निपात ऊर्ध्वप्रदेश इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-

अयमुपर्य्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यौ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च हेती सहजन्या च प्रम्लोचन्ती चाप्सरसौ वातो हेतिः पर्जन्यः प्रहेतिस्तेभ्यो

अयमुपर्य्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हेति

र्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ॥ अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २० ॥

र्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयत इति[१] ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेना जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतू इति[२०] श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिशे अप्सरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ १—८,६,१,२० । २—१७,१२,५ ।

का० छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम्[२] । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र

उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्धपर्यो अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निमूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता(३,१२) ॥२०॥

अयमग्निरीट्टशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं सङ्ख्यास्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसङ्ख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥ ॥ व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ॥ मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥२३॥

का० पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति[१] । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिरृग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये(१३,१५) ॥ २३ ॥ १——१७,१२,७ ।

जनानां ज्ञानशब्दाहिजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति ।

अच्छाभेरामु मितिः मावपूर्षः। हृष्टान्तमाह। यह्व इति महन्नाम²। यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां इव शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा। जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति। तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते। दृष्टान्तः। वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति। विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम्। एकः प्रयस्तः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र। सृ गतौ ह्वादिः लट्। ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः। उषसमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्। यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥२४॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे। गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति। वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः। कीदृशाय कवये। मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय। वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे। वृष्णे वेत्रे यूने परिणामरहिताय। कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम्। अस्मद्गोत्रादयः। इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रख्यातो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत्। आसभूतमर्थः अयतिः लङ्थें छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वचनात् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गुणः। होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरवमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमा-

१——निरु० ५,२८। २——निघ० ३,३,१२।

दित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यचाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमित्युच्यते इत्युपमेयोपमा। स्तोमः सूर्यांशोपमीयते। गविषुधिभ्यां स्थिर इति षत्वम्॥२५॥

का० जगतीश्च पश्चाद्यमिहेति[१]। तिसृभिः पश्चाद्वेतःसिग्वेलायां तिस्रो जगतीसञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः। तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः। आद्या व्याख्याता(३,१५)॥२६॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते। भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्[२]। किमर्थं जातः। नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सुताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप

अयमिहप्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोअध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानोभृगवोविरुरुचुर्वनेषुचित्रंविभ्वंविशेविशे॥२६॥

जनस्यगोपाअजनिष्टजागृविरग्निःसुदक्षःसुवितायनव्यसे। घृतप्रतीकोबृहतादिविस्पृशाद्युमद्विभातिभरतेभ्यःशुचिः॥२७॥

आर्षः। सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। जनस्य यजमानस्य गोपाः। गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् लोपोव्योर्वलि यलोपः। जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः। सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा। घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य। शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा॥२७॥

[१]—१७,१२,८। [२]—निघ० ३,१८,१।

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किम्भूतं त्वां। गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादिश्रुतेः। सुपां सुलुगिति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे

अग्ने पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन्। नित्यवीप्सयोरिति वनेपदस्य द्वित्वम्। अथ ते: शानचि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्वित्वं च। यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे। कीदृशः। मह्नः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः। मह्नसहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः। मथ्यमानो जायस इत्यर्थः। हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः॥ २८॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति१। जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यृग्भिरिति सूत्रार्थः॥ तिस्रोऽनुष्टुभः। ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समी-

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने। स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः॥२८॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये। वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते॥२९॥

चीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादय सम्यग्र्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः। व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशो व इति। समित्युपसर्गस्यापि चितः क्रियाशेषोऽध्याहर्तव्यः। कीदृशायाग्नये चितीनां मनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय। प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि। चियन्ति निवसन्ति भूमाविति चितयो नराः कर्तरि क्तिन्। सर्वपूज्यायेत्यर्थः। तथा ऊर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय। अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति॥ २९॥

हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्ने अर्य्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानेन

१——१७,१२,९।

सङ्गमयति । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तर- वेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स इद्धस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वेञ् आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति अपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् ।

सᳪसमिद्युवसेवृषन्नग्ने विश्वान्यर्य्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

त्वाञ्चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशम्पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

एना वो अग्निन्नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियञ्चेतिष्ठमरतिᳪस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनिति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥ १———१७,१२,१० ।

का० अषाढ़ावेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति¹ । अषाढ़ावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुप- दधातीत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयमन्येन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिᳪ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ द्वितीयतुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा स

दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवᳪ राधो जनानामिति ॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा । कीदृशमग्निमूर्जोनपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःखिति इष्ठनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरूपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवᳪ राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं मरणरहितम् ॥ अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सो ऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गतौ णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभावावार्षौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्ल-

यत्र चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीत्यर्थः। सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः। सुशमी शमीति कर्मनाम[1]। शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमो शोभनकर्मवान्। अग्निराहुतो रथेऽश्वानियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमास्मानच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१—निघ० २,१,११। २—१७,१२,१२।

ऋा० अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति[2]। गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा दृष्टका अग्न इति ऋत्व येनोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उष्णिहः। हे अग्ने हे सहसो यहो बलस्य पुत्र। सह इति बलनाम[2]। यहुरिति पुत्रनाम[3] मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम् सहस्पुत्रमित्युक्तं च। हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि। कीदृशस्त्वं गोमतः

अग्नेवाजस्यगोमतईशानस्सहसोयहो। अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ३५ ॥

सहधानोवसुष्कविरग्निरीडेन्योगिरा। रेवदस्मभ्यम्पुर्वणीकदीदिहि ॥ ३६ ॥

धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

२—निघ० २,९,१७। ३—निघ० २,२,११।

हे पुर्वणीक पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात्। यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः। हे बहुमुखाग्ने अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व। दिवेः श्यपः श्लुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः। रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति सम्प्रसारणम्। तथा त्वया हविर्योग्यं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः। स पूर्वोक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः। वसुः निवासहेतुः कविः क्रान्तदर्शी। अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः। गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्मइति वज्रनाम[1] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्तोः अहःसम्बन्धिन उतापि उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपीति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम्। कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥ १—२,२०,१३। २—१७,१२,११।

का० भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः[2]। बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृग्भ्यो उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः। स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः। भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादाहृत्य कृताः आद्यन्तस्य नार्थान्तरम्। भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम्। भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयचतुर्थावष्टकाविति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते। यजमानस्त्वमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते। हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भजनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः। किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु। अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कारोऽस्तु।

उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया। हे अग्ने येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि यद्वा नूनं सह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावो छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः। तन्मनः ह्वरतूर्यै पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा। ह्वरः पापम् पाप्मा वै ह्वर इति श्रुतेः। किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धिनी स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु। शर्ध इति बलनाम[1] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्तिं सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम्। किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्भोगैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि। वनेमायेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

1—निघ० २,९,७। 2—१७,१२,१४।

भद्राउतप्रशस्तयोभद्रम्मनःकृणुष्वहृत्रतूर्ये। येनासमत्सुसासहः ॥ ३९ ॥

येनासमत्सुसासहोवस्थिरातनुहिभूरिशर्द्धताम्। वनेमातेअभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

अग्निन्तम्मन्येयोवसुरस्तंयंयन्तिधेनवः। अस्तमर्वन्तआशवोस्तन्नित्यासोवाजिनइषंस्तोतृभ्यआभर ॥ ४१ ॥

का० अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निन्तमिति[2]। दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ द्वादशकौ सा पङ्क्तिः। यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि। धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं शाला अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालेऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति। आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वाः यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति।

नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो अश्वाः सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वाऽऽस्तं यन्ति। अस्मुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यते इत्यर्थः ताहृश हे अग्ने स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे स्वादिः लटि तङुत्तमैकवचनम् स्वादित्वाच्छ्रुः यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति। अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रवन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रु गत्योः स्वादिः क्वादिश्च क्विप्। सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः। कीदृशाः

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑। समर्व॑न्तो रघु॒द्रुवः॒ सꣳसु॑जा॒तासः॑ सू॒रय॒ इष॑ꣳ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४२ ॥

उ॒भे सु॑श्चन्द्र स॒र्पिषो॒ दर्वी॑ श्रीणीष आ॒सनि॑। उ॒तो न॒ उत्पु॑पूर्या उ॒क्थेषु॑ शवसस्पत॒ इष॑ꣳ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४३ ॥

सूरयः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्जसेरिति असुक् ताहृश हे अग्ने त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

१—निघ० १,१,२।

चन्द्रे सु प्रकारेषेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम[१] शोभनं चन्द्रः हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम्। यद्वा शोभनं चन्द्रत्वाह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ हस्तौ

श्रोणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्रादिः अत्राश्रयार्थः। उतो अपि च हे शवसः पते बलस्याधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु गोऽश्वानुत्पुपूर्या: उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः। स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥ १———१७,१२,१५।

का० उत्तरे पट्पङ्क्तयो ग्ने तमिति। उत्तरानूकान्ते तिस्रः पट्पङ्क्त्यष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः। तिस्रः पट्पङ्क्तयः। यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादा एकः षड्वर्णः सा पट्पङ्क्तिः। यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति। पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पट्पङ्क्तिरित्युक्तेः। तत्राद्याया अचतुर्थश्चतुष्कः। हे अग्ने ते तव तत्कृतु तावकम्प्रसिद्धं यज्ञ मद्यास्मिन् दिने वय ऋध्याम समर्द्धयाम। समृद्धङ्करवामेत्यर्थः। आशिषि लोट्। संहितायां दीर्घः। कैः स्तोमैः

अग्ने तमद्याश्वन्नस्तोमैः क्रतुन्नभद्रꣳ हृदिस्पृशम्। ऋध्यामात ओहैः ॥ ४४ ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ॥ रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

स्तुतिभिः सामसमृद्धैः। कीदृशैः स्तोमैः। ओहैः। वहेरूपं वहति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानीति वा। तत्रैको दृष्टान्तः। अश्वं न स्तोमैः। न इवार्थे। यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्द्धयन्ति। द्वितीयो दृष्टान्तः। क्रतुन्न हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशति हृदिस्पृक्। हलदन्तादित्यलुक्। अतिप्रियं चिरमनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा समर्द्धयन्ति। क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य सम्बन्धः। चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधेत्यर्थेऽथेत्यव्ययम्। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। हि पादपूरणः। हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ भव बभूथाततन्थेत्यादिना इडभावः। रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्नीरचाविति स्वर्थे ईरच् प्रत्ययः।

सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य। दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा। साधोः साध्यते निष्पाद्यतइति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः। ऋतस्य अमोघफलस्य। बृहतः महतो प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैःमुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव। अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ्। अनुष्टहाणेत्यर्थः। कीदृशः एभिरस्मत्पठितैरर्कैः रर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः। प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति। द्वचोऽतस्तिङ इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

१——१७,१२,१६। १——१५,३८—४०।

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ्स्वर्ण ज्योतिः। अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

अग्निꣳ होतारम्मन्ये दास्वन्तं वसुꣳ सूनुꣳ सहसो जातवेदसं विप्रन्न जातवेदसम्। यऽऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का० पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसंहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवक्षिराग्निꣳ होतारमिति। अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती (१५,३) तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टकामुपदधाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवक्षिरेति ककुभौ चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निꣳ होतारमित्यृचा। पुरीषवत्यातिच्छन्दसे इष्टके प्रागलचणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषापः कार्यं इति सूत्रार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः। चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः।

ककुभामचरैः सहातिष्ठतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूर्ध्वयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची तथा देवान् प्रति गतया कृपा कल्प्यतइति कृप. तया कृमया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशं पातमनुवष्टि अन्विच्छति। शोचिःशब्दस्य स्त्रीलमार्षम्। किंभूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्घ्रिषु प्रसरणशीलस्य। य एतादृशः तमग्निं जानामि। कीदृशं होतारं देवानामाह्वातारम् दास्वन्तं दाश दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः। वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳरयिन्दाः। तन्त्वा

शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निꣳस्वराभरन्तः। तस्मिन्नहं निदधे नाके अग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम्॥४९

का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः[1]। अग्ने त्वम् वसुरग्निः तन्त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः[2] ॥ ४८ ॥

का० पुनश्चितिं चोपरि तद्वयेन ऋषय इति प्रत्यृचम्[3]। मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ। ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः। कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः। तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः

[1] १—१७,१२,१७। [2] २—३,२५-२६। [3] ३—१७,१२,१९।

स्वीकुर्वाणाः। मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः। तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि। मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्येन तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः। ये विद्वांसस्ते मनव इति[1] श्रुतेः॥ ४९॥ १—८,६,३,१८।

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः। कीदृशा वयम् तृतीये भूमिमारभ्य चितिसङ्ख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधितिष्ठमाना अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः। कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने। एतद्वै तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति[19] श्रुतेः॥ ५०॥

तम्पत्नीभिरनुगच्छेमदेवाःपुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः। नाकङ्गृभ्णानाःसुकृतस्यलोकेतृतीयेपृष्ठेअधिरोचनेदिवः॥५०

आवाचोमध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निःसत्पतिश्चेकितानः। पृष्ठेपृथिव्यानिहितोदविद्युतदधस्पदङ्कृणुतांयेपृतन्यवः॥ ५१

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः। एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयत इति[20] श्रुतेः। सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेच्छवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम् कस्कादित्वात्सः पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरेत्यादिना पृतनायाष्टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। अधस्पदं कुरुतां सर्वान् पाप्मन इति[20] श्रुतेः। कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्भर्ता। भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति[20] श्रुतेः। सत्पतिः सतां पालकः। चेकितानः चेतयमानः। पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः। दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधर्तीत्यादिना यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः॥ ५१॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः। उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति श्रुतेः(२१)। कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः। सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण सम्मितः सहस्रेण सम्मितौ घ इति घप्रत्ययः। अप्रयुच्छन् कर्मस्वप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः। इमे वै लोकाः सरिरमिति(२१) श्रुतेः॥ ५२॥

मन्त्रदृष्टृषीनाह। हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत। सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह। समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनꣳ सम्प्रयातेति(२२) श्रुतेः। एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने देवयानान् पथ

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्। विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र याहि दिव्यानि धाम॥ ५२॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम्। पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतम्॥ ५३॥

कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः। देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान्कुर्वित्यर्थः। हे अग्ने यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वाताꣳसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः। कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः। स्वादेः कृञ् शानच्। विभक्तेराकारः। संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः। पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक्चैव मनश्च पितरा युवानेति(२२) श्रुतेः॥ ५३॥

१—८,६,३,११।

हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव। एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु। तत

इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः। किञ्च हे विश्वेदेवा यूयम् कृतेष्टापूर्तौ निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः। द्यौर्वा उत्तरं सधस्थमिति(१२) श्रुतेः। विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

१——३,१४;१२,५२।

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयं च। अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥५४

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम्। तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय। तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः। यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात्। सोऽस्यैष देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति(१३) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः। अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥५५॥ ॥ इति व्याख्याताः१ ॥२६॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति[१]। ऋतव्ये द्वे पञ्च इष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिच्छन्दः तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ। शिष्टं व्याख्यातम्[२] ॥५७॥

पृथङ्क्षमज्यैष्ठ्यायसव्रताः। येऽअग्नयस्समनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे। शैशिरावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्र-मिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्वासादयतुदिवस्पृष्ठेज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मैप्राणायापानायव्यानायविश्वञ्ज्योतिर्यच्छ। सूर्यस्तेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ ५८ ॥

लोकम्पृणाच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम्। इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्॥ ५९ ॥

का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति[३]। यजमानकृतां पञ्चां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः। सूर्यदेवत्यं यजुः शक्वरीच्छन्दः। परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु। सूर्यस्ते तत्राधिपतिः पालक इति विशेषः अन्यद्व्याख्यातम् (१४,१४) ॥ ५८ ॥

१——१७,१२,२२। २——१३,३४। ३——१७,१२,२३।

का० दक्षिणाꣳसाम्भत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्१। आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधिपक्षा-लोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे व्याख्याताः(१२,३४—५६) ॥६१-

का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृण्णे शर्करे सꣳसृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम्२। पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासंज्ञे द्वे इष्टके उपधेये। तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यनूकरेखा-मध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते। यदा यस्मिन्काले

ताऽअस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात्। आदस्य वातोऽअनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

महः मंहतः संवरणात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपः। तत्र दृष्टान्तः अश्वो न। न इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति। आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः। कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः। अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति ज्वलनामसु पठि-

१—१७, १२, २४। २—१७, १२, २५।

तम्[1]। यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति। अधेति निपातोऽथार्थः। अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्याम भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्तेः। स्मेति निपातः पादपूरणः। श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति[2] श्रुतेः। अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितम्[3] ॥ ६२ ॥

का० आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम्[4]। आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीदक्षिणां स्वयमातृण्णामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति

आयोष्ट्वा सदने सादयाम्यवतश्छायायाᳪं समुद्रस्य हृदये। रश्मीवतीम्भास्वतीमा या द्याम्भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीन्दिवं यच्छ दिवन्दृᳪंह दिवम्मा हिᳪंसीः। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय। सूर्यस्त्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

द्वे यजुषी स्वयमातृण्णादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युष्णिक् द्वितीयमाकृतिश्छन्दः। हे स्वयमातृण्णे आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः। कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा। तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते। किम्भूते सदने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधान-

1—निघ० १,१७,६। 2—८,७,३,१२। 3—निघ० २,८,६। 4—१७,१२,२५।

भूते। कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामतएव भास्वतीं शोभमानां। तां काम्या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवी माभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि। रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६२ ॥ ॥ व्याख्यातम्[1] ॥ ६३ ॥

का० तिष्ठन्तमग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्[2]। इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपक्षेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि। हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि। सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि। सहस्रस्योन्मानं तुलासि। साहस्रः सहस्रार्होऽसि। सहस्रायानन्तफलाय त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे। अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्मुख इत्यध्यायेन त्वनु-वाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्[3] ॥ अस्यार्थः। हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसञ्ज्ञो होमः। तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह।

१——१४,१२ ; १५,५८। २——१७,१२,२७। ३——१८,१,१-५।

उत्तरपश्चपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्राद्यः पूर्वं निखातास्तासु होमः। तत्र विधिः। जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति। किं कुर्वन्। अर्ककाष्ठेन सन्ततं चारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम्। सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित्। उदङ्मुखो नमस्तइत्यध्यायेन। तत्रानुवाकत्रयान्ते ऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र(२९)जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पश्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र(२९)नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति(९३)प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्य प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः येद्विवीति(९४) मुखमात्रे। येऽन्तरिक्षमिति(९५) नाभिमात्रे। येपृथिव्यामिति(९६)जानुमात्रे। इति सूत्रार्थः॥ नमस्ते। षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदेवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ। अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मानइति द्वयोः(१५-१६)

यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी। तयानस्तन्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि॥ २॥

कुत्सोऽपि ऋषिः॥ हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः। हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः। तव क्रोधवाणहस्ता अस्मद्रिपुष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः॥ ३॥

हे रुद्र या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा[1]। कीदृशी तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा। यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पाप-

[1]—निघ० ३, ११, ८।

तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः शमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः शम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

हे गिरिशन्त त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः क्षेप्तुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः। हे गिरित्र गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु। किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि [illegible] मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेबिभर्ष्यस्तवे। शिवाङ्गिरित्रताङ्कुरुमाहिᳯसीःपुरुषञ्जगत् ॥ ३ ॥

शिवेनवचसात्वागिरिशाच्छावदामसि। यथानस्सर्वमिज्जगदयक्ष्मᳯसुमनाअसत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः। इदन्तो मसि। किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः। सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात्। असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥ १—निरु०५,२८।

वक्ष्ये मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्वेवेत्यर्थः। कीदृशः अधिवक्ता अधिकवक्तृत्वशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात्। दैव्यः देवेभ्यो हितः। भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम्। एवं परोक्षमुक्त्वा

प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु। किं कुर्वन् सर्वान् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीञ्जम्भयन् विनाशयन्। कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः। चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसङ्ख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम। अभिसर्व-

अध्यवोचदधिवक्ताप्रथमोदैव्योभिषक्। अहींश्चसर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्चयातुधान्योधराचीःपरासुव ॥ ५ ॥

असौयस्ताम्रोअरुणउतबभ्रुःसुमङ्गलः। येचैनꣳरुद्राअभितोदिक्षुश्रिताःसहस्रशोवैषाꣳहेडईमहे ॥ ६ ॥

असौयोवसर्पतिनीलग्रीवोविलोहितः। उतैनङ्गोपाअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यःसदृष्टोमृडयातिनः ॥ ७ ॥

तस्मेरिति द्वितीया। कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

१—निघ०१,१३,१।

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति। एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीना: अदृश्रन्पश्यन्ति। उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मन्योदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति। [illegible] कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन नीला

ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठइव लक्ष्यः। विलोहितः विशेषेण रक्तः। स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्रएव तपतीति प्रातः सुखं करोत्वित्यर्थः॥ ७॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे। मीढुषे मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसन्तो निपातः सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः वरुणाय वा। अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृञ् क्रतौ अप् लुङि उत्तमैकवचनम्॥ ८॥

नमोस्तुनीलग्रीवायसहस्राक्षायमीढुषे। अथोयेअस्यसत्वानोहन्तेभ्योकरन्नमः॥ ८॥

प्रमुञ्चधन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम्। याश्चतेहस्तइषवःपराताभगवोवप॥ ९॥

विज्यन्धनुःकपर्दिनोविशल्योवाणवाँ२॥ऽउत। अनेशन्नस्ययाइषवआभुरस्यनिषङ्गधिः॥ १०॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम्। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरार्त्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप॥ ९॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत्। उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु। अस्य रुद्रस्य या

इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वाच्लेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यतइति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृतम वर्षुक ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय । तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्ययो शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

यातेहेतिर्म्मीढुष्टमहस्तेबभूवतेधनुः । तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज ॥ ११ ॥

परितेधन्वनोहेतिरस्मान्वृणक्तुविश्वतः । अथोयइषुधिस्तवारेअस्मन्निधेहितम् ॥ १२ ॥

अवतत्यधनुष्ट्वꣳसहस्राक्षशतेषुधे । निशीर्य्यशल्यानांमुखाशिवोनः सुमनाभव ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः । वृजी वर्जने रुधादित्वात् श्नम् । अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनु-

ग्रहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवततं अपज्यकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शृ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातोः ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु । कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय । धृषेः क्नु प्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिञ्चयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्र-पौत्रादीनि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मानस्तोकेतनयेमानआयुषिमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः। मानोवीरान्रुद्रभामिनो

वधीर्हविष्मन्तस्सदमित्वाहवामहे ॥ १६ ॥

नमोहिरण्यबाहवेसेनान्येदिशाञ्चपतयेनमोनमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतयेनमोनमःशष्पिञ्जरायत्विषीमते

पथीनाम्पतयेनमोनमोहरिकेशायोपवीतिनेपुष्टानाम्पतयेनमः ॥ १७ ॥

नमोबभ्लुशायव्याधिनेन्नानाम्पतयेनमोनमोभवस्यहेत्यैजगताम्पतयेनमोनमोरुद्रायाततायिनेक्षेत्राणाम्पतये

नमोनमःसूतायाहन्त्यैवनानाम्पतयेनमः ॥ १८ ॥

नमोरोहितायस्थपतयेवृक्षाणाम्पतयेनमोनमोभुवन्तयेवारिवस्कृतायौषधीनाम्पतयेनमोनमोमन्त्रिणेवाणिजायक-
क्षाणाम्पतयेनमोनमउच्चैर्घोषायाक्रन्दयतेपत्तीनाम्पतयेनमः ॥ १९ ॥

नमःकृत्स्नायतयाधावतेसत्वनाम्पतयेनमोनमस्सहमानायनिव्याधिनआव्याधिनीनाम्पतयेनमोनमोनिषङ्गिणेककु
भायस्तेनानाम्पतयेनमोनमोनिचेरवेपरिचरायारण्यानाम्पतयेनमः ॥ २० ॥

नमोवञ्चतेपरिवञ्चतेस्तायूनाम्पतयेनमोनमोनिषङ्गिणइषुधिमतेतस्कराणाम्पतयेनमोनमःसृकायिभ्योजिघां
सद्भ्योमुष्णताम्पतयेनमोनमोसिमद्भ्योनक्तञ्चरद्भ्योविकृन्तानाम्पतयेनमः ॥ २१ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः मोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गाश्च स्वान्मा हिंसीः। भाम क्रोधे। भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः। क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयाम त्वदेकशरणा वयमिति भावः॥ १६॥

नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति(४७) अन्तर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि। तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां(४६) चत्वारिंशदधिकद्विशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां(४६ अग्नि वायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः॥ छन्दांसि तु। चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं साम्नीोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति। एतान्येवात्र छन्दांसि॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतोनमस्काराः। पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहव इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम (२८) इत्यन्ताः। ततोऽन्यतरतोनमस्कारा अन्यतरत आदावेव यजुर्हि यस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि(२८) प्रखिदते चेत्यन्ताः(४६) इषुमद्भ्य इत्यादि(२२) श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः(२८) प्रत्यक्षाः व इति युष्मच्छब्दयोगात्। इषुकृद्भ्य इति(४६) उभयतोनमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतोनमस्कारा घोरतराः॥ तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः। हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय [illegible]

थाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणपद्धतीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ हरि-
केशाय नीलवर्णकेशाय उपारहितायोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये
स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्त्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै
रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेतेः आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां
देहानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्ये सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति ॥
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्ति
भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ ओषधीनां
कक्ष्याणां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥ वनगता गुल्मवीरु-
धादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय
रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति[1] व्यासोक्तेः ॥ १९ ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् पर्याङ्गु यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे
शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्वे आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य

[1] म०भा० १,१८९ ।

भावः क्षत्वायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ सत्वनशब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति घ्नन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः। ककुभ इति महन्नामसु पठितम्[1]॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः॥ अरण्यानां वनानां पतये नमः॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना शब्दार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः॥ २०॥

१—निघं० ३,३,१९।

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः। स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुतश्चित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम्॥ गुप्तचोरा द्विविधाः। रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः। स्तेया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च। पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः॥ निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः॥ सृक इति वज्रनाम[2]। सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव अत्र नॄन् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सनन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः॥ विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः॥ २१॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्वना धनुषा सह यन्ति

नम॑ उष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑ कुलु॒ञ्चानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ इषु॒मद्भ्यो॑ धन्वा॒यिभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॑ आतन्वा॒नेभ्यः॑ प्रति॒दधा॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑ आ॒यच्छ॑द्भ्योऽस्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑ ॥ २२ ॥

नमो॑ वि॒सृज॑द्भ्यो॒ विध्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ स्व॒पद्भ्यो॒ जाग्र॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ शया॑नेभ्य॒ आसी॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒स्तिष्ठ॑द्भ्यो॒ धाव॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑ ॥ २३ ॥

गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तेभ्यो नमः । प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य बाणस्य

